

**T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Yusuf KOĞ

**KIRIM SAVAŞI ve KAFKAS GÖÇLERİNDE SALGIN
HASTALIKLAR (1853-1864)**

Yüksek Lisans Tezi

**Danışman:
Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA**

Yozgat - 2020

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ

TEZ ONAY FORMU

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Enstitümüzün Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans 80110317014 numaralı öğrencisi Yusuf KOĞ'un hazırladığı "Kırım Savaşı ve Kafkas Göçlerinde Salgın Hastalıklar (1853-1864)" başlıklı tezi ile ilgili tez savunma sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri gereğince 20/01/2020 Pazartesi günü saat 13:00'da yapılmış, tezin onayına oy birliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Nasrullah UZMAN

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA
(Danışman)

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜL

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun ...18.../02.../2020 tarih ve 06-01 sayılı Enstitü Yönetim Kurulu Kararı ile onaylanmıştır.

..18.. / 02 / 2020

Prof. Dr. Yunus ÖZGER
Müdür

YEMİN METNİ

Tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, tezin içerdiği yenilik ve sonuçların başka bir yerden alınmadığını, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Yusuf KOĞ

.../.../2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
ÖNSÖZ.....	X
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRIM SAVAŞI VE SALGIN HASTALIKLAR (1853-1856)

1.1. Kırım Savaşı (1853-1856).....	20
1.1.1. Kolera Hastalığı.....	25
1.1.2. İskorbüt Hastalığı.....	32
1.1.3. Tifüs Hastalığı.....	35
1.1.4. Ateşli Humma (Sıtma) Hastalığı.....	38
1.1.5. Dizanteri Hastalığı.....	40
1.1.6. Tifo Hastalığı.....	41
1.1.7. Diğer Hastalıklar.....	41

İKİNCİ BÖLÜM

KAFKAS GÖÇLERİNDE ORTAYA ÇIKAN SALGIN HASTALIKLAR (1856-1864)

2.1. Kırım Savaşı'ndan Sonra Değişen Rus Politikası ve Göç.....	43
2.1.1. Göç.....	44
2.2. Kafkasya Göçleri (1856-1864).....	45
2.2.1. Kafkas Göçlerinde Kırım (1856-1864).....	52
2.2.2. Kafkas Göçlerinde Osmanlı Devleti.....	54
2.3. Kırım ve Kafkas Göçlerinde Salgın Hastalıklar (1856-1864).....	59
2.3.1. Çiçek Hastalığı.....	61
2.3.2. Tifüs Hastalığı.....	68
2.3.3. Sıtma Hastalığı.....	72

2.3.4. Tifo Hastalığı.....	74
2.3.5. Kolera, İshal ve Diğer Hastalıklar.....	75
2.4. Dr. Barozzi'nin Trabzon ve Samsun'daki Çalışmaları.....	77
2.4.1. Dr. Barozzi'nin Göçlerde Yaşanan Sorunlar ve Hastalıklarla İlgili Meclis-i Tahaffuz'a Sunduğu 28 Haziran 1864 Tarihli Rapor.....	83

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KORUYUCU TEDBİR UYGULAMALARI VE FLORENCE NİHTİNGALE

3.1. Karantina Uygulamaları.....	90
3.2. Muhacirin Komisyonu'nun Kurulması.....	96
3.3. Kırım Savaşı ve Göçlerde İstanbul'da Alınan Önlemler.....	97
3.3.1. Şehremaneti'nin Kurulması.....	97
3.3.2. Sokak ve Caddelerin Temiz Tutulması ve Diğer Önlemler.....	99
3.4. Florence Nightingale ve Modern Hemşireliğin Doğuşu.....	102
SONUÇ.....	109
KAYNAKÇA.....	112
EKLER.....	120
ÖZGEÇMİŞ.....	133

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kırım Savaşı ve Kafkas Göçlerinde Salgın Hastalıklar (1853-1864)

Yusuf KOĞ

Danışman: Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA

2020-Sayfa: 134+XI

Jüri:

Salgın hastalıklar, insanoğlunun en büyük sorunlarından biridir. İlk defa hayvanların evcilleştirilmesiyle insan hayatına giren hastalıklar, tarih boyunca hemen her dönemde görülmüştür. Daha çok doğal afetler, göçler ve savaşlardan sonra ortaya çıkan hastalık mikropları insana ve doğaya büyük zararlar vermiştir. Kırım Savaşı (1853-1856), hastalıkların en fazla görüldüğü savaşlardan biridir. Kırım Savaşı'nda hastalık kaynaklı ölümlerin savaştaki çarpışmalardan daha fazla olması bunu açıkça göstermektedir. Savaşta görülen hastalıklar İngiltere, Fransa, Sardunya ve Osmanlı Devleti'nin oluşturmuş olduğu ittifak birliği askerlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Kırım Savaşı'nda görülen salgın hastalıklar, askerlerin ailelerine yazdıkları mektuplara, anılarına, arşiv belgelerine, vakanüvis eserlerine ve dönemin gazetelerine yansımıştır. Bu hastalıklar içerisinde askerlerin çoğunlukla tifüs, kolera, iskorbüt, sıtma ve dizanteri gibi hastalıklardan etkilendiği görülmektedir.

Salgın hastalıkların savaşlar dışında sıklıkla görüldüğü ortamların başında göçler gelmektedir. Tarih boyunca göçler, dünyanın demografik ve etnik yapısının şekillenmesinde en etkili araçlardan biri olmuştur. İlk defa insanoğlunun temel geçim kaynaklarından olan hayvanlarına daha iyi yaşam koşulları bulabilmek için başlattığı göç hareketliliği, zamanla siyasi, etnik ve sosyo-ekonomik nedenlerle bütünleşerek devam etmiştir. Göçler, savaşların da sonucu haline dönüşmüştür. Savaşla birlikte gerçekleşen göçler ise büyük sorunlar yaratmıştır. Göçlerin yaratmış olduğu sorunların başında salgın hastalıklar gelmektedir. Kırım Savaşı'ndan sonra gerçekleştirilen Kafkasya göçleri (1856-1864), salgın hastalıkların en çok görüldüğü göçlerden biri olmuştur. Kırım Savaşı etkisiyle yurtlarını terk etmek zorunda kalan Kırım ve Kafkas halkları yollarda, limanlarda ve gittikleri her yerde en büyük zararı salgın hastalıklardan görmüşlerdir.

Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı ve Kafkas göçlerinde yaşanan hastalıklara karşı sayısız önlemler almıştır. Bu önlemler içerisinde karantina merkezlerinin oluşturulması ile Muhacirin Komisyonu'nun kurulması, hastalıkların şiddetini azaltmada etkili olmuştur. Bunun yanında, hastalıkların meydana geldiği bölgelere Mekteb-i Tıbbiye'den doktor ve çeşitli sağlık malzemeleri gönderilerek hastalıklar yerinde tedavi edilmek istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kırım Savaşı, Salgın Hastalık, Osmanlı Devleti, Kafkasya Göçü.

ABSTRACT

MASTER THESIS

Crimean War and Epidemic Diseases In Caucasian Migrations (1853-1864)

by

Yusuf KOĞ

Supervisor: Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA

2020-Page: 134+XI

Jüri:

Epidemic diseases are one of the biggest problems of human beings. Diseases that entered human life with domestication of animals for the first time have been observed in almost every period throughout history. Rather, natural disasters, emigration and disease microbes after wars have caused great harm to man and nature. Crimean War (1853-1856) is one of the wars that diseases can be seen mostly. In the Crimean War, the fact shows that disease-related deaths were higher than those in the war. Diseases in the war adversely affected the troops of the alliance of England, France, Sardinia and The Ottoman Empire. Epidemic diseases in the Crimean War were reflected in the letters of the soldiers' families, their memoirs, archival documents, chronicle works and newspapers of the period. Among these diseases, the soldiers are mostly affected by diseases such as cholera, typhus, scorbutic, malaria and dysentery.

Migrations, are the leading environments where epidemics are common expect wars. Migrations have been one of the most effective tools in shaping the demographic, and ethnic structure of the world throughout history. For the first time. The immigration mobility initiated by human beings in order to find a better living condition for their animals, which is one of the basic livelihoods, has continued with the integration of political, ethnic and socio-economic reasons. Migrations, became the result of wars, On the other hand, immigration caused by war has created great problems. Epidemics are the most important problems caused by migration. After the Crimean War, the Caucasian migrations (1856-1864) became one of the most common seen epidemic. The Crimean War forced the people of the Crimea and Caucasian to leave their homeland, the roads, harbors and where they went to see the greatest damage from epidemic diseases.

The Ottoman Empire has taken numerous measures against the outbreaks of the Crimean War and migration of the Caucasian. Among these measures, the establishment of the Commission of Immigration, with the establishment of quarantine centers, was effective in reducing the severity of diseases, In addition, doctors and various health care materials were sent from medical school to the regions where the diseases were effective and the diseases were requested to be treated on site.

Keywords: Crimean War, Epidemic Disease, Ottoman Empire, Caucasian Migration.

KISALTMALAR

A. AMD.	: Sadaret Amedi Kalemi Evrakı
A. DVN.	: Sadaret Divan Kalemi Evrakı
A. MKT. DV.	: Sadaret Mektubi Kalemi Deavi Evrakı
A. MKT. MHM.	: Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı
A. MKT. NZD.	: Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı
A. MKT. UM.	: Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı
ATASE.	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi
Bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	: Çeviren
D.	: Dosya
Dr.	: Doktor
Ed.	: Editör
G.	: Gömlek
HAT.	: Hatt-ı Hümayun
Haz.	: Hazırlayan
HR. MKT.	: Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı
HR. SYS.	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
İ. DH.	: İrade Dahiliye
İ. HR.	: İrade Hariciye
İ. MMS.	: İrade Meclis-i Mahsus
İ. MVL.	: İrade Meclis-i Vala
İSAM.	: İslam Araştırmaları Merkezi

MVL.	: Meclis-i Vala
M.Ö.	: Milattan Önce
s.	: Sayfa
vb.	: Ve Benzeri
vd.	: Ve Diğerleri
Yay.	: Yayınlayan

ÖNSÖZ

Kırım Savaşı, 19. yüzyıl askeri ve siyasi tarihinin en kayda değer olaylarından biridir ve savaşta uygulanan ilkler ile ortaya çıkardığı sonuçlar savaş askeri tarih açısından önemli bir noktaya taşımaktadır. Rusya'nın yayılmacı emellerine karşı İngiltere, Fransa ve Sardunya gibi Hıristiyan devletlerin Müslüman Osmanlı Devleti'nin yanında yer alarak kendi çıkarları çerçevesinde savaşa katılmaları 19. yüzyıl siyasi, ekonomik, askeri gelişmelerini derinden etkilemiştir. Kaybeden taraf olan Rusya, yeni politikalar geliştirerek Kafkasya coğrafyasına yönelmiştir. Rusya'nın Kafkasya üzerindeki yayılmacı politikaları, Kafkas halklarının göçe zorlanmasına zemin hazırlamıştır. Rusya'nın göç politikasından etkilenen yerlerden biri de Kırım olmuştur. Gerek Kırım Savaşı ve gerekse göçler esnasında yaşanan salgın hastalıklar da savaşın önemli boyutlarından biridir. Kırım Savaşı'nda sağlık sorunları üzerine birçok çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Serap Torun'un "Kırım Savaşı'nda Hasta Bakımı ve Hemşirelik" adlı doktora tezi, bu alanda yapılmış çalışmaların başında gelmektedir. Bunun dışında, Oya Dağlar Macar'ın "Kırım Savaşı'nda İstanbul, İzmir ve Çanakkale'deki İngiliz Hastaneleri" ve "Kırım Savaşı'nda Fransızların Sağlık Teşkilatı ve İstanbul'da Kurulan Fransız Hastaneleri" adlı iki ayrı makale çalışması bulunmaktadır. Yine Mehmet Karayaman'ın "Kırım Harbinde Sağlık Hizmetleri (1853-1855)" adlı çalışması bu alanda yapılmış diğer bir çalışmadır. Kırım Savaşı'nda sağlık sorunları üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde daha çok hastaneler ve hastabakıcılık gibi konulara değinildiği, savaşta görülen kolera, iskorbüt, tifüs, sıtma, tifo vb. hastalıkların üzerinde ayrıntılarıyla durulmadığı görülmüştür. "Kırım Savaşı ve Kafkas Göçlerinde Salgın Hastalıklar (1853-1864)" konulu tezin temel amacı bu eksikliği gidererek diğer çalışmalara katkı sunmaktır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde; Kırım Savaşı'na kadar olan süre içerisinde dünyada yaşanan önemli salgın hastalıklar ele alınmıştır. Yine bu bölümde dünyadaki sağlık alanında gelişmeler, hastalıkların aşılmasının nasıl bulunduğu dair bilgiler verilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde sağlık alanındaki gelişmelere değinilerek sağlık ve hastalıklar konusunda geniş bir perspektif sunulmak istenmiştir.

Birinci bölümde; Kırım Savaşı ve savaş sırasında görülen salgın hastalıklar işlenmiştir.

İkinci bölümde; Kırım Savaşı'nın ardından gelişen Kırım ve Kafkasya (1856-1864) göçleri hakkında bilgi verilerek göçmenler arasında görülen salgın hastalıklar incelenmiştir.

Üçüncü ve son bölümde ise; Osmanlı Devleti'nin hem Kırım Savaşı hem de savaştan sonra meydana gelen Kırım ve Kafkasya göçleri sırasında görülen salgın hastalıklara karşı ne gibi koruyucu tedbirler aldığı aktarılmaya çalışılmış ve yine Kırım Savaşı'nda sağlık alanında çığır açan ve dünya sağlık hayatına birçok yenilik katan Florence Nightingale'in çalışmalarına değinilmiştir.

Çalışma, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE), Kırım Harbi Kataloğu (1853-1856) belgeleri etrafında şekillendirilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında dönemin süreli yayınlarından Ceride-i Havadis, Takvim-i Vekayi, Tercüman-ı Ahval ve Tasvir-i Efkâr gibi gazetelerden faydalanılmıştır. Yine dönemin vakanüvislerinin eserleri incelenmiştir.

Çalışmanın tespiti, oluşturulması ve sonuçlandırılmasında değerli tavsiyeleri, engin fikirleri ve öğretici uyarılarıyla bana yol gösteren saygıdeğer hocam Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmanın başından sonuna kadar her türlü maddi ve manevi desteklerini benden eksik etmeyen aileme de şükranlarımı sunuyorum.

GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca toplumların karşılaştığı en büyük felaketlerden biri salgın hastalıklar olmuştur. Değişen yaşam şartları, avcı ve toplayıcılıktan tarım toplumuna geçiş, hayvanların evcilleştirilmesi sonucunda birçok salgın hastalık ortaya çıkmıştır. Hayvanların evcilleştirilmesiyle çeşitli bakteri ve virüslerin insanlara geçmesi neolitik dönemden itibaren görülmeye başlandı. Bu tarz salgın hastalıkların izleri neolitik döneme tarihlenen Çatalhöyük'te açıkça görülmektedir.¹

İnsanlık için yüzyıllar süren şehirleşme süreciyle birlikte değişen her yaşam koşulu yeni bir salgın hastalık türünü ortaya çıkarmıştır. Hayvanlardan geçen hastalıkların yanında özellikle Orta Çağ'da kalabalıklaşan şehirlerin pislik içinde olması ve ekonomik şartların kötülüğüne bağlı olarak yaygın hale gelen fahişelik yeni salgın hastalıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunlar, çiçek, kızamık, kolera, dizanteri, cüzzam, veba, frengi, grip gibi hastalıklardı. Bu hastalıklar tarih boyunca milyonlarca kişinin ölümüne neden olmuştur. Hastalıklar içerisinde en şiddetlisinin veba olduğu görülmüştür. Dünya genelinde yaşanmış bütün veba salgımlarından (kara veba, Jüstinyen vebası, modern veba), 275 milyona yakının kişinin hayatını kaybettiği görülmektedir. Vebaya yakın ölüm oranlarına ulaşan bir diğer salgın hastalık frengidir. Günümüzde görülen AIDS hastalığı, frenginin devamı olarak görülür. Frengiye neden olan mikroplarla benzerlik gösteren HIV virüsünün neden olduğu AIDS hastalığı, milyonlarca insanın ölümüne neden olmaktadır. 2016 yılında açıklanan "Dünya Sağlık Örgütü" verilerine göre dünyada 36.7 milyon kişinin AIDS hastalıklı olduğu ve yine aynı yıl 1 milyon kişinin AIDS'ten öldüğü tespit edilmiştir.² Çiçek, tifüs, kolera ve grip gibi diğer hastalıklar da yine milyonlarca insanın ölümüne neden olarak insanlık tarihini etkilemiştir.

İnsanların çok uzun süre bu görünmeyen düşmanı tanımlaması ve farkına varması ise mümkün olmamıştı. Yaşanan büyük can kayıpları çoğunlukla doğaüstü bir olay olarak tanımlanarak tanrıların gönderdiği bir felaket olarak görülmüştü. Görünmeyen bu büyük düşman hikayeciler tarafından çoğunlukla "karalar içinde vahşi

¹ Neolitik dönemde tarım devriminin gerçekleşmesiyle, Çatalhöyük'te sulama kanalları ve göletler oluşturulmuştur. Bu durum, sivrisineklerin bölgede üremesine ve tarih öncesinde kayıtlara geçen ilk sıtma hastalıklarından bir tanesinin Çatalhöyük'te ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bkz. Ali Haydar Bayat, *Tip Tarihi*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 36.

² World Health Organization, "Progress report 2016", Number: 24, (December 2016), s. 33.

atlara binen canlılar” olarak anlatılırdı.³ Salgın hastalıkların etkisi o kadar büyük olabiliyordu ki önlem alınmadığı takdirde devletlerin varlıkları dahi tehlikeye girebilmekteydi. Bu denli büyük salgın hastalıklardan birinin Hitit Devleti’nde yaşandığı günümüze ulaşan tabletlerden öğrenilmektedir.

I. Şuppiluliuma ve onun en küçük oğlu olan II. Murşili zamanında Hitit topraklarında bir veba salgını yaşanmış ve binlerce insan hayatını kaybetmişti.⁴ Bu salgın Hitit Devleti’nde o kadar şiddetli olmuştu ki, II. Murşili döneminde özel olarak veba duaları yazılmıştı.⁵ Bu dualarda II. Murşili halkını kırıp geçiren veba salgınları karşısında Güneş tanrıçası Arinna’ya: “*Artık geride kalan çok az insan da ölürse, sizlere kim ekmek ve içki kurbanı sunacak? Geriye kalan insanlar artık ölmesinler! Onları bağışlayın.*”⁶ şeklinde yakarıшта bulunmuştu. Bu yakarış Hitit Devleti’nde yaşanan veba salgınının toplumsal hayatı ne denli etkilediğini göstermekteydi. Veba duaları tabletleri açıkça göstermektedir ki, Hitit halkının çoğunluğu veba salgını nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Çağın inançları ve bilgi eksikliği nedeniyle II. Murşili veba salgınına tanrıların Hitit ülkesini cezalandırmak için gönderdiğini düşünmüştü. Ancak günümüzde elde edilen verilerin açıkça ortaya koyduğu üzere veba salgını, II. Murşil’in babası I. Şuppiluliuma’nın güneye yaptığı bir sefer dönüşünde yanında getirdiği esirlerin veba mikrobu da ülkeye sokmalarıyla yayılmıştı.⁷ Hititler dönemi olarak da bilinen M.Ö. 2 bin yıllarında yaşanan bu büyük veba salgınları Anadolu topraklarında görülen ilk büyük salgın hastalıklardandı. Yine bu dönemde veba

³ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (çev. Selahattin Erkanlı), İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 14.

⁴ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 75.

⁵ “*Ey Tanrılar, beylerim, yapmış olduğum ekmek ve içki kurbanlarımı kabul ediniz. Ben huzuruza çıkmak istiyorum. Böylece vebayı Hatti (Hitit) memleketinden kovunuz ve bu pek az kalan ekmek ve içki kurbanı yapanlar artık ölmesinler. Ve sizlere ekmek ve içki kurbanı takdim etsinler. Böylece tanrılar, Beylerim geliniz. Vebayı kovunuz. Ve hangi kötülük olursa olsun, onu düşman memleketine kovunuz. Tuthalya yüzünden Hatti memleketinin başına gelen vebayı siz tanrılar düşman memleketine kovunuz. Hatti memleketi yeniden tövbe etsin. Ve veba orada yaşamasın. Zira ben size, sizin sahibiniz ve köleniz olarak, görüneyim. Bana yardım ediniz ve kalbimdeki ıstırapı çıkarınız, ruhumdan korkuyu atınız. Yaptığınız şeye bakın. Hatti ülkesine vebayı saldınız. Hatti memleketi vebadan son derece ezilmiştir. Babamın zamanından, bira derimin zamanından beri, insanlar ölüyorlar. Ben Tanrıların sahibi olduğumdan beri, şimdi de benim önümde ölüyorlar. Bu yirminci senedir ki, ölüm Hatti’de hakimdir. Hatti ülkesinden salgın alınmamıştır...*” Veba duaları için bkz. Duygu Akyüz, *M.Ö. 2 Binyıl Anadolu Coğrafyasında Yaşanmış Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Sinop 2018, s. 61-69.

⁶ Ahmet Ünal, “Hitit Tıbbının Ana Hatları” *Bellekten*, Cilt: XLIV, Sayı: 175, (Temmuz 1980), s. 478.

⁷ Ahmet Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu I*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 78.

salgınının yanında Anadolu coğrafyasında deprem, yangın, su baskını ve kıtlık gibi birçok doğal afet de görülmüştü.⁸

Hitit Devleti'nde görülen veba salgınlarından sonra da Anadolu'da birçok veba salgını görüldü. Bunların içerisinde etkileri açısından değerlendirildiğinde en büyük salgın 542 yılında meydana gelen Jüstinyen dönemi salgınıdır.⁹ Bu olay Jüstinyen vebası olarak tanımlanır. Jüstinyen dönemindeki bu büyük salgın öncesinde 536 yılında dünya üzerinde birtakım garip olaylar meydana gelmişti. 536 yılında dünyayı iki yıla yakın bir süre boyunca garip bir sis bulutu kaplamış birçok bölgede halkın geçim kaynağı olan hububat soğuk hava nedeniyle tamamen yok olmuştu. Bu olayın sonucunda başta Çin olmak üzere birçok bölgede büyük kıtlıklar yaşandı. Kıtlık sonucunda yaşanan ölümler veba salgınının yayılmasında etkili bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Jüstinyen vebası görüldüğü bölgelerde milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur.¹⁰ Jüstinyen vebası İstanbul'da da görülmüş ve büyük can kayıplarına sebep olmuştur. Dönemin bazı kaynaklarında her gün 16.000 kişinin öldüğü kaydedilmiştir.¹¹ Abartılı gibi görünen bu sayılara diğer hastalıkların da etki ettiği dönemin yazarlarınca aktarılmaktadır. Veba salgınının İstanbul dışında zarar verdiği şehirlerden birisi de Antakya olmuştur. Salgın nedeniyle Antakya'da birçok insanın hayatını kaybettiği, hatta bu sayının Antakya nüfusunun dörtte biri olduğu kayıtlara geçmiştir.¹² Antakya'da ölüm oranının bu denli yüksek olması şehirde insanları gömecek yerlerin kalmamasından kaynaklanmıştır. Bu nedenle vebadan ölenlerin birçoğu Akdeniz sularına atılmıştı. Veba salgınının İstanbul ve Antakya'daki büyük etkileri yanında, Jüstinyen vebasının Bizans İmparatorluğu'nda ortaya çıkardığı toplam can kaybı çok büyük sayılara ulaşmıştır. Bu salgından milyonlarca insanın hayatını kaybettiği kayıtlara geçmiştir.¹³

⁸ Hititler döneminde, Anadolu'da görülen doğal afetler için bkz. Ahmet Ünal, "M.Ö. II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Afetler", *Belleten*, Cilt: XLI, Sayı: 163, (Temmuz 1977) s. 423-472.

⁹ Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004, s. 21-22.

¹⁰ Nuran Yıldırım: "Salgın Afetlerinde İstanbul", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, (Ed. Said Öztürk), İstanbul Kültür AŞ., İstanbul 2010, s. 112.

¹¹ Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 26, (1991), s. 37.

¹² Selim Kaya, Rahime Kıyılı, "Antakya'da Orta Çağ'da Meydana Gelen Doğal Afet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, (2009), s. 415.

¹³ Nalan Turna, "İstanbul'un Veba ile İmtihani: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi", *Studies Of The Ottoman Domain*, Cilt: 1, Sayı: 1, (Ağustos 2011), s. 5.

Jüstinyen veba salgını olarak adlandırılan bu salgın, Anadolu’da yaşayan halklar üzerinde demografik, psikolojik, sosyal ve ekonomik alanlar da büyük etkilere neden olmuştur. Bu salgınla birlikte toplumda çalışan nüfus azalmış, azalan nüfus ise tarım arazilerinde çalışacak insan gücünü etkilemiştir. Bu etki de tarım üretiminde sıkıntılar yaşanmasına yol açmış ve uzunca bir süre tarımda yeterli üretim yapılamamıştır.¹⁴ Jüstinyen vebasını tarihte görülen veba salgınlarının en önemlilerinden biri olmuştur.

Jüstinyen vebasından sonra da Anadolu topraklarında salgın hastalıklar devam etmiştir. 745 yılında İmparator V. Konstantinos devrinde yaşanan bir veba salgını bunlar içerisinde en etkili olanlarından birisidir. Bu salgın İstanbul şehrinde hayatı durma noktasına getirmiş ve halka büyük kıtlık yaşatmıştı. Şehir halkı bu salgınla birlikte açlık konusunda da büyük bir sınavdan geçmek zorunda kalmıştı. Dönemin kroniklerine yansıyan: *“Şimdi büyük ve ölümcül bir hastalık imparatorluk şehrine ve etraf topraklara musallat oldu. Bu yıkıcı hastalık her nereye yayıldıysa tüm beşerî tüketip bütünüyle yok etti”*¹⁵ şeklindeki sözler yaşanan salgının şiddetini gözler önüne sermekteydi.

Bizans’ta bir diğer büyük veba salgını da VII. Mikhael (1071-1078) döneminde görülmüştü.¹⁶ Bu salgın, Bizans’ta bir taht mücadelesi esnasında yaşanmıştı. III. Nikeforos (1078-1081) Bizans tahtını VII. Mikhael’den almak amacıyla, Anadolu Selçuklu Devleti ile anlaşmış ve o dönemde Anadolu Selçuklu Sultanı olan Süleyman Şah’ın yardımı ile birlikte İstanbul’u dört ay gibi uzunca bir süre kuşatmıştır. Bu büyük veba salgını da tam olarak bu kuşatma sırasında şehrin içerisinde ortaya çıkmıştır. Yaşanan bu salgının hemen ardından şehirde şiddetli bir kıtlık meydana gelmiş ve İstanbul’da hem veba hem de kıtlıktan ölenlerin sayısı 160.000 kişiyi bulmuştur.¹⁷

Dünya tarihinde kayda geçmiş en büyük veba salgını 1347-1351 tarihleri arasında Avrupa’da meydana gelmiştir. Kimilerine göre “Büyük Veba” kimilerine göre de “Kara Ölüm” olarak adlandırılan bu salgın, Avrupa demografik yapısını alt üst etmiştir. Bu büyük salgın sadece veba ile de sınırlı kalmayarak tifüs, grip ve çiçek gibi

¹⁴ Arık, “Veba Salgınları”, s. 32-33.

¹⁵ Mevlüt Akdere, “Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. Yüzyıllarda İstanbul’da Görülen Veba Salgınları”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: XXXV, (Ağustos 2018), s. 327.

¹⁶ Nuran Yıldırım, “İstanbul’da Sağlık Hayatı”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt: IV, (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ., İstanbul 2015, s. 94.

¹⁷ Yıldırım, “İstanbul’da Sağlık Hayatı” s. 94

hastalıkları da beraberinde getirmiştir.¹⁸ 1347-1351 büyük veba salgını Avrupa'ya dışarıdan birtakım taşıyıcılar aracılığıyla gelmiştir. Yani bu salgın Avrupa'nın içinden çıkmamıştır. Salgının esas kaynağı ise Asya topraklarıdır. Büyük veba, Asya'da ortaya çıkmasından kısa bir süre sonra tüccarlar ve köleler aracılığıyla Anadolu topraklarına uğramadan, Kırım üzerinden Avrupa'ya yayılmıştır.¹⁹ Bu hastalığın neden ortaya çıktığı ile ilgili bilimsel bilgiler yeterli olmadığı için halk tarafından çeşitli yorumlar yapılarak, hastalığın kaynağı açıklanmaya çalışılmıştır. Kimisi bu büyük veba salgınını gök olaylarının bir sonucu, kimisi tanrının bir gazap olarak gönderdiğini, kimisi ise hava şartlarının bu salgına sebep olduğunu ileri sürmüştür. Bu salgından önce 14. yüzyılın henüz başında Avrupa'da büyük bir kıtlık da meydana gelmişti. Yaşanan kıtlığın 1308-1332 yılları arasında bütün Avrupa'yı etkilediği görülmektedir.²⁰ Kıtlık nedeniyle sayısız ölümlerin yaşanması, şehirlerin bakımsız ve pislikten geçilmez bir duruma dönüşmesine neden oldu. Büyük vebadan önce oluşan bu sağlıksız ortamlar başta veba olmak üzere çeşitli hastalıklara davetiye çıkarmıştı. Avrupa'da 1347-1351 yılları arasında yaşanan veba salgını, kıtlığın yaratmış olduğu sağlıksız ortamların bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Tarihte yaşanan büyük salgın hastalıkların öncesinde ya da hemen sonrasında büyük kıtlıklar yaşanmış olması da dikkat çekicidir.

Tarihte yaşanmış en büyük veba salgını olarak kabul edilen ve etkisinden dolayı "Kara Ölüm" olarak anılan salgın, Avrupa nüfusunun önemli bir bölümünü yok etmiştir. Dönemin kayıtlarında bu salgından ölenlerin sayısı 42 milyon olarak aktarılmıştır.²¹ Ölüm oranının yüksek olmasında aniden başlayan salgın karşısında insanların ne yapacağını bilememesi etkili olmuştu. Ayrıca vebayı tedavi edebilecek yöntemler de bilinmiyordu. Bu nedenle, Avrupa'da alınan tedbirler bölgeler arasında farklılık göstermişti. İtalya'da vebadan ölen cesetler gömülmek yerine farklı yöntemlerle imha edilmiş, sokak ve caddeler olabildiğince temiz tutulmaya çalışılmış, toplu alanlardan uzak durularak evler sirkelerle yıkanmıştı. Fransa'da ise papanın emri ile vebalı cesetler ırmak veya göllere atılarak ortadan kaldırılmaya çalışılmış ve daha

¹⁸ J.M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, (çev. Fethi Aytuna), İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 202.

¹⁹ Özlem Genç, "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: X, (Mayıs- Ağustos 2011), s. 127.

²⁰ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, s. 70.

²¹ Roberts, *Avrupa Tarihi*, s. 202.

sonra da cesetlerin atıldığı yerler papa tarafından kutsanmıştı.²² Yapılan bu işlemler neticesinde halkın veba salgınından korunabileceği düşünülmüştü. Ancak bu ritüeller pek de işe yaramadı. Bütün Avrupa’da vebadan korunmanın tek geçerli çaresi kişinin bulunduğu bölgeyi terk etmesi olarak kabul edildi. Başvurulan bu son çare ile Avrupa’da 14. yüzyıl ortasında büyük bir göç hareketliliği yaşandı. 1347-1351 büyük veba salgınının aslında en önemli sonucu da bu olmuştu. Bunun yanında vebanın çok önemli denilebilecek başka sonuçları da görüldü. İnsanların veba bulaşacak korkusu ile ticaret yapamaması Avrupa’da ticaretin durmasına da neden olarak ülke ekonomilerinin büyük tehlike altına girmesine yol açmıştır. Sosyal alanda da etkilerini gösteren büyük veba toplumsal ilişkileri de etkilemiştir. Vebanın etkili olduğu tarihler arasında kimse kimseye yaklaşılamaz olmuştu. Vebanın sosyal alandaki sonuçları Yahudiler üzerinde görülmüştür. Büyük veba salgınına Yahudilerin sebep olduğu fikri hızla yayılmaya başlayınca, Avrupa’nın çeşitli yerlerinde Yahudilere karşı bir düşmanlık ortaya çıkmıştır.²³

Kayda değer diğer bir salgın da 1846 yılında Atlas okyanusu adalarında yaşandı. O dönem için okyanus adaları önemli birer ticaret alanı olması nedeniyle farklı ülkelerden tüccarların uğrak yerleriydi. 1846 yılında dışarıdan bir taşıyıcı olan ve tam olarak nereden geldiği bilinmeyen bir gemi yanında kızamık hastalığını okyanus adalarını taşımıştı. Kızamık, bölgede hızlı bir şekilde yayıldı ve okyanus adalarındaki ticaret hareketliliğinin ani bir şekilde durmasına neden oldu. Burada kızamık hastalığının kısa sürede geniş bir bölgeye yayılması sonucu 8.000’e yakın insan hayatını kaybetti.²⁴

Benzer şekilde, Amerika kıtasının keşfinin ardından 1500’lü yıllarda kıtaya gelen Avrupa sömürge devletleri, kıtayı yeni bir sömürge alanı yapabilmek için bölgede yaşayan Kızılderililere karşı üstünlük sağlamaya çalışmışlardı. Avrupalı sömürgeciler, Kızılderililerle yapılan çatışmalarda şiddetli bir direnişle karşılaşılınca çiçek hastalığını bir silah olarak kullanmaktan çekinmediler. Sömürgeci devletler, insanlık dışı bir yöntemle Kızılderililere çiçek mikrobu taşıyan battaniyeler dağıttılar. Bu battaniyelerin kendilerine bir iyilik olarak verildiğini düşünen bu insanlar ise

²² Genç, “Kara Ölüm”, s. 130.

²³ Büyük vebadan sonra Yahudilere karşı takınılan tavırlar için bkz. Haydar Akın, “Felaket Geliyorum Demişti: Ortaçağ’da Yaşanan Büyük Veba Salgını ve Toplumsal Yaşamdaki Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kebikeç Dergisi*, Sayı: 46, (2018), s. 276-285.

²⁴ Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, (çev. Ülker İnce), Tübitak Yayınları, Ankara 2010, s. 261.

battaniyeleri olarak kullanmaya başladı. Ancak bu battaniyeler, kıtada çok kısa sürede büyük bir çiçek salgınına neden oldu. Battaniyeler aracılığıyla yaşanan bu çiçek salgını sonucunda, bölgede yaşayan Kızılderili nüfusunun yarısına yakını hayatını kaybetti.²⁵ Kızılderililer kendilerine çiçek hastalığının battaniyeler aracılığıyla geçtiğini fark ettiklerinde ise iş işten çoktan geçmişti. Çünkü salgın bütün Amerika kıtasına yayılmıştı. Bu durumu gören Kızılderili halkı, salgını Avrupa insanına aktararak bir nevi karşılık vermek istedi ve bu amaçla çiçek hastalıklı birçok Kızılderili'yi Avrupa pazarlarına göndererek, salgını Avrupa insanları arasında yaymaya çalıştılar. Avrupa'ya giden bu insanlar, Avrupa'da dolaşırken Fransa halkının bu salgından etkilenmediği kanısına kapılarak geri dönmüşlerdi. Bu gözlemleri sonucunda kendilerinin de Fransa halkı gibi Katolik inanca sahip olurlar ise bu salgından korunacaklarını düşündüler. Bu amaçla da birçok Kızılderili Katolik mezhebini benimsedi.²⁶

Çiçek hastalığı, 1500-1600 yılları arasında Avrupa'da en sık görülen hastalıklardan biri olmuştur. Hastalığa yakalananların çoğunlukla çocuklar olması bu salgının ölüm oranlarını da ciddi şekilde artırmıştır. 1600'lü yıllara gelindiğinde Avrupa'da ölen her üç çocuktan birisinde çiçek hastalığına rastlanmıştır.²⁷

Çiçek ve kızamık gibi hastalıkların sağlık alanında aşı ve tedaviler çağı olarak bilinen 19. yüzyıla kadar ilkel yöntemlerle tespit edilmeye çalışıldığı da bilinmektedir. Ayrıca kolera, tifüs ve dizanteri gibi hastalıkların bulaşıcı olup olmadığı konusunda şüphe varken, çiçek hastalığında böyle bir şüphe olmamıştır. Çünkü çiçek, ilk ortaya çıktığı andan itibaren salgın bir hastalık olduğunu kısa sürede göstermiş ve İngiliz Doktor Edward Jenner'in 18. yüzyılın sonlarında çiçek aşısını bulmasına kadar da milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur.²⁸

Milyonlarca insanın ölümüne sebep olan bir diğer hastalık griptir. Grip salgınının ne denli büyük bir tehlike ortaya çıkarabileceği Birinci Dünya Savaşı'nda görülmüştür. Grip veya o zamanki adıyla İspanyol gribi Birinci Dünya Savaşı sonunda bütün dünyada büyük bir salgın haline dönüşmüş ve 21 milyona yakın insanın ölümüne

²⁵ Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, s. 256.

²⁶ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, s. 108-110.

²⁷ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, s. 96-97.

²⁸ John Waller, *Mikrobun Keşfi*, (çev. Fahri Öz), Tübitak Yayınları, Ankara 2014, s. 30.

neden olmuştur.²⁹ Bu sayı Birinci Dünya Savaşı'nda savaş sebebiyle ölen insanlardan daha fazladır.³⁰

Bulaşıcı diğer hastalık frengidir. Frengi, Osmanlı Devleti tıp literatüründe “emraz-ı sâriye” kategorisinde bir hastalık olarak kabul edilmiştir.³¹ Frenginin kesin olarak bir bulaşıcı hastalık olduğu 1800'lü yılların başında İskoçyalı doktor William Cullen tarafından tespit edilmiştir. Doktor Cullen hastalıklar üzerine yapmış olduğu bir çalışmada, çiçek ve frengi gibi hastalıkların temas ile insandan insana kolaylıkla geçtiğini fark etmiştir.³² Cinselliğin Orta Çağ Avrupa'sında, zenginler için bir zevk, fakir kimseler için de para kazanma aracı olması cinsel bir hastalık olan frenginin toplumun her kesiminden insana bulaşmasına neden olmuştur. Avrupa'daki en önemli frengi salgınlarından birisi 15. yüzyıl sonlarında İspanya'da görülmüştür. Bu salgın sırasında frengi hastalığının yayılması ve etkileri bakımından gözlemlerde bulunan İspanyol Doktor Diaz de Isla, bütün İspanyol halkına cinsel birlikteliklerden uzak durulmasını ve genel temizliğe dikkat edilmesini aksi takdirde frengi salgınının önüne geçilemeyeceğini söylemiştir.³³ İspanyol doktor tarafından öne sürülen bu iki tedbir frengi hastalığı konusunda alınan ilk önlemlerdir. Avrupa'da 1500-1600'lü yıllar içerisinde de birçok frengi salgınına rastlanmıştır. Frengi hastalığının tedavisinde ise cıva kullanıldığı görülmektedir. Cıva, trans yağ ve başka bazı kimyevi maddeler karıştırılarak vücutta oluşmuş olan yaraların üzerine sürülürdü. Ancak cıva ile uygulanan tedavi yöntemi bir o kadar da tehlikeliydi. Çünkü cıvanın vücuda direk teması ölümcül sonuçlar doğurabilirdi. Ayrıca cıva tedavisi dünyanın farklı bölgelerinde farklı katkı maddeleriyle karıştırılarak uygulanan bir yöntemdi. Farklı yöntemler, frengi hastalığını iyileştirmekten ziyade, hastalık dışında binlerce ölüme neden oldu. Frengi hastalığını önlemek için 15. yüzyıldan itibaren Avrupa'da temizliğe verilen önem giderek artmış, kanalizasyon sistemleri tekrar elden geçirilmiş ve karantina tedbirleri alınmaya başlanmıştır.³⁴ Frengi hastalığı Avrupa'da uzun yıllardır kullanılan bir takım sosyal kullanım alanlarının da ortadan kalkmasına neden

²⁹ Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, s. 260.

³⁰ İspanyol gripi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Murat Yolun, *İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri*, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Adıyaman 2012.

³¹ “Emraz-ı sâriye”: Osmanlı toplumunda bulaşıcı hastalıklara verilen isimdir. Bkz. Ekrem Kadri Unat (vd.), *Osmanlı Tıp Terimleri Sözlüğü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 240.

³² Waller, *Mikrobun Keşfi*, s. 31.

³³ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, s. 124.

³⁴ Kılıç, *Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, s. 39.

olmuştur. Frenginin yayılması genelevlerin kullanılmasını uzun süre erteledi. Avrupa’da hızla yayılan frengi hastalığının kesin bir tedavisi ise bulunamamıştır. Ancak sadece frengi hastalığına karşı önlem olabileceği düşüncesiyle, 17. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz Doktor Condom tarafından keşfedildiği kabul edilen günümüzde prezervatif o dönemde “koruyucu torba” olarak adlandırılan önleyicilerin kullanıldığı görülmektedir.³⁵ Frengi hastalığı, Osmanlı Devleti’nde de sıklıkla görülen hastalıklardandır.³⁶ Frengi hastalığının Osmanlı Devleti’nde en büyük etkisi ise sosyal alanlarda görülmüştür.³⁷

Avrupa’da veya daha geniş bir tabirle Hıristiyan toplumları arasında frengi başta olmak üzere bütün salgın hastalıklar tanrının kendilerine yönelik gazabı olarak görülmüştü. Müslümanlar arasında bu düşünce kabul görmemişti.³⁸ Özellikle Türkler, İslamiyet dinini seçmesinin de etkisiyle veba ve diğer salgın hastalıklar karşısında bambaşka bir tutum sergileyerek, bütün salgın hastalıkların Allah’ın takdiri olduğunu ona hiçbir şekilde karşı gelinemeyeceğini, salgın hastalıktan ölen bir kişinin de Allah katında şehit olarak kabul edileceğini kabul etmişlerdi.³⁹ Bu yüzden de Müslüman inanca sahip toplumlarda salgın hastalıklar dirayetli bir şekilde karşılanmıştır.

Hıristiyan devletleri içerisinde olduğu gibi Anadolu’da yaşamış Müslüman Türk devletleri içerisinde de birçok salgın hastalık meydana gelmiştir. Anadolu’da hüküm sürmüş Türk devletleri arasında ilk kez salgın hastalıklarla karşılaşanlar Anadolu Selçukluları olmuştur. Anadolu Selçuklu Devleti’nde iki büyük salgın meydana gelmiştir. Bunlardan ilki I. Kılıç Arslan (1092-1107) döneminde yaşanan veba salgınıdır. Anadolu Selçuklu Devleti sınırları içerisinde yaşanan bu salgının coğrafi olarak büyüklüğünü tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Ancak dönemin kaynaklarına yansıyan manzaralar ve her evden bir veba feryadı kopmaktaydı gibi

³⁵ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, s. 140.

³⁶ Osmanlı’da frengi vakaları için bkz. Rüya Kılıç, “Türkiye’de Frenginin Tarihi”, *Kebikeç Dergisi*, Sayı: 38, (2014), s. 291-305.

³⁷ Osmanlı Devleti’nde Frengi hastalığı için bkz. Fatma Bulut, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tehlikeli Bir Miras: Frengi”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: III, (İlkbahar 2009), s. 111-112.

³⁸ Müslüman inanca göre Hz. Peygamber’in, bir hadisinde veba ile ilgili şunları söylediği aktarılmaktadır: “*Veba şüphesiz bir azaptır; Allah, onu dilediği kuluna gönderir. Yine muhakkak ki, Allah, vebayı müminler hakkında şahadet vesilesi kılmıştır. Bir yerde veba zuhur eder de orada bulunan bir müminin sabir ederek, sevap umarak, bu veba yalnız Allah’ın takdir ettiği kimseye isabet eder düşüncesi ile bulunduğu yerden çıkmaz ise, muhakkak Allah ona şehit ecri mükâfatı verir.*”. Bkz. İsmail Kurt, *Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezlü’l-Mâ’ün Adlı Eser Çerçevesinde*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2009, s. 47.

³⁹ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 150.

sözler, yaşanan veba salgınının mahiyetini açıklar nitelikte olmuştur.⁴⁰ Bu salgınlardan ikincisi ise 1155 yılında Sultan Mesut döneminde görülen sıtma salgınıdır. Sultan Mesut, 1155'te Çukurova bölgesinde Ermenilerin hakimiyetinde bulunan Til Hamdun kalesini muhasara etmiş ancak bölgenin coğrafi koşullarını iyi hesap edememişti. Çünkü günümüzde Çukurova olarak adlandırılan bölge o zamanlar bataklık içerisinde pislik ve sineklerle kaplı bir alandı. Bu yüzden Sultan Mesut'un Til Hamdun kalesi kuşatmasının henüz ilk safhasında bataklıkların bulunduğu yerlerdeki sivrisinekler nedeniyle Türk askerleri arasında büyük bir sıtma salgını meydana gelmişti.⁴¹ Binlerce Türk askeri sıtma virüsünden dolayı hayatını kaybetmiş ve sıtmanın da etkisiyle kuşatma başarısız olmuştur.

Sıtma hastalığının ortaya çıkmasında büyük etkileri olan bataklıklara karşı ise Selçuklular döneminde herhangi bir çalışmanın yapılmadığı, ancak Osmanlı Devleti döneminde bunların kurutulması sıtmanın önlenmeye çalışıldığı görülmüştür. Aynı işlem Orta Çağ Avrupa'sında da yapılmak istenmiş ve bütün Avrupa toprakları içerisinde bulunan bataklıklar kurutulmaya çalışılmıştır. Sıtmanın bataklıkla ilişkisi ise binlerce yıl önceye dayanmaktadır. Afrika'nın zor hayat koşulları içerisinde yaşayan yerliler, yiyecek ihtiyaçlarını giderebilmek ve daha çok ürün yetiştirebilmek amacıyla yeni üretim sahaları aramaya başlayınca ilk dikkatlerini çeken alan etraflarındaki yağmur ormanları olmuştur. Çok nemli ve yıl boyunca da fazla yağmur alan bu ormanlar yerliler tarafından yeni ürün yetiştirme alanı olarak görülüp yok edildi.⁴² Ağaçların kesilmesinden sonra aynı bölgelerde bataklık alanların oluşması sağlık açısından tehlikeler ortaya çıkardı. Bataklıkların sivrisineklerin doğal barınma alanı olması sıtma hastalığının yaygınlaşmasına zemin hazırladı. Doğanın tahribi sonucu ortaya çıkan sıtma hastalığı sadece Afrika ile sınırlı kalmamış, diğer kıtalarda da yaygın olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle eski Mezopotamya toprakları başta olmak üzere İran ve Irak bölgeleri sıtma hastalığının sıklıkla görüldüğü yerler olmuştur. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde bu bölgelerde ortaya çıkan sıtma salgınları hakkında bilgiler verilmektedir.⁴³

⁴⁰ Arık, "Veba Salgınları", s. 44.

⁴¹ Selma Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Konya 2013, s. 45-46.

⁴² Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, s. 36-37.

⁴³ Mehmet Yaşar Ertaş, Kağan Eğnim, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, (Ağustos 2011), s. 100.

Salgın hastalıklar, Osmanlı Devleti'nde de görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde hastalıklara neden olan etkenlerin başında çevresel koşullar gelmektedir. Genellikle tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlayan Osmanlı tebaası, özellikle hayvanlar aracılığıyla çeşitli hastalıklara yakalanmıştı. II. Murat döneminde Osmanlı Devleti'ne yönelik yapılması düşünülen bir haçlı seferi için bilgiler toplaması göreviyle gönderilen Ajan Bertrandon de la Broquiere tuttuğu seyahatnamesinde, Osmanlı halkının sağlık koşulları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Bertrandon, Osmanlı topraklarındaki gözlemlerini not defterine aktarırken, pişirilmeden sadece kurutmak yoluyla hazırlanan etlerden rahatsızlık duyduğunu, böyle etleri yediğinde de midesini zor durumda bıraktığını söylemiştir. Ayrıca birçok yerde hastalanan hayvanların gömülmesi yerine kesilerek yenildiğini ve sokaklarda bulunan kasapların etleri açıkta hazırlayarak hijyen koşullarına dikkat etmediklerini aktarmıştı.⁴⁴ Osmanlı Devleti bu dönemde her ne kadar sokak ve caddelerin temizliğini yapsa bile sağlık açısından tehdit oluşturabilecek olan bu hususların önüne geçememişti. Bu dönemde kasaplar ve diğer sokak satıcılarının kontrolsüz ve gelişigüzel şekilde hazırladıkları et vb. diğer açık gıdalar, Osmanlı sosyal hayatında çeşitli salgın hastalıkların baş göstermesine neden olmuştu.

Salgın hastalıklara yaşanan kıtlıkların büyük etki yaptığı görülmektedir. 16. yüzyılın tam ortalarında Karadeniz bölgesinde büyük bir kıtlık meydana gelmiş mahsul yetersizliği nedeniyle halk başka bölgelere göç etmek zorunda kalmıştı. Göçler neticesinde boşaltılan mahallelerde salgın hastalıklarda yayıcı rol oynayan küçük kemirgen hayvanların çoğalmasına yol açmıştır. Pislik nedeniyle mikropların da artmasıyla ortaya salgın hastalık çıkmıştır. Yaşanan bu salgın Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik ve askerî açıdan etkileyen önemli bir etken durumuna gelmiş, alınan önlemlerle kısa sürede durum düzeltilmiştir.⁴⁵

Osmanlı Devleti'nde veba salgınları da görülmüştü. Osmanlı'da veba hemen her dönemde yaşanmıştı. Yaşanan veba salgınları Osmanlı ekonomisine ve toplumsal hayatına zararlar vermişti. Osmanlı toplumunda veba hastalığının en alt sınıftan en üst kademeye kadar her vatandaşa bulaşabildiği görülmüştür. Tarihçilerin kutbu olarak

⁴⁴ Bertrandon de la Broquiere, *Denizası Seyahati*, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 175.

⁴⁵ Hastalıkların askeriye etkileri için bkz. Burak Kocaoğlu, "Veba Hastalığının Osmanlı Ordusuna Etkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28, (2017/3), s. 209-216.

bilinen Prof. Dr. Halil İnalçık, 1362 yılında devletin en yüksek merciinde bulunan Orhan Gazi'nin, Bursa'da meydana gelen bir veba salgınına yakalanarak öldüğünü aktarmaktadır.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nde en sık karşılaşılan hastalıklardan biri sıtma olmuştur. 1734 yılında Akdeniz bataklıklarında ortaya çıkan bir sıtma salgını, Akdeniz ve İskenderun üzerinden gemiler ve seyahat eden başka taşıyıcılar aracılığıyla Girit ve Selanik'e kadar ulaşmıştır.⁴⁷

Osmanlı Devleti'nde görülen diğer bir salgın hastalık çiçektir. Çiçek hastalığının Osmanlı Devleti'nde en fazla görüldüğü dönem 1700-1800'lü yıllar arasındır. Çiçek salgınlarının bu tarihler arasında sadece Anadolu topraklarıyla sınırlı kalmadığı görülmüştür. 1705'te Mısır'da, 1739'da Mora'da, 1783'te Bosna'da çiçek salgınlarına rastlanmıştır.⁴⁸ 19. yüzyılda ise Anadolu'da hemen her bölgede bir çiçek salgını görülmüştü. Avrupa'da yaşanan çiçek salgınlarında olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de hedef aldığı kitle genelde çocuklardı. Ancak Osmanlı toplumunda çiçek, ölüm oranları ve etkileri bakımından diğer hastalıklara kıyasla korkutucu düzeye ulaşmamıştı. Bunun nedeni Avrupa'da çiçek aşısının henüz kullanılmadığı halde 18. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde tam olarak modern çiçek aşısı olarak tanımlanmasa da değişik yöntemlerle hastalıklı kişilerin aşuya benzer bir şekilde tedavi edilmesiydi.⁴⁹ 18. yüzyılda çiçek aşısının Osmanlı Devleti'nde gerçek anlamda uygulandığı, İngiliz Lady Wortley Montegu'nun İstanbul gezisi sırasında anılarına düştüğü şu ifadelerden rahatlıkla anlaşılabilir: *"Bizde pek umumi ve pek zalimane olan çiçek hastalığı bu memlekette keşfedilen aşılama sayesinde ehemmiyetsiz bir şey. Birçok kocakarılar var ki, sanatları sırf bu ameliyatı yapmak. Aşı için en muvafık zaman, sonbaharın başlangıcı, büyük sıcaklıklar geçtikten sonra. O zaman aile reisleri, aileleri içinde çiçek hastalığına tutulmuş kimse olup olmadığını birbirine soruyorlar. Birkaç aile toplanıyorlar. Adetleri 15, 16'ya çıkınca bu kocakarılardan birini çağırıyorlar, o da bir ceviz dolusu en mükemmel cinsten çiçek hastalığının aşısını getiriyor. Hangi damarın açılması istenildiğini soruyor. Aldığı cevaba göre*

⁴⁶ Halil İnalçık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları (İSAM), İstanbul 2010, s. 71.

⁴⁷ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 17-18.

⁴⁸ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 19.

⁴⁹ Fatma Yıldız, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Denizli 2014, s. 26.

*büyük bir iğne ile bir damar açıyor, tırmık kadar bile bir ağrı duyulmuyor, iğnesinin ucu alabildiği kadar aşığı buraya koyuyor. Sonra yarayı bağlıyor, üzerine bir ceviz kabuğu parçası yapıştırıyor. Aynı ameliyeti diğer dört beş damara da yapıyor...*⁵⁰

Wortley Montegu'nun bizzat gözlemlemiş olduğu bu yöntem, Osmanlı Devleti'nde çiçek hastalığına yakalanıp da daha sonra aşı olanlar arasında yaşanan ölüm oranlarını %1'lere kadar düşürmüştü. Bu oranın tam aksine hastalığa yakalanıp da aşı olmayanlar arasında ölüm oranının %17'lerde olması, Osmanlı Devleti'nde yapılan tedavi yönteminin başarılı sonuçlar verdiğini kanıtlar nitelikteydi.⁵¹ Osmanlı Devleti'nde yapılmış olan bu aşılama yöntemi, Avrupa'da modern çiçek aşısının bulunmasına da ilham vermiştir. Ayrıca uygulanan tedavi yönteminin Osmanlı Devleti'nde büyük oranda başarıyla sonuçlanması, çiçek salgınlarının sosyal, ekonomik ve demografik zararlarını da azaltmıştır.

19. yüzyıla kadar hastalıkların tedavileri ilkel yöntemlerle yapılıyordu. 19. yüzyıla gelmeden önce yapılan en büyük buluşlardan birisi modern çiçek aşısıydı. 18. yüzyılın sonlarında Edward Jenner tarafından başlatılan çalışmalar çok kısa sürede sonuç vermişti. İlk olarak inek çiçeği üzerinde deneyler yapan Edward Jenner, yaptığı deneyleri “inek çiçeği hastalığının sebepleri ve etkileri üzerine” adlı bir çalışmada toplamış ve daha sonra da bu çalışmayı yayınlamıştı.⁵² Yayınlamış olduğu çalışma çiçek aşısının keşfini anlatıyordu. Büyük bir ses getiren çalışma hızla yayılarak Edward Jenner'i çiçek aşısının mucidi olarak dünyaya tanıttı.⁵³

18. yüzyılda bulunan çiçek aşısı dışında, diğer önemli keşifler 19. yüzyılda gerçekleşti. Bu nedenle 19. yüzyıl sağlık alanı açısından keşifler çağı olarak nitelendirilmişti. Bunlardan ilki hastalıkların bir insandan diğerine bulaştığı düşüncesi idi. Bulaşma teorisine uygun ilk hastalıklar frengi ve çiçektir. Bu iki hastalığın da bulaşıcı olduğu İskoçyalı Doktor William Cullen tarafından tespit edilmişti. 19. yüzyıla kadar bulaşma teorisindeki temel ayırım bir bedene giren mikrobun başka bir bedene geçmediği şeklindeydi. Daha geniş bir tabirle hastalıkların bulaşma kaynaklı olmadığı başka durumların buna neden olduğu kabul ediliyordu. Kırım Savaşı ve dünya sağlık alanında adından sıkça söz ettiren ve modern

⁵⁰ Haldun Eroğlu (vd.), “Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı)” *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 101, (Bahar 2014), s. 197.

⁵¹ Feride Saçaklıoğlu (vd.), “Aşı Üretiminin Perde Arkası”, *Türk Tabipleri Birliği*, (Mart 2003), s. 11.

⁵² Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 332.

⁵³ Waller, *Mikrobun Keşfi*, s. 29-30.

hemşericilik mesleğinin de kurucusu kabul edilen Florence Nightingale'da böyle düşünenlerdendi. Kendisi aynı zamanda iyi bir istatistikçi ve matematikçi olan Nightingale hiçbir çalışma ve eserde “bulaşma” diye bir kavramı görmediğini, bunun yanında yaşanan salgın hastalıkların tamamen kötü hastane koşulları ve kalitesiz yiyeceklerden kaynaklandığını ileri sürmüştü.⁵⁴

Hastalıklara neden olan koşullar ise binlerce yıl önce Mezopotamya toplumlarında ve eski Mısır'da biliniyordu. Bunlar arasında, mevsim geçişlerinin ve kötü hava şartlarının hastalıklara sebep olduğu fikri ilk defa eski Mısır'da, kötü beslenme ve kalitesiz yiyeceklerin de hastalıklara sebep olduğu düşüncesi Mezopotamya toplumlarında kabul edilmişti.⁵⁵

Hastalıkların bir bedenden diğerine bulaştığı yönünde önemli işler yapan kişilerden birisi de İskoçyalı Doktor Alexander Gordon'du. Kendisini doğum sonrası yaşanan anne ölümlerinin nedenlerini araştırmaya adanmış Doktor Gordon, doğumdan sonra annenin her türlü mikroba açık bir hale geldiğini ve bu yüzden de iltihap risklerinin bir hayli arttığını görmüş, doğumdan sonra ölen annelerinin üzerlerinde bulunan mikropların da doğuma giren hastane çalışanları aracılığıyla diğer hastalara bulaştırıldığını tespit etmişti.⁵⁶ Bu tespit tıp tarihi için çok önemliydi. Her ne kadar bu tespitle birlikte mikropların bulaştığı düşüncesi tam olarak benimsenmemiş ise de bu gelişme, hastane ortamlarının değişmesini sağlamıştı. Doktor Gordon'un dikkat çektiği bu husustan kısa bir süre sonra bir doğumdan diğerine giren doktor ve hemşireler, mikropları başka bedenlere bulaştırmamak için kıyafetlerini dezenfekte etmeye, doğuma girmeden önce vücutlarını baştan aşağı belirli asitlerle temizlemeye ve doğumda kullanılan aletlerin tek kullanımlık olması ve kapalı kutularda saklanmasına büyük önem göstermeye başlamıştı.⁵⁷

Mikropların bütün hastalıkların sebebi olduğunu, bir mikrobun başka bedenlere rahatlıkla geçerek hastalık bulaştırdığını tam anlamıyla keşfeden kişi ise Louis Pasteur'dür. Pasteur, 1822-1895 yılları arasında yaşamış ve sağlık alanında yapılan büyük keşiflerin mucidi olmayı başarmıştır. Zamanının çoğunluğunu bilime adanmış Pasteur bir hastalık mikrobunu bulmak ve ardından da bulduğu mikroba karşı tedavi

⁵⁴ Waller, *Mikrobun Keşfi*, s. 59.

⁵⁵ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 66.

⁵⁶ Waller, *Mikrobun Keşfi*, s. 61.

⁵⁷ Waller, *Mikrobun Keşfi*, s. 61-66.

edici ilaçları keşfetmek amacıyla sayısız deneyler yapmıştır. 1857 yılında şaraplar üzerinde yapmış olduğu deney ise bu sayısız deneylerinden sadece bir tanesidir. Pasteur, şarap üzerinde yaptığı deney sonucunda farklı mikropların farklı ortamlarda var olabileceğini, her sıvı ve maddenin de her türlü mikroba ev sahipliği yapabileceğini keşfetmişti. Bu keşif o zamana kadar henüz sebebi bilinmeyen yiyecek ve içeceklerdeki bozulmaların nedenini bulma yönünde de çok önemli bir adımdı. Ayrıca şarabın mayalanma ve ekşimesini de tespit eden Pasteur şarap üreticiliği sektörünün ayakta kalmasını sağladı. Pasteur'in ayakta tuttuğu diğer bir sektör ipekböceği üreticiliğidir. O dönem için ipekböcekçiliğiyle uğraşan çiftçilerin sağlıklı yumurtalar alamaması birçok çiftçiyi bu işi bırakma noktasına getirmişti. Bu durum ekonomisinin temellerini ipekböcekçiliği üreticiliğinin oluşturduğu devletlerde de birtakım sıkıntılar doğurmuştu. Durumun ciddiyetini gören Pasteur hemen işe koyularak yumurtalarda oluşan mikropları kısa bir sürede keşfetti ve hastalıklı yumurtaları diğerlerinden ayrılması ve ortadan kaldırılması gerektiğini söyleyerek çiftçilerin sağlıklı ipekböceği yumurtası almasını sağladı.⁵⁸

Hastalıklarda mikropların oynadığı rolün farkında olan bir diğer bilimci de Robert Koch'tur. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında tarihte bilinen en eski hayvan hastalığı olan şarbon hastalığı üzerine yapmış olduğu deneylerle adından sıkça söz ettiren Koch, hayvanlarda şarbon hastalığına sebep olan mikropları keşfetmiştir. Ancak bu hastalığın aşısını keşfetme başarısı ise Louis Pasteur'ün olmuştu. Pasteur'in 1881 yılında şarbon aşısı deneyleri başarılı olunca Robert Koch'un elinden büyük bir fırsat kaçmış oldu.⁵⁹ Pasteur'in bilim dünyasına sunmuş olduğu ve adını bu sektörde zirveye taşıyan keşif ise 1885 yılında kuduz aşısını geliştirmesi olmuştur. Kuduz aşısı keşfedilmesinden çok kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nde de kullanılmaya başlandı. Hatta 1887 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane de ilk kuduz aşısı üretimi yapılmaya çalışılmış ancak gerekli malzemelerin eksikliği ve yüksek ücret nedeniyle aşının üretiminden vazgeçilmiştir.⁶⁰

Robert Koch, o dönemlerde tedavi edilmesi en zor hastalık olarak kabul edilen verem hastalığına yol açan mikrobu keşfetmek için çalışmalarına başlamıştı. 1882

⁵⁸ Waller, *Mikrobun Keşfi*, s. 102.104.

⁵⁹ Waller, *Mikrobun Keşfi*, s. 112-115.

⁶⁰ Hüseyin Muşmal, Esra Semiz, "Osmanlı Devleti'nde Kuduz Hastalığı ve Tedavi Süreci: Konya Örneği", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 20, (2018), s. 243.

yılında Almanya’da gerçekleştirilen bir toplantıda verem hastalığına sebep olan mikropları keşfettiğini açıklamıştır. Koch, verem mikrobu keşfetmesine rağmen hastalığı ortadan kaldıracak aşığı ise bulamamıştır. Bu durumun Robert Koch üzerinde büyük bir travma etkisi yarattığı ve kendi içine kapanmasına neden olduğu söylenir. Koch’u bu travmadan çıkaran gelişme ise 1883 yılında kolera hastalığına sebep olan mikropları keşfetmesi olmuştur. Ancak Koch kolera hastalığının da aşısını bulamamıştır. Kolera hastalığı mikrobu bulunmasından tam on yıl sonra yani 1893 yılında Rusya doğumlu bir doktor olan Waldemar Haffkine kolera aşısını dünyanın birçok yerinde uygulamaya başlamıştır.⁶¹ Robert Koch her ne kadar hastalıkların aşıklarını bulamamış olsa da yaptığı birçok keşif kendisinin tıp bilimi dünyasında Pasteur’dan sonra en büyük bilimci olarak anılmasına yeterli olmuştur.

Osmanlı Devleti, sağlık konusuna büyük önem vermiştir. Bu nedenle Fatih Sultan Mehmed döneminde yapılan Darüşşifa ve yine Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılan Süleymaniye Tıp Medresesi ve Darüşşifası Osmanlı sultanlarının sağlığa verdiği önemi yansıtmaktadır.⁶² Diğer taraftan bütün hastalıkların ana sebebinin temizlik olduğunun farkında olan Osmanlı Devleti, sokak ve caddelerinin temizliğine de büyük önem göstermiştir. Devlet yasalarında belirli dönemlerde sokaklara tükürmenin dahi ceza gerektiren bir davranış olduğu görülmektedir. Sokakların temizliği ve sokaklara tükürme konusunda önlem alan padişahlardan birisi Fatih Sultan Mehmed’dir. Sultan Mehmed vasiyetnamesinde: “*Gayri menkulâtımdan (taşınmaz mal) elde olunacak nemalarla (gelirlerle) İstanbul’un her sokağına ikişer kişi tâyin eyledim. Bunlar ki, ellerindeki bir kap içinde kireç tozu ve kömür külü olduğu halde, günün belirli saatlerinde bu sokakları gezeler. Sokaklara tükürenlerin, tükürükleri üzerine bu tozu dökeler ki, yevmiye 20’şer akçe alsınlar.*”⁶³ Diyerek yerlere tükürme sonucunda oluşabilecek görüntü ve sağlık problemlerini önlemek istemiştir.

Sokak ve caddelerin temizliği konusunda klasik dönemde “çöplük subaşı” adında bir birim oluşturulmuştur. Bu birimin ana görevi, sokak ve caddeleri temizlemektir. Bu birimin görevleri, Tanzimat dönemi ile birlikte kurulan İhtisap

⁶¹ Waller, *Mikrobun Keşfi*, s. 162.

⁶² Yıldırım, “İstanbul’da Sağlık Hayatı”, s. 92.

⁶³ Muharrem Uçar, Süleyman Deniz, “Türk Tarihinde Askeri Sağlık Hizmetleri”, *TAF Preventive Medicine Bulletin*, Cilt: 11, Sayı: 1, (2012), s. 105.

Nezareti'ne devredilmiştir. Modern anlamda sokak ve caddelerin temizliği işi ise belediyeçilik teşkilatı yani Şehremaneti'nin kurulmasıyla gerçekleştirilmiştir.⁶⁴

Osmanlı Devleti'nde, çevrenin temizliğinin yanı sıra yine sağlık açısından tehdit unsuru olan gıda ürünlerinin hijyeni, nitelikleri ve satıldığı yerlerin koşulları da yakından takip edilmiştir. Bu konuda çıkarılan ve hem çevre hem de gıda nizamnamesi olarak nitelendirilebilecek olan Bayezid Kanunnamesi en önemlilerindendi. Kanunname bu yönüyle, Osmanlı Devleti'nde çıkarılan ilk ürün standartları kanunları olarak da bilinir. Hemen her konuya dikkat çeken kanunname, temizlik konusunda da dikkat çekici maddeler içerir. Aşçıların yaptıkları yemeklerde temizliğe önem vermelerini isteyen: “Aşçılar bişürdükleri aşu pak bişüreler ve çanakların pak su ile yıkayalar.” Hükmü bu konudaki en önemli maddelerden biridir. Bayezid Kanunnamesi Osmanlı Devleti'nin sağlık konusuna verdiği önemi görmek açısından önemlidir.⁶⁵

Sağlık alanında önemli gelişmelere neden olan ve bu alanda birçok reform yapılan diğer bir padişah dönemi de II. Mahmut dönemi idi. II. Mahmud'un saltanatı sırasında 14 Mart 1827 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane kuruldu.⁶⁶ Modern anlamda Osmanlı Devleti'nin ilk tıp fakültesi olan Tıbbiye-i Şahane sağlık alanında önemli bilimsel çalışmalar yapmıştı. Modern anlamdaki çiçek aşısı, 1839 yılında ilk defa burada üretilmiştir.⁶⁷ Yine günümüz Sağlık Bakanlığı'nın ilk örneği diyebileceğimiz Tıbbiye Nezareti de 1839 yılında hayata geçirilmiş ve sağlık işleri bakanlık düzeyinde takip edilmeye başlanmıştır. Sultan II. Mahmud dönemi sağlık reformlarından bir tanesi de karantina merkezlerinin oluşturulmasıdır. İlk karantina kolera salgını nedeniyle 1831 yılında İstanbul'da uygulanmıştır.⁶⁸

⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat Yayınları, Ankara 2016, s. 283-290.

⁶⁵ Bayezid Kanunnamesi için bkz. *Kanunname-i İhtisab-ı Bursa*, Türk Standartları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013, s. 1-68.

⁶⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hülya Öztürk, *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Kurucusu Charles Ambroise Bernard*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2009, s. 11.

⁶⁷ Yıldırım, “İstanbul'da Sağlık Hayatı”, s. 110.

⁶⁸ Nuran Yıldırım, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1322; Aslı Taşpınar, *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Teşkilatı (1827-1914)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2011, s. 35.

İlk karantina önleminde çok kısa bir süre sonra 1838 yılında Meclis-i Tahaffuz kurularak karantina işleri daha kurumsal bir yapıya kavuşturulmuştu.⁶⁹ Meclis-i Tahaffuz, dışarıdan gelebilecek salgın hastalıkları önlemek ve ortaya çıkan hastalıklarda da gerekli tedbirlerin devlet kanalıyla alınabilmesi amacıyla oluşturulan bir birimdi.

19. yüzyılda hızla gelişen sağlık bilimi ve hastalıklara karşı alınan önlemler, Osmanlı Devleti tarafından da takip edildi. II. Abdülhamid, sağlık alanındaki ortaya çıkan buluşlara büyük önem verdi. Louis Pasteur 'ün kuduz aşısını ve Robert Koch 'un verem hastalığının mikroplarını bulduklarını öğrendiğinde Avrupa'ya heyetler göndererek yeni tedavi yöntemlerinin Osmanlı Devleti'ne getirilmesini sağlamaya çalışmıştır.⁷⁰ 1881 yılında sağlık teşkilatının en önemli resmi kuruluşlarından birisi olan Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye 'nin kurulması ve yine tıbbiye binasının yanına bakteriyoloji hane açılarak bakteriyolog ve veteriner yetiştirilmek istenmesi Avrupa'da yapılan gözlem ve çalışmaların Osmanlı Devleti'ne bir yansıması olarak yorumlanabilir.⁷¹

19. yüzyıl sağlık alanında keşifler çağı olmuştur. Bilim insanlarının ve doktorların aralarında girişmiş oldukları bilimsel yarış verem, kolera, şarbon, kuduz gibi hastalıkların aşılarının bulunmasına zemin hazırlamıştır. Salgın hastalıklara yönelik bu mücadelelere rağmen ortaya çıkan doğal felaketler ve savaşlar hastalıkların yaygınlaşmasına etki etmeye devam etmektedir. Özellikle savaş ortamlarında yaşanan salgın hastalıklar insanlığa yönelik en büyük tehditlerden biri haline gelmektedir. Kırım Savaşı esnasında görülen salgın hastalıklar da savaşın kendisi kadar yıkıcı etkilere neden olmuştur.

⁶⁹ Tahaffuz: Arapça 'da sakınmak, korunmak anlamına gelmektedir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: III, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 373.

⁷⁰ Yıldırım, "İstanbul'da Sağlık Hayatı", s. 110-111.

⁷¹ Taşpınar, *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Teşkilatı (1827-1914)*, s. 44.

Tablo 1: Aşıları Geliştiren Kişiler ve Uygulanma Tarihleri

Uygulanma Tarihi	Aşı	Araştıran/Geliştiren
1796, 1798	Çiçek	Jenner
1885	Kuduz	Pasteur
1892-1893	Kolera	Haffkine
1897	Veba	Haffkine
1915	Tifüs	Reşad Rıza ve Tevfik Salim
1960, 1964	Kızamık	Edmonston, Schwarz
1932	Sarı Humma	Sellard ve Laigret
1979	Hepatit A	Provost ve Hilleman
1897	Lepra (Cüzzam)	Wright
1897	Tifo	Wright
1913	Difteri	Behring
1923, 1926	Boğmaca	Madsen
1927	Tetanoz	Ramon ve Zoeller
1949	Kabakulak	Smorodintsev
1976, 1981	Hepatit B	Maupas, Hillemann

Bkz. Saçaklıoğlu (vd.) “Aşı Üretiminin Perde Arkası”, s. 10.

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRIM SAVAŞI VE SALGIN HASTALIKLAR (1853-1856)

1.1. Kırım Savaşı (1853-1856)

III. Selim ile başlayan Nizam-ı Cedid reformları, Tanzimat döneminde özellikle dış politikayı da kökünden değiştiren kapsamlı bir değişim süreciyle devam etti. Devlet yeniden yapılandırılırken dış politika da denge politikası üzerine şekillendiriliyor, savaş dış politika aracı olmaktan çıkarılıyordu. Fakat hedeflenen barış süreci uzun sürmedi. Rusya, 1852 yılında ortaya çıkan kutsal yerler⁷² sorununu kullanarak Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurmaya çalıştı.⁷³ Kudüs'te bulunan ve Hıristiyanlar için önemli olan bazı kutsal mekanların kontrolünün hangi mezhep tarafından yapılacağı hakkındaki tartışmalar Katoliklerle Ortodoksları karşı karşıya getirmişti.⁷⁴ Kudüs'ün Osmanlı yönetiminde bulunması nedeniyle iki mezhep arasında yaşanan sorun Osmanlı Devleti'ne de yansdı. Katolik mezhebinin en güçlü temsilcisi Fransa ile Ortodoks Rusya uluslararası güç mücadelesi nedeniyle kutsal yerler sorununu kendi politikalarını uygulamak için bir gerekçe olarak kullanmaya çalışıyorlardı. Rusya, isteklerinin gerçekleştirilmesini sağlamak, Osmanlı Devleti ve Fransa'ya gözdağı vermek amacıyla İstanbul'a Mençikof adında bir elçi göndererek abartılı taleplerde bulundu. Bu elçilik ziyareti sırasında Osmanlı bürokrasisinde de önemli bir gelişme yaşandı. Mençikof, Osmanlı Devleti'nde dönemin en önemli devlet adamlarından birisi olarak kabul edilen Dışişleri Bakanı Fuad Paşa'nın istifasına neden oldu.⁷⁵ Fuad Paşa, Mençikof ve dolayısıyla da Rusya nezdinde Fransız politikalarını takip eden biri olarak kabul edilmişti. Bu nedenle Mençikof, bu elçilik ziyaretinde protokol gereği Fuad Paşa'yı ziyaret etmesi gerekirken, bu ziyareti gerçekleştirmemişti. Fuad Paşa istifasını bu olaydan sonra vermişti. Ancak Paşa istifa

⁷² Kutsal yerler olarak bilinen mekanlar şunlardır: Kamame Kilisesi, Hz. İsa'nın Kabri, Hz. Meryem'in Türbesi ve bahçesi, Beytü'l-Lahim'de ki büyük Kilise, Tahun'ül-Atik, Mağarat'ül Reate, Mağarat'ül Mehd, Hacer-i Mugtesil. Ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri 1789-1856)*, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 223.

⁷³ Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, (çev. Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 65.

⁷⁴ Ahmed Rasim, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: IV, Çevik Matbaacılık, İstanbul 2000, s. 203-204.

⁷⁵ Candan Badem, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar* (çev. Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017, s. 71.

kararını elçinin kendisi ziyaret etmemesinden değil, kendisini bahane ederek Osmanlı Devleti'nden çeşitli isteklerde bulunmasından dolayı aldığı açıklamıştı.⁷⁶

Rusya bu elçi vasıtasıyla bildirmiş olduğu istekleri ise, Beytü'l-lahim Kilisesi'nin anahtarının Katoliklerde bulunmasına rağmen mülk ve tasarruf hakkının Ortodokslara verilmesi, Beytü'l-lahim kilisesi ziyaretinde önceliğin Ortodokslara verilmesi, Osmanlı Devleti'nde bulunan Ortodoks tebaanın himayesinin Rusya'ya verilmesi, Kudüs'te bir Ortodoks kilisesi ve hastanesi inşa edilmesi ve son olarak da Rusya ile Osmanlı Devleti arasında gizli bir savunma antlaşması yapılması şeklindeydi.⁷⁷ Ayrıca bütün bu isteklerin yanında Rusya, isteklerine karşılık manevi bir teminat da talep etti. Osmanlı Devleti, Rusya'nın bütün taleplerini devletin bağımsızlığına ve istikbaline zarar verebileceği düşüncesiyle reddetti.⁷⁸

Osmanlı Devleti'nin bu kesin ve kararlı tutumu sonucunda Çar I. Nikola, General Gorçakof'a Eflak ve Boğdan'a saldırma emri verdi. 2 Temmuz 1853 tarihinde harekete geçen General Gorçakof komutasındaki ordu Eflak ve Boğdan'ı işgal etti.⁷⁹ Rusya bu işgalin gerekçesini şu şekilde açıkladı: "*Memleketeyn'i (Eflak-Boğdan) işgal ediyoruz fakat bu Türkiye ile saldırgan bir savaş amacıyla değildir. Bab-ı Âli haklı olarak beklediğimiz manevi teminatı vermekten çekindiğinden onun yerine geçici olarak maddi teminat koymaya bizi mecbur etti.*"⁸⁰ Eflak ve Boğdan'ın işgaliyle Kırım Savaşı resmen başlamış oluyordu.

Osmanlı Devleti, Rusya'nın Eflak-Boğdan işgaline derhal karşılık vermek amacıyla Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa komutasındaki orduyu Tuna bölgesine sevk etti.⁸¹ Rumeli Ordusu Komutanı olan Ömer Paşa, bu sırada Rus ordusu kumandanlığını yapan Gorçakof'a bir mektup gönderdi ve on beş gün içerisinde işgal etmiş olduğu Eflak ve Boğdan'ı boşaltmasını istedi.⁸² Bu sırada Viyana'da Avusturya, İngiltere ve

⁷⁶Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, Cilt: I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 156-157.

⁷⁷ Erdoğan Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Ankara 2009, s. 57.

⁷⁸ Ahmed Cevdet, *Tezakir*, (yay. Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953, s. 17.

⁷⁹ Ahmed Lütfi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Cilt: IX, (yay. Münir Aktepe), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 81-82.

⁸⁰ Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 122.

⁸¹ Ahmed Muhtar Paşa, *Kırım Harbi'nde Silistre Müdafası; 1853-54 Tuna Seferi*, (haz. Gültekin Yıldız, Fatih Tetik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 21-25.

⁸²Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Belge No: 9, Ankara 2006, s. 69.

Fransa elçilerinin katıldığı bir toplantı gerçekleştirildi. Toplantının amacı yaşanabilecek bir Rus-Osmanlı savaşını önlemektir. Devlet bürokratlarının Viyana’da başlatmış olduğu diplomatik girişimler ise savaşı engellemeye yeterli olmadı.⁸³

Savaş başladıktan hemen sonra Rusya, 30 Kasım 1853 günü Sinop’ta demirlemiş olan Osmanlı donanmasına baskın yaparak ağır bir darbe vurdu.⁸⁴ Sinop Baskını Batılı ülkelerde, özellikle İngiltere’de büyük yankı uyandırdı.⁸⁵ Osmanlı Devleti’ni Rusya’ya karşı destekleyen İngiltere, Fransa ve Sardunya Rusya’ya savaş ilan ettiler.⁸⁶ Oluşturulan bu ittifak karşısından Çar Nikola: “İngiltere ve Fransa Hristiyanlık düşmanlarıyla birleştiler ve Ortodoks dinini savunan Rusya’ya karşı durdular. Fakat Rusya kutsal görevinde sarsılmayacaktır. Eğer düşman hudutlarımıza saldırırsa atalarımızdan miras olan dayanıklıkla onları karşılamaya hazırız. Unutulmayan 1812 olayları ile yüksek askeri erdemliklerini ispatlayan Rus milleti yine o millettir. Allah’ın lütfu ile yine ispatlayacağız. Bu ümit ile dolu olarak baskı altında ezilen din kardeşlerimiz için savaşırken kalpten doğan coşkunlukla seslenerek Allah’ın yardımını dileyelim.”⁸⁷ İfadesiyle Hristiyanların Müslüman bir devlet ile ittifak yapmasını eleştirmiştir.

İngiltere ve Fransa’nın savaşa girme kararları Sinop Baskınından sonra gerçekleşmişti. Özellikle İngiltere’nin savaşa girip girmeme kararı İngiltere Parlamento’sunda şiddetli tartışmalardan sonra alınmıştı. Dönemin İngiltere Başbakanı Lord Aberdeen, Rusya’ya karşı Müslüman bir devletin desteklenmesine pek de taraftar değildi. Ancak Parlamento’da İngiltere’nin siyasi ve ekonomik çıkarları Osmanlı Devleti’nin yanında olunması koşuluyla korunabileceği fikri daha ağır basmıştı. Bu dönemde İngiltere Parlamentosu’nda savaş karşıtlığı yapan önemli bir siyasi aktör de bulunuyordu. Bu aktör, dönemin Maliye Bakanı William Ewart Gladstone’du. Gladstone katı bir evanjelik inancına sahip ve tamamen Türk düşmanlığı ile tanınan bir siyasetçiydi.⁸⁸ İngiltere’nin Kırım Savaşı’ndaki pozisyonunun ne olacağı üzerine tartışmalar yapılırken, Gladstone Parlamento

⁸³ Viyana toplantısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Badem, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, s. 78-83.

⁸⁴ Ahmed Rıza Trabzonlu, *Manzume-i Sivastopol*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 70-71.

⁸⁵ Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun*, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 113.

⁸⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, Cilt: I-II-III, (haz. İsmet Miroğlu), Berekât Yayınları, İstanbul 1983, s. 32-33.

⁸⁷ Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 125.

⁸⁸ William Ewart Gladstone ve Evanjelik inanç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karaca, *Büyük Oyun*, s. 25-84.

üyelerine İngiltere'nin mali durumu hakkında bilgiler vermişti. Vermiş olduğu bu bilgilerde İngiltere ekonomisinin savaşı kaldıramayacağını ileri süren Gladstone, bütçe ve vergileri düşük gösterme kurnazlığı yaparak İngiltere'nin savaşa girmesini engellemeye çalışmıştı. Gladstone'nin bu çabaları İngiltere'nin Kırım Savaşı'na geç katılmasındaki en büyük nedenlerden birisiydi.⁸⁹

Savaş ilanının kış mevsimine denk gelmesi nedeniyle, müttefiklerin Rusya ile karşılaşmaları ancak 1854 yılına kaldı. 1854 yılında İngiltere ve Fransa'nın asker sevkiyle Kırım Savaşı Tuna ve Kafkasya cephelerinde şiddetli bir şekilde başladı. Müttefik ordusunun katılmasından önce Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Tuna boylarında Kalafat ve Silistre muharebelerinde Rus ordularını mağlup etmeyi başarmıştı. Daha sonra İngiliz ve Fransız birliklerinin de katılmasıyla sayıları 120.000'e ulaşan müttefik ordusu Kırım'a doğru harekete geçti.⁹⁰ Müttefiklerin amacı Sivastopol'ü alarak Rusya'yı barışa mecbur etmektir. Ancak 25 Ekim 1854'te Rusya, Balaklava'da bulunan müttefik ordusuna ani bir baskın yaparak kayıp verdirme başarıyla başardı.⁹¹ Balaklava muharebesinden sonra kış mevsiminin gelmesi ile birlikte çatışmalara ara verildi. Özellikle 1854 kışı müttefik orduları için çok zor şartlar altında geçti. Yiyecek ve kışa uygun kıyafet eksikliğinden kaynaklanan salgın hastalıklar, müttefik ordularının kayıp vermesine neden oldu. 1855'in Şubat ayı ile birlikte savaş tekrar başladı. Özellikle bu ayda gerçekleşen Gözleve muharebesi Rusya'nın direncinin kırılmasındaki dönüm noktalarından biri oldu. Gözleve muharebesinde ağır bir mağlubiyet alan Rusya, Sivastopol'e kadar geri çekilmek zorunda kaldı. Müttefiklerin Sivastopol'ü ele geçirmesi savaş sonucunu belirleyecekti. Kuşatma hazırlıkları devam ederken savaşın sonucunu belirleyecek olan önemli bir olay meydana geldi. 2 Mart 1855 tarihinde I. Nikola ölünce, yerine II. Aleksandr tahta geçti.⁹²

II. Aleksandr, savaş taraftarı olmamakla birlikte devam eden savaşı durdurmadı. 1855 yılı Eylül ayında Sivastopol müttefik kuvvetlerinin eline geçince barış yapmak zorunda kaldı.⁹³ İngiltere, Fransa, Osmanlı Devleti, Sardunya ve

⁸⁹ Karaca, Büyük Oyun, s. 119-120.

⁹⁰ Ahmet Vefik Paşa, *Fezleke-i Tarih-i Osmani*, (haz. Şakir Babacan), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011, s. 292.

⁹¹ Ahmed Cevdet, *Tezakir*, s. 56.

⁹² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 248.

⁹³ Badem, *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, s. 271.

Avusturya'nın katıldığı barış görüşmeleri Paris'te yapıldı. 30 Mart 1856 tarihinde 34 maddeden oluşan Paris Barış Antlaşması imzalandı.⁹⁴ Bu antlaşma ile birlikte Kırım Savaşı fiili olarak da sona ermiş ve müttefik ordularının kesin zaferi ile sonuçlanmıştır.

Kırım Savaşı birçok alanda ilklerin savaşı olarak görülür. Modern hemşirelik uygulamalarının başlamasıyla da sağlık alanında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Kırım Savaşı'nda kolera, tifüs, iskorbüt, humma (sıtma), dizanteri ve ishal gibi birçok salgın hastalığın askerler arasında yayılması, Osmanlı Devleti'nde de modern sağlık uygulamalarının kabul edilmesini sağlamıştır.

Kırım Savaşı'nda hem hastalıklar hem de savaşın getirmiş olduğu yıkımlar nedeniyle 650.000'e yakın kişi hayatını kaybetmiştir. Hayatını kaybedenler arasında asker, sağlık çalışanları ve sivil halktan insanlar bulunmaktadır. 650.000'e yakın ölümün yarısından fazlası Ruslara aittir. Ruslar savaşın başında 107.120 askerini kaybetmiş, bu ölümlerin 55.304'ü ise tamamen salgın hastalıklar nedeniyle olmuştur.⁹⁵ Cephede yaşanan bütün ölümler içerisinde salgın hastalıkların rolü ise çarpışmalar sonucu ölenlere oranla bir hayli fazladır. Ruslardan sonra en çok asker kaybını ise 95.000'e yakın bir sayı ile Fransız kuvvetleri vermiştir. Bu sayının çoğunluğu 1855 yılının kış ayında yaşanan salgın hastalıklardan kaynaklanmıştır. İngiliz kuvvetlerinin asker kaybı ise tam olarak bilinmemekle birlikte 30-40 bin civarındadır. Yine İngiliz askerlerinde yaşanan ölümlerin yarısı kolera, tifüs, sıtma ve dizanteriden olmuştur. Savaşta en az asker kaybı veren devlet Sardunya'dır. Sardunya Devleti 1855 yılının şubat ayında savaşa 15.000 kadar asker göndermiştir.⁹⁶ Bu askerlerden 5'de 1'ine (3.000) yakını hayatını kaybetmiştir. Burada dikkati çeken ise hayatını kaybedenlerin arasında sadece 30 kadarının savaş nedeniyle ölmesi, geriye kalanların ise koleradan yaşamını yitirmesidir.⁹⁷ Bu savaşta Osmanlı ordusu 50.000'e yakın askerini toprağa vermiştir. Osmanlı ordusundaki ölümlerin çoğu sefillik, açlık ve salgın hastalıklar nedeniyle olduğu görülmektedir. Osmanlı askerleri arasında yaşanan salgın

⁹⁴ Paris Barış Antlaşması ve maddeleri için bkz. Ahmed Lütfi, *Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, IX, s. 230-244.

⁹⁵ Ceride-i Havadis, "Havadisat-ı Ecnebiye" (29 Cemaziyü'l evvel 1271/17 Şubat 1855), Numro: 728.

⁹⁶ Ceride-i Havadis, "Havadisat-ı Ecnebiye" (29 Cemaziyü'l evvel 1271/17 Şubat 1855), Numro: 728.

⁹⁷ Clive Ponting, *Kırım Savaşı Efsanesinin Arkasındaki Hakikat*, (çev. Hakan Abacı), Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2014, s. 517-518.

hastalıklarda en çok ölüme sebebiyet veren iskorbütü.⁹⁸ Kırım Savaşı'nda Osmanlı askerleri arasında yayılan salgın hastalıkların başında ise kolera geliyordu.

1.1.1. Kolera Hastalığı

Kolera, *Vibrio cholerae* isimli bakterinin neden olduğu bağırsak enfeksiyonuna bağlı olan, akut ve şiddetli ishal ile seyreden bir hastalıktır. Koleraya genelde kirli sular neden olur. Koleranın kirli sulardan kaynaklandığını keşfeden kişi İngiliz Doktor John Snow'dur. 1848 yılında İngiltere'nin Brood Street bölgesinde bulunan temiz bir içme suyuna lağım atıklarının karıştığını gören Doktor Snow, burada yapmış olduğu bir dizi deneyler sonucunda temiz sulara karışan kirli atıkların koleraya sebep olduğunu tespit etmiştir.⁹⁹ İnsan bedenine yerleşen kolera bakterisi kısa sürede aşırı dışkı, kusma, şiddetli karın ağrısı, halsizlik, kan basıncının düşmesi, kaslarda kramp ve vücutta kuruluk belirtilerinin ortaya çıkmasına yol açar.¹⁰⁰ Koleranın ortaya çıkmasından sonra tedavi edilmezse hastalık ölümlerle sonuçlanabilmektedir. Koleranın genel tedavisi ise damardan sıvı verilmesi ve antibiyotik kullanımı aracılığıyla gerçekleşir.

Koleranın tarihte ilk defa ne zaman ve nerede ortaya çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak adı geçen hastalığın kaynağının Hindistan olduğu ve 19. yüzyıl ile birlikte İngiliz sömürge gemileriyle dünyaya buradan yayıldığı düşünülmektedir.¹⁰¹ Kolera hastalığı, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları içerisinde farklı bölgelerde birçok defa görülmüştür. 19. yüzyılda ortaya çıkan salgın hastalıklar Osmanlı Devleti demografik yapısını olumsuz yönde etkilemişti.¹⁰²

Kolera, Kırım Savaşı'nda askerler arasında yayılan salgın hastalıklardan biridir. Hastalığın savaş ortamına taşınmasının sebebi Fransız askerleri olmuştur. 1854 yılında Marsilya şehrinden yola çıkarak Gelibolu'ya gelmiş olan Fransız askerlerinin birçoğunda kolera mikrobu tespit edilmiştir. Bu tespit kolera hastalığının taşıyıcılığını Fransız askerlerinin yaptığını göstermektedir. Koleranın Gelibolu'da tespitinin ardından hastalığın öncelikle bölgede yayılmaması daha sonra da Kırım'a taşınmaması

⁹⁸ Ponting, *Kırım Savaşı*, s. 518.

⁹⁹ İsmail Yaşayanlar, "Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 296, (Ağustos 2018), s. 50.

¹⁰⁰ Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 1, (2017), s. 30.

¹⁰¹ Mehmet Ak, "19. Yüzyıl da Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 17, (Bahar 2011), s. 255.

¹⁰² Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 49.

için Rumeli tarafına geçişlerin engellenmesi kararlaştırılarak gerekli olan diğer tedbirler süratle alınmıştı.¹⁰³ Ancak alınan tedbirler hastalığın Kırım'a geçmesini engellemeye yeterli olmadı.

Henüz savaşın başı olan 1854 yılında kolera salgını hem Osmanlı boğazlarında hem de savaş bölgeleri olan Varna ve Tuna taraflarında şiddetli bir şekilde baş göstermiştir. Kolera, özellikle Varna ve Tuna boylarında çok kısa sürede geniş bir alana yayılmıştır. Kolera savaşın başlarında müttefiklerin kara ve deniz kuvvetlerine de bulaşarak, müttefik ordusunda büyük bir panik başlatmıştı.¹⁰⁴ Koleranın yarattığı telaş ve korku nedeniyle, 1854 yazında Aleksandır adlı Fransız posta vapurunda başka nedenlerden ölen üç askerin ilk anda koleradan öldüğü sanılmış ancak vapurda bulunan askerlerin Gelibolu hastanesindeki tetkikleri sonucunda kolera hastalığına rastlanılmadığı, ölen askerlerin de koleradan ölmediği tespit edilmişti.¹⁰⁵ Henüz savaşın başında şiddetli ve çok geniş alanda görülen kolera salgını üzerine, Osmanlı Devleti tarafından oluşturulan Sıhhiye Meclisi de harekete geçmek zorunda kalmıştı. Sıhhiye Meclisi'nde ilk olarak salgına karşı önlem olması için yurt dışından orduya mühimmat ve malzeme taşımakla görevli bütün gemilerin Gelibolu'da karantinaya alınması, aynı gemilerin Varna'ya gidip döndükten sonra tekrar karantinaya tabi tutulmaları kararlaştırıldı.¹⁰⁶ Ancak her ne kadar Osmanlı Devleti tarafından karantina önlemleri alınmış ise de hastalık Varna'da da baş gösterdi. 1854 yazında müttefik orduları tarafından Kırım'a geçiş için toplanma yeri olarak kararlaştırılan Varna'da kolera salgını hızla yayılarak ölümcül sonuçlar ortaya çıkardı. Kolera, Varna'daki Fransız askerleri arasında etkili oldu. 1854 yazında 5.000'den fazla Fransız askeri kolera hastalığından hayatını kaybetti. Koleradan ölen Fransız askerleri arasında o dönem için Fransa ordusunun ünlü kumandanlarından kabul edilen Mareşal Saint Arnaud da bulunuyordu. 1854 yazında İngiliz askerleri arasında da koleradan ölenler oldu. Sayıları Fransız askerleri kadar değil ise de Varna'da 900'e yakın İngiliz

¹⁰³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı (A. MKT. UM), Dosya (D): 161, Gömlek (G): 70, Leff: 1, (6 Zilkade 1270/31 Temmuz 1854); Nuran Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm; Kolera ve İstanbul Suları" *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı:145, (Ocak 2006), s. 4.

¹⁰⁴ Sir Adolphus Slade, *Müşavir Paşanın Kırım Harbi Anıları*, (çev. Can Badem), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 291.

¹⁰⁵ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD), D: 115, G: 15, Leff: 1, (16 Şevval 1270/12 Temmuz 1854).

¹⁰⁶ BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS), D: 1189, G: 44, Leff: 1, (25 Şevval 1270/21 Temmuz 1854); BOA, HR. SYS, D: 1349, G: 54, Leff: 1, (27 Şevval 1270/25 Temmuz 1854).

askerinin, kolera hastalığından yaşamını yitirdiği kayıtlara geçti.¹⁰⁷ Salgının Varna’da çok etkili olması ve hastaların İstanbul’a sevklerinin imkânı olmaması nedeniyle bölgede gezici hastaneler kuruldu. Ancak alınan bu önlem de hastalığın durdurulması için yeterli olmadı. Sıhhiye Meclisi, koleranın yayılmasını engellemek için başta Gelibolu olmak üzere Varna’ya geçiş bölgelerinin temiz tutulması, kolera hastalığına dair gerekli önlemlerin alınması ve alınan önlemlerle birlikte koleranın yaşanılan bölgeden tamamen uzaklaştırılmasını görevlilerden istedi.¹⁰⁸

Müttefikler gemilerle Varna’ya taşınırken, kolera’yı Gelibolu’da yaşayan yerli ahaliye de bulaştırmıştı. Gelibolu halkı yaşanan kolera salgını karşısında ise perişan ve bir o kadar da çaresiz bir hale düştü. Bu durum karşısında bölge için tedbirlerin artırılması gereği duyuldu.¹⁰⁹ Bu dönemde bölgede bulunan ve Fransız ordusunda komutanlık görevi yapan Aden, halkın yaşadığı bu perişanlığa duyarsız kalmayarak, halka yiyecek ve ilaç gibi birtakım yardımlarda bulundu. Bu yardımdan memnuniyet duyan Gelibolu halkı, Osmanlı Devleti yetkililerinden Fransız komutan Aden’in ödüllendirilmesini ve ayrıca salgının durdurulması için bölgeye doktor gönderilmesini talep ettiler.¹¹⁰ Yine Fransız komutan Aden gibi Bahr-i Sefid Boğazı (Çanakkale Boğazı) hekimi Mösyö Aksandoboli de kolera hastalığı karşısındaki mücadelesi nedeniyle ödüllendirilenlerden biri oldu. Kolera nedeniyle 1855 yılında Gelibolu’ya gönderilmiş olan Aksandoboli’ye burada yapmış olduğu iyi hizmetlerden dolayı harcırah olarak sekiz bin kuruş, ayrıca da bin kuruş ile birlikte kıymetli bir kutunun da mükafat olarak verilmesi kararlaştırıldı.¹¹¹ Kolera salgını Gelibolu’da 1855 yılının sonbaharına kadar devam etti ve aynı yılın sonunda etkisini giderek kaybetti.¹¹²

Kolera salgını, Gelibolu’da olduğu gibi cephede de etkili oldu ve 1854 yılının sonbaharına doğru şiddetini artırarak devam ettirdi. Özellikle ağustos ayı içerisinde 3.000’e yakın müttefik ordusu askeri kolera hastalığından hayatını kaybetti.¹¹³

¹⁰⁷ Ponting, *Kırım Savaşı*, s. 127-128.

¹⁰⁸ BOA, A. MKT. UM, D: 161, G: 30, Leff: 1, (29 Şevval 1270/25 Temmuz 1854); BOA, A. MKT. UM, D: 163, G: 6, Leff: 1, (3 Zilhicce 1270/27 Ağustos 1854); BOA, A. MKT. UM, D: 169, G: 26, Leff: 1, (7 Safer 1271/30 Ekim 1854).

¹⁰⁹ BOA, A. MKT. UM, D: 169, G: 26, Leff: 1, (7 Safer 1271/30 Ekim 1854).

¹¹⁰ BOA, HR. SYS, D: 80, G: 61, Leff: 2, (15 Rebiü’l evvel 1271/6 Aralık 1854).

¹¹¹ BOA, Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A. AMD), D: 63, G: 96, Leff: 1, (29 Zilhicce 1271/12 Eylül 1855).

¹¹² BOA, Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM), D: 78, G: 38, Leff: 1, (20 Safer 1272/1 Kasım 1855).

¹¹³ Erdoğan Keleş, “Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Müttefik Orduların Sevk ve İdare Merkezi: Varna”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 43, (Nisan 2016), s. 788.

Kolerayı bu kadar şiddetli yapan önemli etkenlerden biri Tuna ve Varna bölgelerinin doğal yapılarında bulunan bataklık ve pis göllerdi. Cephede görülen kolera salgınları, askerlerin anı ve mektuplarına da yansımıştı. Savaş sırasında Tuna bölgesinde bulunan İngiliz askeri Charles Branton, 21 Ekim tarihinde eşine yazmış olduğu bir mektubunda, cephede her şeyin gayet iyi olduğundan yiyecek ve içecek sıkıntılarının bulunmadığından bahsediyordu. Ancak Branton, eşine vermiş olduğu bu güzel haberlerin yanında en büyük problemlerinin kolera hastalığı olduğunu, bu hastalık nedeniyle de her gün arkadaşlarını kaybettiğini üzüntüyle satırlarına ekliyordu.¹¹⁴

1854 yılı boyunca koleraya maruz kalan askerleri, cephede çaresiz bırakan olumsuz bir durum ortaya çıktı. Hastalanan askerlerin tedavisi için gerekli olan ilaçlar tükenme noktasına gelmişti. Bu sırada ise İstanbul'dan Kırım'a gönderilen sağlık malzemeleri yola çıkıyor ancak cepheye ya eksik ulaşıyor ya da hiç ulaşmıyordu. Gönderilen sağlık malzemelerinin nerede kaybolduğu veya ilaçlara kimler tarafından el konulduğu öğrenilemiyordu. Ancak kaybolan ilaçların başka şehirlerde para karşılığında satıldığına rastlanıyordu. İlaç yolsuzluğuna dikkat çekenlerden birisi de Osmanlı ordusunda danışmanlık görevini yürüten ve Müşavir Paşa adıyla anılan Adolphus Slade idi. Müşavir Paşa da ilaç yolsuzluğunun büyük boyutlara ulaştığını, bazılarının ilaç paralarıyla köşk ve konak aldıklarını belirterek ortaya koymaktadır.¹¹⁵ Cephedeki askerleri ve özellikle de Osmanlı askerlerini ilaç eksikliği dışında kolera hastalığı karşısında dirençsiz bırakan bir gelişme de Varna'da taze et ve sebzenin yeteri kadar bulunmamasıydı. Her ne kadar 9 Eylül 1854 yılında Sadaret makamınca yayınlanan bir emirnamede Varna'da zuhur eden kolera hastalığına karşı gerekli bütün önlemlerin alındığından bahsedilmiş olsa da¹¹⁶ görülen o ki sahada durum hiç de öyle değildi. Savaşta subay olarak görev yapan Temple Godman adlı bir askerin ailesine yazdığı mektuplarda, hastalıklar karşısında ilaç ve yiyecek sıkıntılarının bulunduğunu bir görgü tanığı olarak dile getirmesi, savaşta ortaya çıkan ilaç ve yiyecek sıkıntısını doğrular niteliktedir.¹¹⁷ Kolera salgınlarından, 1854 yılı yaz ayı içinde en fazla asker kaybını Fransa yaşadı. Bütün yaz boyunca Varna'da görülen koleradan, Fransa günde 60'a yakın, yazın sonunda ise toplamda 3.000 civarında askerini kaybetti. Bu rakam

¹¹⁴ Orlando Figes, *Kırım Son Haçlı Seferi*, (çev. Nurettin Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 304.

¹¹⁵ Slade, *Kırım Harbi Anıları*, s. 222-223.

¹¹⁶ BOA, A. MKT. UM, D: 163, G: 97, Leff: 2, (16 Zilhicce 1270/9 Eylül 1854).

¹¹⁷ Ponting, *Kırım Savaşı*, s. 129.

diğer müttefik ordularında daha azdı. İngiltere'nin 500, Osmanlı Devleti'nin ise 100-200 arasında asker kaybı yaşadığı aktarılmıştır.¹¹⁸ Kolera hastalığı, Tuna ve Varna dolaylarında sadece müttefik ordularını değil, bölgede bulunan Rus kuvvetlerini de etkiledi. Kalafat bölgesinde bulunan Rus ordusunun, 1854 Mayıs ayında bölgeden çekilirken yanlarında hasta askerlerin bulunması, Rus ordusunun da salgından etkilendiğini göstermektedir.¹¹⁹ Yine aynı yılın sonbaharında kolera salgınının Rusya Devleti'nin içinde de görüldüğü ve günde 300 ile 400 arasında değişen sayılarda ölümler yaşandığı Ceride-i Havadis gazetesinden öğrenilmektedir.¹²⁰ Rusya'nın karşı karşıya kaldığı kolera salgını henüz Kırım Savaşı'nın ilk günlerinde Eflak ve Boğdan'ın işgalinden hemen sonra ortaya çıkmıştı. Eflak ve Boğdan'da kolera salgını nedeniyle günde 300'e yakın Rus askerinin hayatını kaybettiği kayıtlara geçmiştir.¹²¹ Eflak ve Boğdan'daki kolera salgınına ciddiye alan Osmanlı yönetimi bölgeye karantina gemileri gönderdi. Bu gemiler 1855 yılının baharında koleranın bölgede yok olmasına kadar görev yapmaya devam ettiler.¹²² Eflak ve Boğdan'dan uygulanan karantina ise aynı yılın sonbaharında tamamen kaldırıldı.¹²³

Kolera hastalığı, Kırım Savaşı boyunca hemen her yerde görülmüştü. Bunun en önemli nedenlerinden birisi bölgenin kötü hava şartları ve buna bağlı olarak da oluşan kötü ortamı. Kötü hava şartları, cephede bulunan Temple Godman adlı askerinin 12 Kasım 1854 tarihinde yazdığı mektubuna şu şekilde yansımıştı: *“İki gün yağan yağmurdan sonra içinde bulunduğumuz durumu düşünemezsin. Atlar dizlerine kadar çamur ve bataklık içinde. Yanlarına ancak bata çıka gidebilirsin; eyerler iliğine kadar ıslak, çadırlar öyle kalabalık ki, silahlarını koyacak yer bulamayan erler yağmur altında bunları dışarda bırakmak zorunda kalıyor. Her şey ıslak; dışarda çamur, içerde çamur. Tek bir giysiden başka bir şeyi olmadığı için üstünü değiştiremeyen erler elbette daha kötü durumda, giysileri gün boyunca ıslanıyor ve gece de bunlarla uyumak zorundalar. Çizmeleri çıkartamıyorlar, çünkü bir defa çıkartırlarsa bir daha giyemiyorlar. Bu sabah yirmi iki hastalık vakası çıkmasına bu nedenle şaşırılmamak*

¹¹⁸ Keleş, “Varna”, s. 788-789.

¹¹⁹ Ceride-i Havadis, “Havadisat-ı Dahiliye”, (18 Şaban 1270/16 Mayıs 1854), Numro: 688.

¹²⁰ Ceride-i Havadis, “Havadisat-ı Ecnebiye”, (9 Zilhicce 1270/2 Eylül 1854), Numro: 704.

¹²¹ Ceride-i Havadis, “Havadisat-ı Ecnebiye”, (5 Zilkade 1269/10 Ağustos 1853), Numro: 636.

¹²² BOA, A. MKT. MHM, D: 68, G: 83, Leff: 1, (25 Recep 1272/13 Nisan 1855).

¹²³ BOA, A. AMD, D: 63, G: 79, Leff: 1, (29 Zilhicce 1271/12 Eylül 1855).

lazım. Bu şekilde devam edersek, bir süre sonra bütün atlar ölecek ve erler ayağa kalkamayacak hale gelecek.”¹²⁴

The Times gazetesi tarafından, savaş muhabiri olarak bölgeye gönderilen William Russell da kötü çevre koşullarına dikkat çekmekte ve cephede kolera vb. salgın hastalıkların aslında ne kadar kolay bir şekilde ortaya çıkmasına zemin hazırlandığını şu ifadeleriyle aktarmıştır: “*Düşünülmesi bile insanı ürperten korkunç olaylar burada günlük vakalar arasında. Sahilde yürürken kumdan çıkan bir çalı görür ve sopanızla orayı karıştırırsanız samana sarılmış, köpekler ve akbabaların insafına bırakılmış bir cesedin orada gömülü olduğunu anlayıp dehşete kapılırsınız. Ölü bedenler limanda deniz dibinden yükseliyor, suda batıp çıkıyordu.”¹²⁵*

Cephede oluşan bu sağlıksız koşulların yanında, savaşın ortaya çıkardığı diğer olumsuz koşullar ile bütünleşen kolera, 1855 yılında Osmanlı ordusu içerisinde en sık karşılaşılan hastalıklardan biri oldu. Bu durumu önlemek isteyen Osmanlı Devleti, orduda temizliğe önem verilmesi yönünde emirnameler çıkarmaya başladı.¹²⁶ Ancak kolera salgınları hız kesmeden devam etti. 1855 yılının Haziran ayında Sivastopol üzerine harekete geçen müttefik ordularını Sivastopol önlerinde yine kolera hastalığı karşıladı.¹²⁷ Sivastopol'deki kolera salgını bir hayli şiddetli oldu. Sivastopol'de koleradan ölümlerin günlük 30 kişiyi geçiyor olması, yaşanan salgının şiddetini görmek açısından önemlidir.¹²⁸

Varna, Tuna ve Sivastopol taraflarında görülen kolera salgınları savaş boyunca aralıklarla Osmanlı Devleti'nin merkezi olan Dersaadet'te de (İstanbul) görüldü.¹²⁹ İstanbul'da görülen kolera salgınları karşısında, etrafın temiz tutulması ve çöplerin zamanında toplanması gibi önlemler alındı.¹³⁰

Savaşta koleranın görüldüğü diğer bir yer, Osmanlı Devleti'nin savunma yaptığı Kafkasya cephesidir. Özellikle bu cephede Rusların Erzurum ve Kars taraflarına sürekli hücum etmesi ve bölgede bulunan Osmanlı ordusunun da sayıca

¹²⁴ Ponting, *Kırım Savaşı*, s. 254-255.

¹²⁵ Ponting, *Kırım Savaşı*, s. 128.

¹²⁶ BOA, A. MKT. MHM, D: 74, G: 54, Leff: 1, (15 Zilkade 1271/30 Ağustos 1855).

¹²⁷ BOA, A. MKT. NZD, D: 152, G: 35, Leff: 1, (10 Şevval 1271/26 Haziran 1855).

¹²⁸ Figes, *Kırım*, s. 388.

¹²⁹ BOA, A. MKT. UM, D: 174, G: 54, Leff: 1, (21 Rebiü'l evvel 1271/12 Aralık 1854); BOA, A. MKT. UM, D: 167, G: 4, Leff: 1, (17 Muharrem 1271/10 Ekim 1854).

¹³⁰ Ceride-i Havadis, “Havadisat-ı Dahiliye”, (22 Zilhicce 1270/15 Eylül 1854), Numro: 706.

azlığı sebebiyle bölgeye destek birlikleri gönderilmesi gerekmişti. Ancak gönderilen destek birlikleri Ruslarla henüz karşılaşmadan, Erzurum'da bulunan ordu içerisinde kolera'nın baş gösterdiği haberi yayıldı. Erzurum'da bulunan Osmanlı askerleri arasında ortaya çıkan kolera hastalığının, daha sonra büyük bir salgına dönüşmesi nedeniyle Erzurum'a giden destek birlikleri Gümüşhane'ye doğru çekilmek zorunda kaldı.¹³¹ Erzurum dolaylarında yaşanan bu kolera salgını Osmanlı Devleti ordusunu olumsuz yönde etkiledi. Bu salgın nedeniyle birçok askerın firar etmesi, orduyu daha da güçsüz bıraktı. Osmanlı hükümeti firarların önüne geçilmesi ve tedbirler alınmasını Erzurum valisinden istedi.¹³² Savaşın Kafkasya bölümü hem asker firarından hem de kolera salgınlarından dolayı daha zor şartlar altında geçmişti. Diğer bir açıdan da Osmanlı ordusunun o bölgeye gidecek gücünün olmaması ve müttefik ordularının da Kafkasya bölgesini savunma konusunda isteksiz bulunmaları, Kafkasya bölgesini savunan yerli halk ve Şeyh Şamil'i yalnız bırakmıştı. Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru Kafkasya cephesinde gerçekleşen bu savunma savaşı Şeyh Şamil önderliğinde yürütüldü. Kars halkının bizzat katıldığı ve büyük kahramanlıklar¹³³ gösterdiği bu savaşta, halk müttefik orduları ve Osmanlı Devleti'nden yeterli yardımı alamayınca açlık, kıtlık ve sefalet içerisine düştü. Ruslara karşı koymaya çalışan Kafkas halkları diğer taraftan da kolera salgını ile savaşmak zorunda kaldılar ve hastalık nedeniyle büyük kayıplar verdiler.¹³⁴

Kırım Savaşı'nda görülen kolera salgınları karşısında, ilaç yetersizliği nedeniyle ilginç bir tedavi yöntemi uygulanmaya çalışılarak askerlere kar yedirilmişti. Ancak bu ilkel denilebilecek yöntemle kolera hastalığının tedavi edilmesi mümkün olmadı.¹³⁵ Kolera hastalığı karşısında bilinçsiz olan Osmanlı askerlerine en ayrıntılı önlem ve önerileri ise Müşavir Paşa vermişti. Paşanın askerlere anlattığı kolera hastalığı, ona göre temas ile geçen bir hastalık değildi. Buna kanıt olarak kolera hastalıklı askerlerin tedavilerini yapan doktorların koleraya yakalanmamasını gösterdi. Yine kolera hastalığının ter veya nefes aracılığıyla da bulaşmadığını söyleyen Müşavir Paşa, buna da kanıt olarak yine kolera hastalıklı kişileri tedavi eden doktorların

¹³¹ BOA, A. MKT. UM, D: 209, G: 34, Leff: 1, (29 Zilhicce 1271/12 Eylül 1855).

¹³² BOA, A. AMD, D: 58, G: 85, Leff: 1, (29 Zilhicce 1271/12 Eylül 1855).

¹³³ Kırım Savaşı boyunca bölgelerini kahramanca savunan Kars halkına, savaştan sonra nişan verilmiş ve bir süreliğine de vergi ve askerlikten muaf tutulmuşlardır. Bkz. BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), D: 1648, G: 2, Leff: 1-2, (20 Safer 1272/1 Kasım 1855).

¹³⁴ Figes, *Kırım*, s. 407.

¹³⁵ BOA, A. MKT. MHM, D: 82, G: 78, Leff: 1, (11 Cemaziyü'l evvel 1272/19 Ocak 1856).

hastalığa yakalanmamasını işaret etti. Bu iki durum dışında koleraya yakalanmanın en büyük sebeplerinin ise havasız, kötü kokulu ve pis yerlerde bulunulmasından kaynaklandığını savundu. Paşanın ortaya koyduğu önerileri yiyecek, içecek ve giyeceklerini temiz tutanlar ile yine bol sebze tüketen ve buldukları yerleri temizleyenlerin kolera hastalığına yakalanmamaları doğruladı.¹³⁶ Paşa'nın askerleri bilinçlendirmesi ve bazı önlemlerin alınmasını sağlamasıyla koleranın etkisinin azaldığı görülmüştür.

Kırım Savaşı'nda, 1854-1855 yılları boyunca yaşanan bütün kolera salgınlarından en çok zararı İngiliz askerleri gördü. Bu yıllar arasında İngilizler, askerlerinin yüzde 20'sini, yani 11.000'e yakın askerini koleraya kurban verdi.¹³⁷ Bunun yanında kolera salgınlarından en az zararı ise Osmanlı Devleti askerleri gördü. Bunun nedeni askerlerin ferah yerlerde yatırılması ve temizliğe dikkat edilmesiydi. Koleradan diğer müttefik devletleri askerlerine göre daha az zarar görmüş olan Osmanlı askerlerini savaş boyunca en çok etkileyen hastalıklardan biri iskorbüt oldu.

1.1.2. İskorbüt Hastalığı

İskorbüt hastalığı genelde meyve ve sebze eksikliği, diğer bir deyimle de vücudun C vitamininden yoksun kalması sonucu ortaya çıkan bir hastalıktır.¹³⁸ Kolera hastalığında olduğu gibi iskorbüt de kısa sürede salgına dönüşebilir. Hastalığın belirtileri ise halsizlik, diş eti problemleri, ciltte morukluklar, deride kuruluk ve çatlama, eklemelerde şişlik şeklinde görülmektedir. İskorbüt hastalığı aynı zamanda bir denizci hastalığıdır. Keşifler çağı olarak bilinen 15. ve 16. yüzyıllarda uzun süreli seyahatlere çıkan denizciler arasında iskorbüt hastalığına sıklıkla rastlanmıştır. Özellikle uzun seyahatlerde gıdaların çabuk bozulması, taze meyve eksikliği ve deniz havası iskorbütün ortaya çıkmasında en temel nedenlerdir.¹³⁹ Hastalık taze meyve ile et tüketmek ve istirahat etmek koşulu ile tedavi edilebilmektedir. Bu tedavi yöntemini ise ilk defa, 1753 yılında İngiliz deniz kuvvetlerinde doktor olan James Lind keşfetmiştir.¹⁴⁰

¹³⁶ Slade, *Kırım Harbi Anıları*, s. 292.

¹³⁷ Ceride-i Havadis, "Havadisat-ı Ecnebiye", (29 Ramazan 1272/3 Haziran 1856), Numro: 790.

¹³⁸ Serap Torun, *Kırım Savaşı'nda Hasta Bakımı ve Hemşirelik*, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Doktora Tezi), Adana 2008, s. 90.

¹³⁹ Serap Torun, Selim Kadioğlu, (vd.), "Kırım Savaşı'nda İskorbüt İletisi" *Lokman Hekim Journal*, Cilt: 2, Sayı: 2, (2012), s. 11.

¹⁴⁰ Torun, *Hasta Bakımı*, s. 90.

Kırım Savaşı'nda iskorbüt hastalığı, Gözleve cephesinde ve Karadeniz'de bulunan Osmanlı donanmalarında görülmüştür.¹⁴¹ Osmanlı ordusunda hastalığın temel sebebi sebze ve meyve eksikliğidir. Müşavir Paşa da anılarında bu duruma dikkat çekmiştir. Paşa anılarında, Türk askerlerine meyve ve sebzenin bazen çok az bazen de hiç verilmediğinden bahsetmekte ve iskorbüt hastalığının da bundan kaynaklandığını ifade etmektedir.¹⁴² Tedavi edilmediği takdirde ölümcül olan iskorbüt hastalığı, Osmanlı ordusunun sayısız kayıplar vermesine yol açtı.

Kırım Savaşı boyunca iskorbüt hastalığının en sık rastlandığı yer, Kırım yarımadasında bulunan ve savaşın da yoğun bir şekilde yaşandığı bölge olan Gözleve'dir. Buradaki iskorbüt salgınları çoğunlukla 1854 yılının sonbaharında görülmüştür. İskorbüt hastalığı karşısında nasıl bir tutum sergileyeceğini henüz bilemeyen ve bu hastalığa da bir hayli yabancı olan Osmanlı askerleri ilk anda ne yapacaklarını bilemediler. Osmanlı hekimleri bu durumun farkında olmuş olacak ki, cephedeki Osmanlı askerlerine iskorbüt hastalığının tanı ve tedavisi hakkında 21 Kasım 1854 tarihinde bir yazı gönderdi. Hekimler tarafından gönderilmiş olan bu yazıda; Öncelikle askerlere iskorbüt hastalığından korunabilmesi için kışa dayanıklı elbiseler ve yün çorapların giydirilmesi, yine askerlerin dar yerlerde ve sıkışarak yatırılmaması yatılan ortamların temiz tutulması ve sürekli olarak da havalandırılmasının yapılması, hastanelerde bulunan hasta askerlere taze et ve sebze yedirilmesi, yine yemeklerin içerisine bolca sirke katılması, aynı şekilde içilen suların da bir fiçı içerisine konularak içerisine bir miktar sirke konulup bekletildikten sonra içilmesi, askerlerin temiz hava ve güzel yerlere çıkarılması gibi birçok öneri sıralanmıştı.¹⁴³ Alınan önlemler sonucunda 1855 yılının bahar ayından itibaren iskorbüt hastalığı tedavi edilmeye başlandı. Yine aynı dönemde sirke ve sebzenin bol kullanılmasıyla iskorbütün hastanelerde tedavi edildiği ve askerler arasında da hastalığının giderek azaldığı cepheden bildirilmiştir.¹⁴⁴

1854 yılı içerisinde Gözleve ve Karadeniz donanmaları dışında iskorbüt hastalığı, Sivastopol bölgesinde bulunan Balaklava 'da ortaya çıkmıştır. İngiliz ordusunda görev yapan George Evelyn adlı bir asker, 30 Ekim günü havanın çok soğuk

¹⁴¹ Slade, *Kırım Harbi Anıları*, s. 294.

¹⁴² Slade, *Kırım Harbi Anıları*, s. 271.

¹⁴³ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi (ATASE), Kırım Harbi Kataloğu (1853-1856), Dosya: 1/10, Klasör: 55, Fihrist: 3/6, (29 Safer 1271/21 Kasım 1854).

¹⁴⁴ BOA, HR. SYS, D: 1352, G: 37, Leff: 2, (9 Şaban 1271/27 Nisan 1855).

olduğunu ve iskorbüt hastalığından ilk ölümlerin yine bugün içerisinde gerçekleştiğini anılarında yazmıştır.¹⁴⁵

1855 yılına gelindiğinde iskorbüt hastalığı Gözleve’de yine ortaya çıktı ve Türk askerlerinin üçte biri iskorbüt hastalığına yakalandı.¹⁴⁶ Gözleve’de yaşanan iskorbüt salgınının tedavi edilebilmesi için Muhlis Bey, 15 Eylül 1855 günü Harbiye Nezareti’ne bir yazı göndererek; bol sirke ve limon ayrıca lahana, salatalık ve patlıcan turşuları ve pırasa gibi sebzelerin kendilerine süratle gönderilmesini talep etmişti.¹⁴⁷ Yine ordu kumandanlarından Müşir (Mareşal) Ahmed Paşa da Gözleve’de yaşanan iskorbüt hastalığı karşısında Muhlis Bey gibi benzer isteklerde bulundu ve bunların yanında kışlık eşya ve giyeceklerin de kış başlamadan önce kendilerine gönderilmesini istedi.¹⁴⁸ Bu iki isteğe de bakıldığında Türk askerlerinin gıda ve elbise konularında İstanbul kaynaklı lojistik eksikliklerinin bulunduğunu tespit etmek mümkündür.¹⁴⁹

Gözleve’de iskorbüt hastalığına yakalanan birçok Osmanlı askeri, tedavi araç gereçlerin eksikliğinden belki hastalığa karşı iyi gelir düşüncesiyle Varna ve Sinop’a hava değişikliği için gönderilmişti. Varna’nın yeşil ve temiz havalı yerlerine gönderilen iskorbüt hastalıklı Osmanlı askerleri hastalığı tamamen atlatarak geri dönmüşlerdi.¹⁵⁰ Her ne kadar iskorbütün tedavisi için hava değişimi iyi gelmiş ve alınan önlem başarılı olmuş olsa da orduda ilaç yetersizliği, kolera salgınında olduğu gibi iskorbüt hastalığında da aynı şekilde devam etti. İskorbüt hastalığı karşısında yaşanan ilaç eksikliği, müttefik ordularının en büyük sorunlarından birisi haline gelmişti. 8 Ocak 1855 tarihinde İngiliz ordusuna mensup John Pine adlı bir asker ailesine yazdığı mektupta, cephede durumlarının hiç iç acıcı olmadığını, yemeklerin lezzetlerinin bozulduğunu ve uzun bir süredir de iskorbüt hastalığından dolayı ordunun perişan olduğunu yazıyordu. Yine aynı satırlarda John Pine, kendisinin de iskorbüt hastalığına yakalandığını belirterek, hastalığı atlatabilmesi için babasından iskorbüt ilacı temin ederek kendisine acilen göndermesini rica ediyordu. İlacın babası tarafından kendisine gönderilip gönderilmediğine dair bir bilgi bulunmamakla birlikte,

¹⁴⁵ Ponting, *Kırım Savaşı*, s. 228.

¹⁴⁶ ATASE, Dosya: 1/10, Klasör: 55, Fihrist: 3/5, (14 Safer 1272/26 Ekim 1855).

¹⁴⁷ ATASE, Dosya: 1/10, Klasör: 55, Fihrist: 3, (3 Muharrem 1272/15 Eylül 1855).

¹⁴⁸ ATASE, Dosya: 1/10, Klasör: 55, Fihrist: 3/1, (4 Muharrem 1272/16 Eylül 1855).

¹⁴⁹ Kırım Savaşı lojistiği için bkz. Fatih Akyüz, *Kırım Savaşı’nın Lojistiğinde İstanbul’un Yeri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

¹⁵⁰ ATASE, Dosya: 1/10, Klasör: 55, Fihrist: 3/4, (14 Cemaziyü'l evvel 1272/22 Ocak 1856).

John Pine'nin yazmış olduğu bu mektuptan kısa bir süre sonra hayatını kaybettiği kaydedilmiştir.¹⁵¹

Başta iskorbüt olmak üzere salgın hastalıklar Osmanlı askerlerini olumsuz etkiliyordu. Bu durum karşısında Müşavir Paşa, anılarında Türk askerlerinin sefaletine dikkat çekerek şunları söylüyordu: “*Ne üstlerinde başka giyecekleri ne de fazladan yiyecekleri vardı, hatta biraz tütün alacak paraları bile yoktu. Kendi yurttaşlarından da ne bir takdir ne de şefkat görüyorlardı. Hasta oldukları zaman onları İstanbul'a götürecek, hekimi yatağı, ilacı olan rahat nakliye gemileri de yoktu. Yöneticilerini uyaracak basın organları yoktu, onların ihtiyaçları için binlerce mil tepmeye hazır hayırseverler yoktu. Hastane diye verilen yerlerde, camsız pencereci odalarda, rutubetli, çamur zemin üzerine atılıyorlardı. Onlar böyle yerlerde ordugahtan getirildikleri gibi giysileri üstlerinde, yataksız, yorgansız, bakımsız yatıyorlardı.*”¹⁵²

Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti kayıtlarının düzenli tutulamaması nedeniyle, iskorbüt hastalığından dolayı kaç Osmanlı askerinin öldüğü tespit edilememektedir. Ancak Osmanlı ordusunda ölen toplam 50.000 askerinin çoğunluğunun hastalıklar nedeniyle ölmesi ve bu hastalıklar arasında da en çok ölümün iskorbütten olduğu göz önüne alındığında, yaklaşık olarak 10-15 bin arasında Osmanlı askerinin iskorbüt nedeniyle öldüğü söylenebilir.¹⁵³ Kırım Savaşı'nda kolera ve iskorbüt hastalığı dışında diğer bir dikkat çekici hastalık da tifüstü.

1.1.3. Tifüs Hastalığı

Tifüs, Kırım Savaşı boyunca cephede en çok ölüme sebebiyet veren hastalıklardan birisidir. Tifüs hastalığı da diğer bütün salgın hastalıklar gibi pis çevre koşulları ve temizlik eksikliğinden kaynaklı hastalıklardandır. Tifüs hastalığına yol açan *Rickettsia* adlı bakteri, bit ve pire gibi konaklar aracılığıyla insanlara geçmektedir. Haşeratların ısırmasının ardından oluşan hastalık belirtileri ise şiddetli baş ağrısı, titreme, halsizlik, kusma, ısırılan bölgede şişlik ve morluklar, mide bulantısı şeklindedir.¹⁵⁴ Tifüs hastalığının tedavisi antibiyotik kullanımı aracılığıyla yapılmaktadır. Kırım Savaşı'nda görülen tifüs vakaları karşısında ise antibiyotik

¹⁵¹ Figes, *Kırım*, s. 305.

¹⁵² Slade, *Kırım Harbi Anıları*, s. 362-363.

¹⁵³ Ponting, *Kırım Savaşı*, s. 518.

¹⁵⁴ Sevilay Özer, “II. Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul'da Tifüs”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 30, (Bahar 2015), 172.

kullanımı mümkün olmamıştı. Çünkü ilaç o dönemde henüz keşfedilmemişti. Bu nedenle de farklı tedavi yöntemleri uygulanarak hastalığa yakalanan askerlerin tedavi edilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Tifüs, savaşlar ve göçler sırasında en fazla karşılaşılan hastalıklardan birisidir. Hastalığın fazla görülmesinde, savaş ve göçlerin beraberinde getirmiş olduğu kötü ortam ve koşullar etkili olmuştur. Bu koşullar hastalığa sebep olan bakterinin yayılmasına zemin hazırlamıştır. Kırım Savaş'ında tifüs salgınlarından etkilenen kuvvetlerin başında İngilizler gelmektedir. İngiliz kuvvetlerinin tifüs nedeniyle yaşadığı kayıplara dair ise tam bir sayı vermek mümkün değildir. Ancak yaklaşık olarak, 3.500 kişinin tifüsten hayatını kaybettiği belirtilmektedir.¹⁵⁵ Tifüs hastalığının cephede etkili olduğu yıl 1855'tir. Tifüs bu yılın şubat ayında bütün salgın hastalıklar arasında görülme sıklığı açısından ilk sırayı almıştır. Bu dönemde on dokuz binin üzerinde tifüs vakası görülmüş ve bu vakalar sonucunda, 2.400'e yakın müttefik askeri hayatını kaybetmiştir.¹⁵⁶

Tifüs 1855 yılının Mart ayında Osmanlı ordusunda da en korkulan hastalık haline gelmişti. Dönemin vakanüvislerinden Ahmed Cevdet Paşa, mart ayında Kırım'da tifüs hastalığının bir hayli fazlaştığını, müttefik ordularının ve Osmanlı askerlerinin giderek artan bu salgın karşısında kendilerini korumaya çalıştıklarını aktarmıştı.¹⁵⁷ Tifüs hastalığı sadece Kırım coğrafyasında yayılmakla da kalmadı. Bu hastalık birçok taşıyıcı aracılığıyla farklı yerlere de yayıldı. Marsilya Sivastopol seferlerini yapan Fransız gemileri tifüsün yayıldığı yerlerden birisiydi. Bu gemiler cephedeki tifüs hastalığını Marsilya şehrine kadar taşımışlardı. Tifüsün Marsilya şehrine kadar gitmesi savaş sırasında Marsilya-Sivastopol hattında yoğun bir şekilde yapılan gemi seferlerini de durdurdu.¹⁵⁸

Fransız askerlerinin Kırım Savaşı'ndaki toplam asker kaybı yaklaşık 95.000'dir. Bu sayının 75.000'e yakını salgın hastalıklar nedeniyle hayatını kaybetmiştir.¹⁵⁹ Bu sayı içinde ne kadarının tifüs nedeniyle hayatını kaybettiğini tespit

¹⁵⁵ Ponting, *Kırım Savaşı*, s. 517.

¹⁵⁶ Durand de Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, (çev. Gülçiçek Soytürk) Kervan Kitapçılık Yayınları, İstanbul 1977, s. 66.

¹⁵⁷ Ahmed Cevdet, *Tezakir*, s. 31.

¹⁵⁸ Fontmagne, *Kırım Harbi*, s. 67.

¹⁵⁹ Mehmet Karayaman, "Kırım Harbinde Sağlık Hizmetleri (1853-1855)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1 Sayı: 2, (2008), s. 64.

etmek mümkün değildir. Ancak hastalıklardan ölümlerin yüksek oranda görülmesi ve özellikle de tifüsün Fransız askerleri arasında etkili olan bir hastalık olması, yaşanan ölümlerde tifüsün de etkili olduğunu göstermektedir.

Tifüs salgınlarından orduda görev yapan doktor ve rahibeler de etkilenmişti. Fransa hükümeti tarafından Kırım'a gönderilen 450 doktordan, 82'si tifüs hastalığına yakalanarak hayatını kaybetti.¹⁶⁰ Doktor veya rahibe ölümleri sadece Kırım'da görülmedi. Savaş boyunca birçok hastalığın uğrak yeri haline gelen Varna'da tifüs hastalığına yakalanmış askerlerin tedavisi ile ilgilenen 24 rahibe, tifüs mikrobuna yakalanarak öldü.¹⁶¹

Benzer şekilde, sağlık çalışanlarının tifüsten etkilenmesi Rus ordusunda da görüldü. Çar'ın akrabalarından olan Yelena Pavlovna isimli bir kadının oluşturmuş olduğu "Kutsal Haç Sağlık Örgütü" ne mensup 34 hemşire İnkerman muharebesinden hemen sonra Kırım'a gitmişlerdi. Ancak Kırım'a giden bu hemşireler hem savaş koşullarına hem de aynı anda bu denli büyük salgınlara hiç alışkın değildi. Bu nedenle hemşirelerin birçoğu, hastalığa yakalanmış olan askerleri tedavi dahi edemedi tifüs hastalığına yakalanarak hayatlarını kaybettiler.¹⁶²

Savaş boyunca Tuna bölgesinde de tifüs hastalığı yayılarak insanların hayatlarını kaybetmesine yol açtı. Bölgenin doğal yapısında bulunan bataklıklar, tifüsün etkisini artırmada önemli nedendi.¹⁶³

Başta tifüs hastalığı olmak üzere müttefik ordularının hiç hesabında olmayan salgın hastalıklar cephede sürekli asker kaybı yaşanmasına da neden oldu. Hastalıklar sebebiyle yaşanan bu kayıplar, savaşın ilk anından son gününe kadar devam etti. Bu durum karşısında başta Fransa olmak üzere diğer bütün devletler savaş boyunca cepheye sürekli asker desteği sağlamak zorunda kaldı.¹⁶⁴ Önceden hesaba katılmamış bu gelişme, Kırım Savaşı'nın sonu senaryosunu da değiştirdi ve uzayan savaş ile salgınların etkisi asker kayıplarının beklenenin çok üzerine çıkmasına yol açtı. Kırım

¹⁶⁰ Fontmagne, *Kırım Harbi*, s. 67.

¹⁶¹ Mehmet Çetin, Recep Kök, "Kırım Savaşı'nda Müttefik Orduların İkmali" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 39, (Ağustos 2015), s. 831-832.

¹⁶² Figes, *Kırım*, s. 314.

¹⁶³ Figes, *Kırım*, s. 188.

¹⁶⁴ Ceride-i Havadis, "Havadisat-ı Ecnebiye", (22 Rebiü'l evvel 1271/13 Aralık 1854), Numro: 718.

Savaşı'nda askerleri etkileyen diğer bir ölümcül hastalık ise ateşli humma (sıtma) hastalığıdır.

1.1.4. Ateşli Humma (Sıtma) Hastalığı

Ateşli humma veya en bilindik adıyla sıtma hastalığı, Kırım Savaşı'nda görülen salgın hastalıklardan biridir. İki farklı isimle de anılan bu hastalık, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde de geçmekte ve hem humma hem de sıtma tabiri kullanılmaktadır.¹⁶⁵ Sıtma hastalığı tamamen sivrisinek kaynaklı ölümcül bir hastalıktır. Hastalık sivrisineklerde bulunan ve aynı zamanda da dünyanın en küçük canlı varlıkları olarak kabul edilen plasmodium adlı bakterilerin, dişi anopheles sivrisineklerinin ısırığı sonucunda insan bedenine geçmesiyle oluşur.¹⁶⁶ Anopheles sivrisineklerinin genellikle gündoğumu ile günbatımı arasında ısırıldığı görülür. Sıtma genellikle kırsal bölgelerde yaşayan ve yoksul olarak kabul edilen insanların hastalığıdır. Sıtma hastalığının en göze çarpan belirtileri ateş, kusma, bulantı, titreme ve halsizliktir.¹⁶⁷ Hastalığın tedavisinde sıtmaya özgü ilaçlar kullanılmaktadır. Ancak hastalığın, henüz tam olarak aşısı bulunamamıştır. Dünya Sağlık Örgütü'nün verilerine göre, günümüzde dünya nüfusunun yarısı sıtma tehlikesi altındadır ve her yıl yaklaşık iki milyon insan sıtmadan ölmektedir. Ölenlerin çoğunluğu ise Afrika topraklarında yaşayan insanlardır.¹⁶⁸ Çünkü Afrika nemli ve sıcak iklimi dolayısıyla sivrisinekler için mükemmel üreme koşulları yaratmaktadır.

Sıtmanın, Kırım Savaşı'nda ilk görüldüğü yerlerden birisi Varna'dır.¹⁶⁹ Varna'da savaş boyunca sayısız sıtma salgınına rastlanılmıştır. Varna'nın hemen bütün hastalıklara ev sahipliği yapmasının temel nedeni daha önce belirtildiği gibi müttefik ordularının Kırım'a geçmeden önceki toplanma yeri olmasıdır. Farklı coğrafyalardan gelen insanlar bir araya gelerek taşıdıkları hastalıkları diğerlerine bulaştıracakları bir ortamın oluşması Varna'yı salgın hastalıkların başlangıç yeri haline getirmiştir. Ayrıca Varna karantina tabibinin 1855 yılında Rusçuk bölgesinde yaptığı teftişler sonucunda bölgedeki mezarlığın sıtma hastalığına sebep olduğunu tespit etmesi, mezarlığın Varna'da yaşanan hastalıkların nedenlerinden birisi olduğunu

¹⁶⁵ Ertaş, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar", s. 99.

¹⁶⁶ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, s.36.

¹⁶⁷ Kılıç, *Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, s. 36.

¹⁶⁸ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, s. 46-48.

¹⁶⁹ Oya Dağlar Macar, "Kırım Savaşı'nda İstanbul, İzmir ve Çanakkale'deki İngiliz Hastaneleri", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 2, (Ekim 2016), s. 200-201

gösteriyordu.¹⁷⁰ Bu nedenle bölgede bulunan mezarlığın şehir dışına çıkarılması ve yeni yapılacak olan mezarların da derin kazılması istenmişti.¹⁷¹

1854 yılının soğuk kış mevsiminde, Osmanlı Devleti Varna ve Tuna bölgesi dışında Kafkasya cephesinde gerçekleşecek olan savaş için de hazırlık yapmıştı. Bu hazırlık doğrultusunda Batum'a asker ve mühimmat gönderilmişti. Batum'a gönderilen askerler arasında bulunan Müşavir Paşa, şubat ayı içerisinde Kafkasya bölgesinde bulunan Çürüksu mevkiindeki birçok askerin sıtma hastalığına yakalandığına ve tedavi edilebilmeleri amacıyla da Batum'a getirildiklerine tanıklık ediyordu.¹⁷² Savaşın henüz başı olan bu günlerde sıtma hastalığı Kafkasya cephesinde ilk defa görülüyordu. 1854 yılında sıtma hastalığı bölgede en korkulan hastalıklarından biri oldu ve Osmanlı askerlerini bu yıl boyunca çok zor duruma düşürdü. Özellikle yaz ve sonbaharda şiddetini giderek artıran sıtma salgını, Kafkasya cephesindeki Osmanlı askerlerinin en büyük sorunu haline geldi. Aynı durum Kırım cephesinde de görüldü. Bölgede bulunan Harry Blishen adlı İngiliz asker, sıtma hastalığının hem kendi arkadaşları hem de Fransız askerleri arasındaki etkilerine değinirken, sıtmaya karşı Ruslarla savaştıklarından daha fazla savaşmak zorunda kaldıklarını, Fransız ve İngiliz askerleri arasında ölüm oranlarının korkutucu boyutlara ulaştığını anılarında ifade etmektedir.¹⁷³ Sıtma en fazla İngiliz askerleri arasında yayıldığı için ölüm oranı da diğerlerine göre daha fazla olmuştu.¹⁷⁴

Rus ordusu içerisinde de sıtma salgınları görüldü. Savaşın henüz başında Memleketeyn'i (Eflak-Boğdan) işgal eden Rus askerleri, kötü beslenmeleri ve özellikle de sivrisineklerin bölgede bolca bulunması nedeniyle sıtma hastalığına yakalanmışlardı.¹⁷⁵

Kolera ve tifüs salgınları sırasında müttefik orduları içerisinde görülen ilaç eksikliği sıkıntısı aynı şekilde sıtma salgınlarında da görüldü. 1854 yılının Haziran ayında Tuna'da sıtmaya yakalanmış birçok asker ve subayın tedavisi için yeterli ilacın

¹⁷⁰ BOA, A. MKT. UM, D: 213, G: 47, Leff: 1, (15 Safer 1272/27 Ekim 1855).

¹⁷¹ BOA, A. MKT. NZD, D: 168, G: 64, Leff: 3, (15 Safer 1272/27 Ekim 1855).

¹⁷² Slade, *Kırım Harbi Anıları*, s. 192.

¹⁷³ Ponting, *Kırım Savaşı*, s. 128-129.

¹⁷⁴ Ponting, *Kırım Savaşı*, s. 309.

¹⁷⁵ Ceride-i Havadis, "Havadisat-ı Ecnebiye", (5 Zilkade 1269/10 Ağustos 1853), Numro: 636.

bulunamaması ve bu sebepten birçoğunun ölmesi bu duruma dikkat çekici bir örnekti.¹⁷⁶

Sıtma hastalığı, Kırım Savaşı süresince kolera ve tifüs gibi çok geniş coğrafyalara yayılmamıştı. Bunun nedeni bölgesel sıtma vakalarının görülmesiydi. Bölgesel görülmesine rağmen sıtma, askeri bakımdan büyük etkilere neden olan bir hastalık olmuştu. Savaş esnasında askeri gücü olumsuz etkileyen diğer bir hastalık ise dizanteri idi.

1.1.5. Dizanteri Hastalığı

Dizanteri, bulaşıcı ve salgın kalın bağırsak hastalığıdır. Dizanteri hastalığına dışkı, kirli su ve temiz olmayan besinlerde bulunan mikroplar neden olmaktadır. Karasinekler aracılığıyla taşınan bu mikroplar amip ve basil adı ile anılmaktadır. Dizanteri yüksek ateş, kanlı ishal, şiddetli karın ağrısı, bulantı ve kusma şeklinde kendini göstermektedir. Tedavi süresince hasta karantina altında tutulur.¹⁷⁷

Kırım Savaşı sırasında dizanteri hastalığı hem Müslüman Osmanlı askerlerini hem de Hıristiyan müttefik askerlerini etkilemişti. Hıristiyan askerler arasında görülen dizanteri vakalarına, güneş altında beklemiş domuz etinin yenmesi ve aşırı alkol tüketimi neden olmuştur. Bu şekildeki düzensiz beslenme askerlerin bağırsaklarını bozarak dizanteri hastalığının oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹⁷⁸ Hastalığın beslenme ile ilgili olduğunun anlaşılmasından sonra tedavi edilmesi mümkün olmuştur.¹⁷⁹ Osmanlı askerleri arasında görülen dizanteri vakalarına ise genellikle kış koşullarının ortaya çıkardığı sefaletin neden olduğu görülmüştür. 1855 yılının kış mevsimi hastalık için uygun bir dönem olmuştur. Çünkü savaşın en zor kış koşulları, 1855 yılında yaşanmıştır. Bu dönemde Kırım cephesinde büyük fırtına ve yağmurlar meydana gelmiştir. Özellikle bu yağmurlar altında ıslanan birçok Osmanlı askeri kendilerini yeterince kurutma fırsatı ve ortamı bulamadıklarından dolayı dizanteri hastalığına yakalanmıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Ahmed Muhtar Paşa, *Kırım Harbi'nde Silistre Müdafası*, s. 100.

¹⁷⁷ Melis Merttürk, *Bildirimi Zorunlu Bazı Bulaşıcı Hastalıkların Mevsimsel Prevalansı ve Kronobiolojisi*, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2011, s. 4-11.

¹⁷⁸ Slade, *Kırım Harbi Anıları*, s. 296-297.

¹⁷⁹ Slade, *Kırım Harbi Anıları*, s. 297.

¹⁸⁰ Slade, *Kırım Harbi Anıları*, s. 361.

Dizanterinin Fransız ve İngiliz askerleri arasında da ölümcül denilebilecek sonuçlar doğurduğu görülmektedir. Dizanteri vakaları özellikle Kırım cephesinde soğuk kış mevsimi içerisinde görülen bir hastalık haline gelmiştir. Templey Godman anılarında, soğuk kış koşullarının yaratmış olduğu kötü ortamdan şikâyet ederek, bu koşullar nedeniyle artan dizanteri hastalığına dikkat çekmektedir.¹⁸¹

Genel olarak dizanteri hastalığı, Kırım Savaşı'nda az yaşanan ancak yaşanıldığı vakitte büyük sorunlar yaratan bir hastalık haline gelmiştir. Savaşta dizanteri vakaları ise bölgesel ve belirli zaman aralıklarında görülmüştür. Bu hastalığın da etkileri konusunda sayısal veriler vermek mümkün değildir. Savaşta askerleri etkileyen diğer bir hastalık tifodur.

1.1.6. Tifo Hastalığı

Tifo hastalığına salmonella adı verilen bir bakteri sebep olmaktadır. Hastalık kirli su ve yiyecekler aracılığıyla yayılmaktadır. İnsan vücuduna giren bakteri bağırsaklarda üreyerek çoğalır. Tifonun belirtileri yüksek ateş, karın ağrısı, baş ağrısı ve iştahsızlıktır. Tifonun tanısı kan testi yoluyla yapılmakta ve tedavisinde de tifo aşısı ile birtakım antibiyotikler kullanılmaktadır.¹⁸²

Tifo hastalığı, Kırım Savaşı'nda görülen hastalıklardan birisidir. Tifonun görüldüğü yerlerin başında Varna bölgesi gelmektedir. Varna'da tifodan en çok zararı Fransız ordusu görmüştür.¹⁸³ Tifo, Rus ordusu içerisinde de sıklıkla görülen bir hastalıktır. Özellikle 1853 yılının Temmuz ayında Eflak-Boğdan bölgesinde bulunan Rus askerleri, tifo salgınlarından büyük zarar görmüşlerdir. Rusya, 1853 yılı içerisinde bölgede 8.000'e yakın askerini tifo hastalığı nedeniyle kaybetmiştir.¹⁸⁴ Tifo dışında savaşta, ishal vb. çeşitli hastalıklara da rastlanmıştır.

1.1.7. Diğer Hastalıklar

Kırım Savaşı'nda kolera, iskorbüt, tifüs ve sıtma gibi herkesçe bilinen büyük hastalıklar dışında, etkisi daha az olan başka hastalıklar da görülmüştür. Bu hastalıkların başında ishal gelmektedir. Kırım Savaşı'nda ölümle sonuçlanan ilk ishal

¹⁸¹ Ponting, *Kırım Savaşı*, s. 255.

¹⁸² Merttürk, *Hastalıkların Mevsimsel Prevalansı ve Kronobiyolojisi*, s. 52-56.

¹⁸³ Mehmet Çetin, *Kırım Savaşı: Emperyal Güçlerin Dünya Savaşı Pratiği*, Avrasya Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2016, s. 283.

¹⁸⁴ Ceride-i Havadis, "Havadisat-ı Ecnebiye", (20 Şevval 1269/27 Temmuz 1853), Numro: 633.

vakası savaşın henüz ilk anları olan 1854 yılının yaz ayında görülmüştür. Bu ay içerisinde Aleksandır adlı Fransız posta vapurunda üç asker yakalanmış oldukları ishal sonucunda hayatlarını kaybetmişlerdir.¹⁸⁵ İshalin savaş sırasında esas görüldüğü dönem, 1855 yılının kış mevsimidir. Bu yılın kışında Balaklava bölgesinde kalınacağını öğrenen Templey Godman: “Kışı burada (Balaklava) geçireceğimiz söyleniyor. Umarım öyle olmaz, berbat bir iş bu, soğuktan ishal oluyoruz.”¹⁸⁶ demektedir.

Kırım Savaşı’nda görülen diğer bir hastalık kanlı basur veya diğer bir adıyla hemoroittir. Savaş sırasında askerler arasında ara ara görülmüş olan bu hastalık nedeniyle yaşanmış bir ölüme kayıtlarda rastlanmamaktadır.¹⁸⁷ Yine savaşın yaşandığı coğrafyanın getirmiş olduğu soğuk hava koşulları nedeniyle, askerler arasında çeşitli gribal enfeksiyonlar da görülmüştür. Bu enfeksiyonlarda en büyük sorun ise ilaç yetersizliği olmuştur.

Kırım Savaşı, savaş ortamının getirdiği zorluklar yanında, salgın hastalıkların da etkisiyle askerler için dayanılmaz acılar doğurmuştur. Sivil halkta bu savaştan yeterince etkilenmiştir. Savaşın etkisi başta Kırım olmak üzere bütün Kafkasya coğrafyasında hissedilmiştir. Aslında savaşın esas sonuçları bu coğrafyada olmuştur. Çünkü Kırım Savaşı, yüzyıllardır ana vatanlarında yaşayan Kafkasya halklarını “Göç” gibi bir olguyla tanıştırmış ve bu insanları sonucu ne olacağı bilinmeyen amansız bir yolculuğa çıkarmıştır.

¹⁸⁵ BOA, A. MKT. NZD, D: 115, G: 15, Leff: 1, (16 Şevval 1270/12 Temmuz 1854).

¹⁸⁶ Ponting, *Kırım Savaşı*, s. 229.

¹⁸⁷ Çetin, *Kırım Savaşı*, s. 284.

İKİNCİ BÖLÜM

KAFKAS GÖÇLERİNDE ORTAYA ÇIKAN SALGIN HASTALIKLAR (1856-1864)

2.1. Kırım Savaşı'ndan Sonra Değişen Rus Politikası ve Göç

Kırım Savaşı süresince yaşanan siyasi, ekonomik, askeri ve sosyal problemler savaştan sonra da hız kesmeden devam etti. Savaş sırasında yaşanan açlık, kıtlık ve salgın hastalık gibi birçok sosyal sorun savaştan sonra da devam ederek, Kırım ve Kafkasya bölgelerinde yaşayan insanların hayatlarını tehdit etti. Bu sıkıntıların yanında savaşın kaybeden tarafı olan Rusya, savaşın ardından Kırım ve Kafkasya'da yaşayan insanlar üzerindeki baskısını da giderek artırdı. Rusya'nın bölge halkları üzerinde giderek artan baskısının ise kendince birtakım nedenleri vardı. Kırım Savaşı'nın kaybeden tarafı olan Rusya, 1856 Paris Barış Antlaşmasıyla birlikte Karadeniz'den tamamen çıkarıldı ve Balkanlar'da da ilerleme fırsatını kaybetti. Rusya, savaştan sonra yaşadığı bu iki büyük kaybın telafisini Kafkasya coğrafyasında elde edeceği yeni kazançlarla gidermek istedi. Bölgenin Rusya tarafından yayılma sahası olarak seçilmesinin nedeni, verimli topraklar açısından zengin olması ve merkezi bir devletin de himayesinde bulunmamasıydı. Bu boşluktan yararlanmak isteyen Rusya, başta Kırım Savaşı'nın ekonomik zararlarını gidermek daha sonra da buraları himayesine alarak Ruslaştırmak maksadıyla, 1856 yılından sonra Kafkasya bölgesinde etnik temizlik yapmaya başladı.¹⁸⁸ Aynı tarihlerde Rusya tarafından etnik temizliğin başlatıldığı bir başka bölge de Kırım'dı. Kırım'da etnik temizliğe maruz kalanlar çoğunlukla Tatarlar ve diğer Müslümanlar topluluklardı. Bu topluluklar aynı Kafkasya'da olduğu gibi bölgenin verimli topraklarını ekip biçenlerdi. Kısaca Rusya, Kafkasya'da olduğu gibi Kırım'da da verimli topraklara sahip olarak ekonomisini güçlendirmek için bölgenin yerli halklarını sürgün etmekten kaçınmadı.

Kırım ve Kafkasya'da yaşanan bu gelişmeler, Rusya'nın savaştan sonra değişen politikasının somut örnekleriydi. Rusya'nın takındığı bu yeni politika, savaş nedeniyle büyük sıkıntılar içerisinde boğulan Kırım ve Kafkas halkları için artık

¹⁸⁸ Fabio L. Grassi, *Yeni Bir Vatan: Çerkezlerin Osmanlı İmparatorluğu'na Zorunlu Göçü (1864)*, (çev. Birgül Göker Perdise), Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 65-66.

hayatlarının da bir garantisi olmadığını gösteren bir gelişme oldu. Hem sosyal alanda yaşanan açlık ve salgın hastalık gibi problemler hem de Rusya'nın Kırım Savaşı'ndan sonra benimsediği yeni siyaseti, Kırım ve Kafkas halklarına göç etmekten başka bir seçenek bırakmadı.¹⁸⁹ Bu nedenle, Kırım ve Kafkas göçlerinde yaşanan salgın hastalıklar konusuna geçmeden önce bu insanların artık son seçeneği haline gelmiş olan “Göç” olgusuna da kısaca değinmek gerekmektedir.

2.1.1. Göç

Genel anlamıyla göç; kişilerin, grupların veya toplumların siyasi, kültürel veya sosyo-ekonomik nedenlerden dolayı yaşadıkları bölgelerden başka yaşam alanlarına geçiş yapmasıdır.¹⁹⁰ Göçler sadece yaşanan problemler veya kötü koşullar nedeniyle gerçekleşen bir olay değildir. Keyfi ve olumlu bir amaç uğruna da göç yapılabilmektedir. Geçimini sağlamak ve hayatını idame ettirebilmek amacıyla yapılan işçi göçleri, yine gideceği yerde kendini geliştirebileceğini ve daha iyi olanaklara sahip olabileceğini düşünenlerin yapmış olduğu beyin göçleri, bu durum içerisine alınabilecek örneklerdir.¹⁹¹

Tarihte de farklı şekillerde ve farklı amaçlar uğruna birçok göç hareketi gerçekleşmiştir. Göçlerin yapılma nedenleri ise bazen dini bazen etnik bazen de siyasi olabilmektedir. Hz. Muhammed önderliğinde, Müslümanların 622 yılında Mekke'den Medine'ye gerçekleştirmiş olduğu hicret, İslamiyet tarihi açısından önemli olmasının yanında, dini bakımdan yapılan göçler içerisinde de en önemlilerindedir. Yine Avrupa tarihi açısından, günümüzde Avrupa'da bulunan birçok devletin ilk ırkları diyebileceğimiz insanların Avrupa'ya gelmesini sağlayan kavimler göçü de siyasi ve etnik göçler bakımından bir örnek teşkil etmektedir.¹⁹²

Tarih boyunca göç eden insanların, gittikleri bölgelere büyük katkıları olduğu görülmüştür. Zorunlu veya keyfi her ne sebeple olursa olsun yapılmış bir göç; beraberinde doktorlar, mühendisler, askerler, eğitimciler ve devlet adamları gibi birçok meslek dalına sahip ve alanında yetenekli kimseleri getirebilmektedir. 1848

¹⁸⁹ Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2018, s. 37.

¹⁹⁰ İsmail Parlatır (vd.), *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt: 1, Ankara 1998, s. 863.

¹⁹¹ Göç çeşitleri ve göçler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 1-5.

¹⁹² Rasim Bayraktar, “Zorunlu Göç'ten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 24, (2013/2), s. 112.

ihtilalleri etkisiyle yaşanan Macar mültecileri sorunu¹⁹³ nedeniyle Osmanlı Devleti'ne göç etmiş, daha sonra da Kırım Savaşı'nda üstün başarıları nedeniyle Ferik (Korgeneral) rütbesine kadar yükseltilmiş olan Konstanty Borzecki (Mustafa Celaleddin Paşa), bu durumun en dikkat çekici örneklerindedir.¹⁹⁴ Benzer örnekler Kırım ve Kafkas göçlerinden de verilebilir. Kırım ve Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden insanlar, yanlarında demir saban ve benzeri birçok yeni tarım alet ve edevatı Anadolu'ya getirmişlerdir. Bu yeni tarım alet ve edevatın daha sonra Anadolu çiftçilerine büyük katkı sağladığı görülür.¹⁹⁵ Göçlerin olumlu denilebilecek bu sonuçlarından faydalanan devlet ve imparatorluklar güç kazanmıştır. Göçlerin faydalı yönleri dışında, olumsuz yönleri de bulunmaktadır. Göçler, genellikle zorunluluk ve çaresizlikten yapıldığından insanların zihninde de daima bu yönüyle hatırlanmaktadır. Kırım ve Kafkas göçleri de zorunlu yapılmış göçler arasına girmektedir. Hem Kırım hem de Kafkasya bölgelerinde bulunan halkların bir nevi göçe değil de bir sürgüne tabi tutulmuş olmaları acı bir gerçek olmasının yanında, zorunluluğun da bir göstergesi olmuştur.¹⁹⁶ 1856-1864 yılları arasında adeta bir akın şeklinde gerçekleşmiş olan Kafkasya göçleri hakkında genel bir bilgi verdikten sonra Kafkasya göçlerinde yaşanan hastalıklar konusuna geçmek konu bütünlüğü açısından daha doğru olacaktır.

2.2. Kafkasya Göçleri (1856-1864)

Kafkasya'dan yapılan göçleri genel olarak zihinde canlandırabilmek için öncelikle Kafkasya denilen coğrafyanın tam olarak neresi olduğunu bilmek gerekir. Ayrıca Kafkasya'dan yapılan göçlerin diğer göçlere göre neden daha fazla olduğunu anlamak için, burada yaşayan halkların etnik yapısını ve çeşitliliğini de görmek gerekecektir. Çünkü toplumların etnik yapısı, yaşam biçimleri ve karakterleri göçleri etkileyen temel unsurlardır.

Kafkasya: doğusunda Hazar Denizine, batısında Karadeniz'e, güneyinde Çoruh ve Aras nehirlerine kadar uzanan geniş bir coğrafyaya verilen isimdir.¹⁹⁷ Bölge fiziki olarak dağlık ve yüksek tepelerle dolu bir yerdir. Bölgenin bu denli dağlık bir

¹⁹³ Macar mültecileri sorunu için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: V, s. 213-217.

¹⁹⁴ Musa Gümü, "Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir mi?", *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: XXIII, (Eylül 2015), s. 371.

¹⁹⁵ Ethem Fevzi Gözaydın, *Kırım: Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, Vakıf Matbaası Yayınları, İstanbul 1948, s. 98-99.

¹⁹⁶ Barasbi Baytugan, "1855-1865 Yıllarında Kuzey Kafkaslıların Türkiye'ye Göçleri", *Kafkasya Dergisi*, Sayı: 1, (Ağustos, Eylül, Ekim 1964), s. 6.

¹⁹⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 14-15.

yer olması, bölge halkları açısından olumlu denebilecek gelişmelere neden olmuştur. Bu olumlu gelişmelerin başında dağlık alanların bölge halklarına sığınmak için elverişli koşullar yaratması gelmektedir. Bunun yanında bölgenin fiziki koşulları, bölgeye saldıran düşmanlar için de doğal birer set görevi görmüştür. Bu durum bölgede yaşayan halklara, Rusya'ya karşı yapılan savaşlarda bir avantaj sağlamış ve Rusya'nın bölgeyi tam olarak kontrol edememesinin en bariz nedenlerinden birisi olmuştur.¹⁹⁸ 18. yüzyılın sonlarında Kafkas halkları ile çatışan Rus kumandanların: "*Kafkasya dağ silsilesini aşmak, Alpleri aşmaktan daha zordur.*"¹⁹⁹ Sözleri bölgenin coğrafi ve fiziki yapısını anlamak açısından önemlidir. Kafkasya bölgesi, ticari ve siyasi açıdan da önemli bir geçiş noktası olma özelliği kazanmıştır. Bölgenin elde ettiği ticari ve siyasi kazanımlar nedeniyle, ilk uygarlıklardan modern devletlere kadar birçok devlet ve imparatorluk tarafından kontrol edilmek istendiği görülmüştür. Rusya'nın, Kırım Savaşı'ndan hemen sonra Kafkasya'da girişmiş olduğu yayılma politikası da bu yönde atılan bir adım olarak değerlendirilebilir.

Kafkasya bölgesinin coğrafi yapısı ve önemi dışında, etnik yapısı da bir hayli çeşitlidir. Kırım Savaşı yıllarında bölgede; Çerkesler, Abazalar, Kabartaylar, Çeçenler, Avarlar, Çakurlar, Gürcüler, Nogaylar, Kumuklar, Ermeniler, Farslar, Ruslar ve Türkmenler gibi birçok etnik yapıya ait toplumların yaşadığı görülür.²⁰⁰ Burada yaşayan toplumların çoğunluğunun ise İslam dinini benimsediği görülmektedir. Bölgede oluşan bu çeşitlilik, başta demografik olmak üzere birçok yapıda önemli gelişmelere neden olmuştur. 19. yüzyılda Kafkasya'da kırktan fazla lisanın konuşuluyor olması, bu çeşitliliği görmek açısından önemlidir. Dil farklılığı ve bölgenin fizyolojik yapısı göz önünde bulundurularak, 19. yüzyılda Kafkasya coğrafyasına Cebelü'l-Elsine (Dillerin Dağı) yakıştırması yapılmıştır.²⁰¹ Bu etnik çeşitlilik içerisinde, Rusya tarafından göçe en fazla tabi tutulmuş olanlar ise Çerkesler ve Abazalardı. Bu iki topluluğun diğerlerine göre fazla göç vermesinde, Kuban nehrinin etrafındaki verimli toprakları ekip biçmeleri önemli bir neden olmuştur.²⁰² Yüzyıllardır ata topraklarını işleyip geçimini sağlayan bu insanlar, Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın Kafkasyalıları verimli topraklardan çıkarma politikasıyla karşı

¹⁹⁸ Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Nart Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 24-25.

¹⁹⁹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 38.

²⁰⁰ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 17-18.

²⁰¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1307/1890, s. 50-51.

²⁰² Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 65.

karşıya kalmışlardı.²⁰³ Rusya'nın Kırım Savaşı biter bitmez ilk iş olarak Kuban nehrinin yanına çok sayıda asker göndermesi ve bölgede yaşayan Çerkes ve Abazalar üzerinde baskıyı giderek artırması, verimli toprakları ele geçirme yönünde atılan bir adımdı.²⁰⁴ Rusya, Kırım Savaşı'ndan sonra bölgede fiili çatışmaya girmeyerek sadece halklar üzerinde baskı kurmakla yetinmiş ve daha çok halkların kendi rızalarıyla göç etmelerini amaçlamıştı. Bu amaç uğrunda Rusya, Kafkasya'da yaşayan halkları korkutarak göç etmeye zorlamak için göçmenlerin geçimlerini sağladıkları tarlaları yakmış ve hayvanlarını da öldürmüştü.²⁰⁵

Rus baskısı dışında, Kafkasya bölgesinde yaşayan halkların göç etmesine neden olan diğer bir gelişme de bölgeyi Kırım Savaşı boyunca şiddetli bir şekilde savunan ve Müridizm²⁰⁶ hareketinin de lideri olan Şeyh Şamil²⁰⁷ direnişinin 6 Eylül 1859 yılında başarısızlıkla sonuçlanmasıydı. Özellikle Şeyh Şamil'in Rusya tarafından yakalanarak esir edilmesi, o tarihe kadar yavaş bir şekilde ilerleyen Kafkasya göçlerinin de artmasına neden olmuştu.²⁰⁸ Bu insanların Rusya ile mücadelesi ise öyle kısa süreli bir olay değil, aksine uzun yıllardır devam eden bir gelişmeydi. Kırım Savaşı ise bu mücadelenin hat safhaya ulaştığı bir dönemdi. Kafkas halklarının Rusya ile uzun yıllardır devam ettirdiği bu amansız mücadelenin temel amacı, geleceklerini garanti altına alarak bağımsızlıklarını sağlamak istemeleriydi. Bu uğurda liderleri Şey Şamil ile birlikte Kırım Savaşı boyunca Osmanlı Devleti saflarında savaşmışlardı. Her ne kadar Kafkas halkları bu savaşta Osmanlı Devleti'nin yanında savaşmış ise de Osmanlı Devleti'nin Ruslar karşısında uzun yıllardır mücadele eden bu insanlara

²⁰³ Gökhan Çakmak, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Yozgat 2017, s. 42-43.

²⁰⁴ Grassi, *Yeni Bir Vatan*, s. 54.

²⁰⁵ Grassi, *Yeni Bir Vatan*, s. 67.

²⁰⁶ Müridizm: Nakşibendi tarikatı öncülüğünde, Rusya'ya karşı başlatılan dini-millî direniş hareketine verilen isimdir. Hareketin kurucusu Şeyh (İmam) Mansur'dur. Mansur, 1784 yılında rüyasında Peygamber Efendimizi gördüğünü ve kendisine halkı doğru yola iletmesi ve kafirlere karşı Gazaya davet etmesi görevi verildiğini söyleyerek bu hareketi başlatmıştır. Müridizm bu yüzden Gazavat hareketi olarak da bilinir. 19. yüzyıl boyunca Kafkaslar da Rusya'ya karşı yapılan bütün direniş hareketinin ideolojik temellerinde Müridizm bulunmaktadır. Bkz. Süleyman Uludağ, "Müridizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 32, İstanbul 2006, s. 50-51.

²⁰⁷ Şeyh Şamil, 1797 yılında Dağıstan'ın Gimri köyünde doğmuştur. Gerçek adı Ali'dir. Küçük yaşta ağır bir hastalığa yakalandığı için Şamil ismi verildiği söylenmektedir. Şamil Otuz yaşına kadar çok iyi eğitim almış ve Alim sıfatına sahip olmuştur. Daha sonra imam seçilerek, Kafkasya ve Müridizm hareketinin liderliğine getirilmiştir. 1834-1859 yılları arasında tam 25 yıl boyunca Ruslara karşı Kafkasya dağlarında amansız bir mücadele vermiştir. 1859 yılında Rusya'ya esir düşen Şamil 1871 yılında gittiği hac sırasında hayatını kaybetmiştir. Şeyh Şamil'in hayatı ve Müridizm hareketi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M. Halistin Kukul, *Şeyh Şamil ve Çeçenistan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 5-49.

²⁰⁸ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 61.

yeterli desteği verdiği söylenemez. Şeyh Şamil'in kayınpederi olan Şeyh Cemaleddin, 1848 yılında Osmanlı Devleti Şeyhülislam'ı Arif Hikmet'e yazdığı mektupta: *"Ey sevgili ve Őerefli kardeşim, sizin ve Padişah'ın Yüce Divanı'nın alimlerinin sessiz kalışınıza Őařıyorum. İçinde bulunduğumuz feci durumu bildiğiniz halde niçin Sultan'ı, yakınlarını, önemli kişilerini ikna etmiyorsunuz? Susmaya hakkınız var mı? Kıyamet günü Allah sizi sorguya çekerse ne cevap vereceksiniz? Ne yapıyordunuz ne söylüyordunuz, neyi emredip neyi yasaklıyordunuz diye sorduğunda ne diyeceksiniz? O halde bu soruya bir cevap hazırlayınız. Ey alim kardeşim sizin hakkınızda kötü düşündüğümüzü gizlemeyeceğim. En büyük imam, yüce Halife sizi dinlediğine ve siz de ona savaşa girmeyi tavsiye etmediğinize göre başka türlü hiçbir Şey yapmanız gerekmez mi? Verdiğiniz sözü yerine getirmenin tam zamanı değil mi? Ey ilmiyle amel olan alimler, ey kâmil müminler, sahip olduğunuz bütün imkanlarla İslam'ın düşmanlarına karşı savaşmak zorundasınız. Osmanlı Bab-ı Alisinden, burada savaşan kimselere yardım ve destek sağlamasını istemelisiniz. Hem Allah'ın koruduğu askeri birlikler göndererek bize yardım etmeniz hem de sultanlar arasında yapıldığı gibi görüşmeler yaparak Rus ar'ını, bize karşı sürdürdüğu askeri faaliyetlerine son vermeye mecbur etmeniz kaçınılmaz haldedir."*²⁰⁹ İfadeleriyle sitem ettiği görülmektedir.

Kırım Savaşı'ndan sonra yaşanan siyasi, ekonomik ve askeri gelişmelerle birlikte artık bölgelerinde kalamayacağını anlayan erkes, Nogay ve Abaza gibi etnik gruplara mensup insanlar yollara düşmeye başlamışlardı. Çaresiz, a ve susuz bir Şekilde yollara düşen bu insanların ilk durak yerleri ise Osmanlı Devleti toprakları olmuştu. Osmanlı Devleti'ne gelen bu göçmenler, çoğunlukla Anadolu ilerine göç ettirilmişlerdi.²¹⁰

Kafkasya göçleri daha çok 1860-1864 yılları arasında gerçekleşmişti. Bu dönem, göçlerin ikinci evresi olarak nitelendirilmektedir. Göçlerin ilk evresi ise 1856-1859 yılları arasını kapsamaktadır. Bu tarih aralığında daha çok savaş koşullarının getirdiği açlık, sefillik ve hastalıklar gibi olumsuz koşullardan uzaklaşmak isteyen insanların göç ettiği görülmektedir. Ancak 6 Eylül 1859 yılında Şeyh Şamil

²⁰⁹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 53.

²¹⁰ Ferhat Berber, "19 Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 31, (Güz 2011), s. 20.

direnşinin²¹¹ sonuçsuz kalmasının ardından, Kafkasya coğrafyasında göç hareketliliği bir dalgaya dönüşmeye başlamıştır. Özellikle Ruslar, bu tarihten sonra birçok yere ani baskınlar gerçekleştirerek bölgeyi adeta ablukaya almışlardı. Rusların bu ani baskınlarının şiddetini ve acımasızlığını görmek için Rus asker M. Venyukov'un 1859 yıllarında anılarına düştüğü şu notları görmek yeterli olacaktır: *“Savaş son derece amansızsa cereyan ediyordu. Biz geri dönülmesi imkânsız bir tarzda ve askerin bastığı her toprak parçasını son ferde kadar Çerkeslerden temizleyerek adım adım ilerliyorduk. Kar erir erimez ve ağaçlar yeşermeden önce yüzlerce dağ köyleri ateşe veriliyordu. Ekinler atlara yediriliyor veya çiğnetiliyordu. Köy nüfusu gafil avlandığı taktirde, derhal asker muhafazasında en yakın Kazak köyüne götürülüyor ve oradan Karadeniz sahillerine ve daha sonra Türkiye'ye sevk ediliyordu. Bizim yaklaşımımız sırasında boşalan kulübelerde çoğu zaman masanın üzerinde, içinde kaşığı ile beraber henüz soğumamış lapaya, üstünde iğne takılı tamiri yarıda kalmış elbiselere, döşemeye bırakılmış çocuk oyuncaklarına rastlıyordu. Bazen askerlerimizin şerefiyle mütenasip çok nadir, canavarlığa kadar varan hunharca hareketler de yapılıyordu.”²¹²*

Bölgeden göç edenler arasında biraz parası olup da gemi masraflarını karşılayabilenler deniz yolu ile Trabzon limanı üzerinden Anadolu'ya gelmişlerdi. Parası olmayan ve toplumsal statüde fakir olarak görülen göçmenler ise daha çok kara yoluyla Anadolu'ya gelmek istemiş, bu yolculuk sırasında da vahşi hayvanlara, ağır kış şartlarına ve salgın hastalıklara yem olmuşlardı. Deniz yoluyla göç edenlerin sayısının bir hayli fazla olması, göçmenler açısından birçok sorun doğurdu.²¹³ Bu sorunların başında ise açlık sorunu geliyordu. Vatanlarını terk ederek özellikle Trabzon limanı üzerinden Osmanlı Devleti topraklarına geçmek isteyen binlerce insan,

²¹¹ Kafkaslarda Şeyh Şamil direniş, 1834 yılından 1859 yılına kadar devam eden bir süreçtir. Direniş bölgede o kadar etkili olmuştur ki, bütün dünyada ilgi uyandırmıştır. Dönemin komünizm felsefesinin en önemli temsilcilerinden biri olan Karl Marx, bu duruma kayıtsız kalamayarak 1843 yılında Kafkas halkları için şu dikkat çekici sözleri söylemiştir: *“Hürriyetin nasıl elde edilmesi lazım geldiğini Kafkasya dağlıklarından ibretle öğreniniz. Hür yaşamak isteyenlerin nelere muktedir olduğunu görünüz.”* Ayrıntılı bilgi için bkz. Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 51.

²¹² Hakan Altın, “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)”, *Belgi Dergisi*, Sayı: 14, (Yaz 2017), s. 585.

²¹³ Göçmenleri taşımak için Sinop, Samsun ve İnebolu limanları da kullanılmıştır. Ancak Kafkasya bölgesine en yakın liman Trabzon limanı olduğu için göçmenler, mesafe bakımından oluşabilecek masraftan kaçınmak amacıyla genelde Trabzon limanını tercih etmiştir. Bkz. Mehmet Demirtaş, “Osmanlı'ya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları”, *Bilig Dergisi*, Sayı: 57, (Bahar 2011), s. 19.

aylarca limanlarda vapur vb. taşıma araçları beklemelerinden dolayı aç ve susuzluk içerisinde telef olmuşlardı.²¹⁴ Ortaya çıkan problemler içerisinde en acımasız, ilerleyen bölümlerde üzerinde ayrıntılarıyla durulacak olan salgın hastalıklardı.

Kafkasya bölgesinden yapılan göçlerin çoğunluğunun adresi, Anadolu toprakları olmuştu.²¹⁵ Göçlerin ilk evresinde Çerkesler dışında, Nogay ve Abazalar da göç vermişti. 1859 yılına kadar 11.000'e yakın Nogay halkı yaşadıkları bölgeleri terk ederek göç etti. Bu süre zarfında Abazalar da ise yaklaşık 10.000 kişi vatanlarını terk ederek yeni bir vatan bulma umuduyla bölgelerinden ayrıldı.²¹⁶ İlk dönemde gelen göçmenlerin birçoğu İstanbul'a yerleştirildi. Bu yerleştirmeler ise tamamen gelişmiş güzel bir şekilde yapılmıştı. Ancak göçlerin ikinci evresinde durum değişmiş, özellikle de göç sayısının bir hayli artması sonucu İstanbul'a göç alımları kontrol dahilinde yapılmaya başlanmıştı.²¹⁷ Çünkü ilk dönem göçleri içerisinde İstanbul'a gelen göçmenler, başta hastalıklar olmak üzere birçok sorunu beraberinde getirdiğinden İstanbul'da büyük bir telaş yaşanmıştı.

Kafkaslardan yaşanan göç dalgası içerisinde en fazla göç verenler bölgenin en kadim milletlerinden birisi olan Çerkesler idi.²¹⁸ Çerkes göçleri, 1860 yılından sonra artmıştı. Başta Çerkesler olmak üzere bölgede bulunan halkların göç sayılarının artmasında, Rusya'nın 1860 yılında değişen Kafkasya siyaseti etkili olmuştu. Rus ordusunda görevli General Kartsov, bu yeni siyaseti şu şekilde açıklamıştı: *"1860 yılına kadar Kafkasya'daki faaliyetlerimiz, Dağlıların yaşadıkları bölgelerde sıkça zayıflama; Rus ordusunun üstünlüğünü gösterme, Dağlıları boyun eğmeye zorlama amaçlı seferlerin yapılmasından ibaretti. Eski sisteme göre devam edilecek olursa Dağlılar bize hangi şartlarla boyun eğmiş olurlarsa olsun, bu boyun eğme sadece Dağlıların kendilerinin istediği ana kadar devam edecektir. Karadeniz'den gelen ilk silah sesi ya da sultanın bir mektup gönderdiğine dair uydurma haberlerin*

²¹⁴ Grassi, *Yeni Bir Vatan*, s. 74.

²¹⁵ Ömer Karataş, "19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskanı", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 2, (Kış 2012), s. 361.

²¹⁶ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 87-88.

²¹⁷ Trabzon'da bulunan 220 Nogay göçmeninin, 1860 yılı ilkbaharında İstanbul'a gelmek için izin istemeleri ve bu iznin de vapurlarla ve sadece deniz yoluyla olacak şekilde verilmesi, İstanbul'un kontrol altında tutulduğunu gösteren bir gelişmedir. Bkz. BOA, Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A. DVN), D: 151, G: 23, Leff: 1, (18 Şaban 1276/11 Mart 1860); BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Devai Evrakı (A. MKT. DV), D: 154, G: 75, Leff: 2, (20 Şaban 1276/13 Mart 1860).

²¹⁸ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 70; Tercüman-ı Ahval, "Havadis-i Hariciye", (6 Şevval 1279/27 Mart 1863), Numro: 314.

yayılması, yeniden bir savaş çıkartabilir. Dağlarda tahkimat kurup buralara kadar yollar yapsak bile dağlarda sürekli olarak çok sayıda asker tutmamız gerekecek ve bir dakika bile huzurumuz olmayacaktır.”²¹⁹

Bölgenin etnik ve siyasi yapısının şekillenmesinde diğer bir önemli etken, 1861 yılında Rus İmparatoru II. Aleksandr’ın Kafkasya halklarının ya Kuban bölgesinin verimsiz yerlerine ya da Osmanlı Devleti’ne göç etmelerini zorunlu kılması ve bunun hayata geçirilmesi için de bir ay gibi kısa bir sürede tercih yapmalarını istemesiydi.²²⁰ Rusya, bu dönemden sonra artık Kafkasya halklarını kendi keyiflerine bırakmayarak göçe zorlamaya başlamıştı. Göçe zorlananlar ise çoğunlukla Çerkes kabileleriydi.²²¹

Osmanlı Devleti, bu dönemde bölgede yaşanan gelişmeleri yakından takip etmişti. Özellikle Rus Çarı’nın göçmenleri göçe zorladığı haberi alınır alınmaz, göçmen sayısının bir hayli artacağı ön görülerek yetkili memurların, Kırım ve Kafkasya’dan daha önce gelen göçmenlerin iskanlarını bir an önce gerçekleştirmesi istendi.²²²

Kafkasya’dan yapılan göçlerde en büyük göç hareketliliği ise 1864 yılında yaşandı. Sadece 1864 yılında 283.000’den fazla göçmen Anadolu’ya doğru yola çıkmıştı.²²³ 1864 yılında gerçekleşen bu göçe “Büyük Göç” gibi dikkat çekici bir isim de verilmişti. Burada yola çıkanların sayısına bakıldığında, büyük göç teriminin neden kullanıldığı anlaşılabilir. 1864 yılında yaşanan büyük göç hareketliliği sırasında, Trabzon şehri kalabalıktan adeta tıkanmış ve şehirde hayat durma noktasına gelmiştir. Bu durumu çözmek amacıyla, Trabzon’a gelen ve gelmekte olan bütün göçmenlerin bir an önce münasip yerlere iskân edilmesi ve bölgeye merkezden yöneticiler atanarak yöneticilerin gelişmeleri yakından takip etmeleri kararlaştırılmıştı.²²⁴ Bu kararlar ile birlikte Trabzon’da göçlerin kontrolü sağlanarak sağlıklı bir ortam yaratılmak istendi. Trabzon’daki durum ve yaşanan gelişmeler, 1864 büyük göçünün ciddiyetini anlamak

²¹⁹ Sadriye Güneş, “Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyılda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları” *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & İrcica, İstanbul 2014, s. 276.

²²⁰ Grassi, *Yeni Bir Vatan*, s. 70.

²²¹ Çerkes kabilelerinden olan Nethac’ların, Rusya tarafından bizzat göç etmelerinin istenmesi, aksi takdirde de bunun zorla yapılacağına kendilerine bildirilmesi bu duruma bir örnektir. Bkz. BOA, HR. SYS, D: 1339, G: 33, Leff: 1, (29 Safer 1279/26 Ağustos 1862).

²²² BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), D: 22, G: 961, Leff: 1, (2 Zilkade 1277/12 Mayıs 1861).

²²³ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 91.

²²⁴ BOA, İrade Dahiliye (İ. DH), D: 524, G: 36128, Leff: 3-4, (9 Zilkade 1280/16 Nisan 1864).

açısından önemlidir.²²⁵ Bu nedenle Trabzon'da yaşanan sorunlar ve gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgiler ileride verilecektir. Kafkasya göçlerinin etkilediği bir diğer coğrafya Kırım'dır. Kırım Savaşı'ndan sonra, başta savaşın etkisiyle sonra da Rusya'nın yeni siyaseti nedeniyle binlerce Kırım halkı memleketlerinden göç etmek zorunda kalmıştır.

2.2.1. Kafkas Göçlerinde Kırım (1856-1864)

Kırım Savaşı'na gelindiğinde, Kırım coğrafyasında devam eden bir göç hareketliliği vardı. Yani Kırım bölgesinden yapılan göçler, Kafkasya göçlerinde olduğu gibi Kırım Savaşı ile birlikte başlamamıştı. Kırım tarafında uzunca bir süredir yaşanıldığı bilinen bu göç hareketliliğinin temel nedeni, Rusya'nın 1783 yılında Osmanlı Devleti hakimiyetinde bulunan Kırım'ı işgal etmesiydi. Rusya tarafından gerçekleştirilen bu işgalden sonra bölgede bulunan Müslüman Tatarlar, 1783 yılından sonra azar azar ve yavaş bir şekilde Osmanlı Devleti sınırlarına doğru göç etmeye başlamışlardı.²²⁶ Olağan ve sorunsuz bir şekilde yaşanan bu göç hareketliliğinde ise Kırım Savaşı ile birlikte ani bir artış görüldü.²²⁷ Kırım'dan yapılan göçlerde görülen bu ani artışın da temel nedeni savaşın yarattığı olumsuz koşullardı. 1783 yılından itibaren başlayan Kırım göçleri, Kırım Savaşı'ndan sonra da hız kesmeden devam ederek 1922 yılına kadar aralıksız bir şekilde devam etti. Kırım'ın Rusya tarafından işgal tarihi olan 1783 yılından, Osmanlı Devleti'nin artık son demleri olan 1922 yılına kadar Kırım'dan yaklaşık olarak 1.800.000 Tatar halkı, başta Türkiye olmak üzere çeşitli bölgelere göç etmiştir.²²⁸

Kırım Savaşı'ndan sonra yapılan göçler daha çok Balkanlara yapılmıştı. Kırım tarafından gelen göçmenlerin Balkanlara yerleştirilmesini ise Osmanlı Devleti istedi. Bu isteğin temel dayanağı ise Balkanlar'da geniş ve işlenmeye hazır boş arazilerin bulunması ve buradaki Müslüman nüfusun gelen göçmenlerle arttırılmak

²²⁵ 1864 Büyük Göç sırasında, Trabzon'un durumu için bkz. Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçünde Trabzon", *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & İrcica, İstanbul 2014, s. 315-345.

²²⁶ Ahmet Özenbaşlı, *Çarlık Hakimiyetinde Kırım Faciası*, (çev. İsmail Otar), Tarih ve Kültür Serisi Yayınları, Eskişehir 2004, s. 46.

²²⁷ Muzaffer Tepekaya, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: VI., Sayı: 2, (2006), s. 465.

²²⁸ Ahmet Akgündüz, "Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler 1783-1922", *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı: 80, (Bahar 1999), s. 145.

istenmesiydi.²²⁹ Bu nedenle de Kırım'dan gelen Tatar ve Nogay göçmenlerinin çoğunluğu Balkanlara yönlendirilmişti. Tatarlar, Kırım Savaşı'nın başlamasından sonra yaşadıkları bölgeleri ilk terk eden topluluklardandı. Savaşın ilk seneleri olan 1854 yılından, Kafkaslardaki mücadelenin son zamanları olan 1860 yılına kadar, Osmanlı Devleti'ne göç eden Tatar göçmenlerinin sayısı 176.000'i geçmişti.²³⁰ Bu sayı Tatar göçlerinin ilk dalgası olarak nitelendirilebilir. 1860 yılından sonra ise bu sayı giderek artmıştır. Tatar göçlerinin ciddiyetini anlamak açısından sadece 1860 ile 1862 yılları arasında yapılan göçlere bakmak yeterli olacaktır. İki senelik bu kısa süre zarfında Rus kayıtlarına göre, Tatarlara katılan Nogaylarla birlikte Kırım'dan Osmanlı Devleti sınırları içerisine göç edenlerin sayısı 227.000 kişinin üzerindedir.²³¹ Bu kısa süre zarfında, Kırım'dan göç eden Tatar ve Nogaylara ait göçmen sayısını ise kimi kaynaklar 300.000'in üzerinde göstermektedir. Ancak bu rakamın gerçeği yansıtması pekte mümkün değildir. Çünkü Kırım Savaşı'nın başlangıcından 1862 yılına kadar, sadece Kırım'dan Osmanlı Devleti'ne göç edenlerin sayısı yaklaşık 370.000 kadardır.²³² Bu yüzden, Kırım'dan 1860-1862 yılları arasında 300.000'den fazla kişinin gelmesi mümkün değildir.

Kırım'dan yapılan göçler sonucunda Kırım'ın birçok Müslüman köyü ıssız ve kimsesiz bir yer haline dönüşmüştür. Gerçekleştirilen göçler neticesinde, Kırım coğrafyasında yaklaşık 687 köy, tarihte terk edilmiş köyler arasındaki yerini almıştır.²³³

Hem Kırım'dan hem de Kafkasya'dan gelen göçmenlerin toplam sayısı Takvim-i Vekayi'ye göre; 311.333 kişidir.²³⁴ Takvim-i Vekayi'nin verileri, 1272 (1856) yılından 1280 (1864) yılına kadar Osmanlı Devleti topraklarına iskân edilenleri kapsamaktadır. Bunun yanında bu sayıya büyük göçünde göç verileri eklendiğinde, 1856 yılından 1864 yılına kadar toplamda 594.333 göçmen buldukları yerleri terk ederek Osmanlı Devleti sınırları içerisine göç etmiştir. Bu verilerin yaklaşık 250.000 kadarı Kırım'dan gelen göçmenlerdir.²³⁵ Burada göçler hakkında verilen sayısal verilerde birtakım değişiklikler görülebilir. Çünkü göç boyunca yolda hayatlarını

²²⁹ Karataş, "Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskanı", s. 359-360.

²³⁰ Tepekaya, "Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri", s. 465.

²³¹ Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 84.

²³² Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 86.

²³³ Gözaydın, *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, s. 84-85.

²³⁴ Takvim-i Vekayi, "Vukuat-ı Resmîye", (5 Rebiü'l evvel 1281/8 Ağustos 1864), Sayı: 760.

²³⁵ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 72.

kaybedenler ile başka sebeplerden göç ettikleri yerlere ulaşamayanların da bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Bu nedenle 1864 yılına kadar yapılan göçlerin tam bir sayısını tespit etmek de aslında imkansızdır. Aktarılan 594.333 sayısı ise bütün göç bilgileri alt alta konulduğunda ortaya çıkan veridir. Buraya hastalıklardan dolayı yolda ölenler ve gidecekleri yerlere ulaşamayanlar da eklendiğinde, bu sayı 800.000'lere kadar rahatlıkla çıkmaktadır.²³⁶ Ayrıca burada şunu da belirtmek gerekmektedir. Çalışmanın kapsamı ve kısıtlaması nedeniyle çalışmada, 1864 yılına kadar yapılan göçler dikkate alınmıştır. Kafkasya ve Kırım'dan yapılan göçler bu tarihten sonra da devam etmiştir. Bu yüzden toplam veya sonuç olarak gibi ifadeler kullanılırken, aslında 1864 yılına kadar olan göçlerden bahsedilmektedir. Kırım Savaşı'ndan itibaren başlayan ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam eden süreçte ise Kırım ve Kafkasya bölgelerinden 1.000.000'un üzerinde insan memleketlerini terk ederek başta Osmanlı Devleti toprakları olmak üzere çeşitli yerlere göç etmiştir.²³⁷ Göç ettikleri yerlerde ise bu insanlar yaşamları boyunca vatan özlemi çekmiş ve hep bir geri dönme umudu ile yaşamışlardır. Onların boşalttıkları bölgelere yerleştirilen Rus ve Kazakların da belki duygusal belki başka nedenlerdendir bilinmez ama aynı Kafkasya göçmenleri gibi yerleştirildikleri bölgeleri kolay kolay benimseyemedikleri ve her fırsatta eski topraklarına dönmek istedikleri görülmüştür.²³⁸ Bu iki duruma bakıldığında ise şu çıkarım rahatlıkla yapılabilir. İnsanlar hangi şartta ve ne şekilde yaşarlarsa yaşasınlar doğup büyüdüğü topraklar onlar için esas vatanlarıdır.

1856-1864 göçleri boyunca en önemli ve zor görev Osmanlı Devleti'ne düşmüştü. Çünkü vatanlarını terk edip yollara düşen bu insanların ilk ulaştıkları topraklar, Osmanlı Devleti toprakları olmuştu. Bu nedenle Osmanlı Devleti göçler süresince çeşitli sorunlarla ilgilenmek zorunda kaldı. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin göçlerle birlikte yaşanabilecek bütün sorunların bilincinde olduğu ve göçlerle ilgili her konuda gerekli tedbirleri almaya çalıştığı görülmüştür.

2.2.2. Kafkas Göçlerinde Osmanlı Devleti

1856-1864 Kafkasya göçleri sırasında Osmanlı Devleti'ne göç etmiş olan insanlar, Anadolu ve Rumeli'nin hemen her şehrine yerleştirilmişlerdi. Sultan

²³⁶ McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 40.

²³⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 67-68.

²³⁸ Tercüman-ı Ahval, "Havadis-i Dahiliye", (23 Şevval 1279/ 13 Nisan 1863), Numro: 321.

Abdülmecit ve Sultan Abdülaziz, Osmanlı topraklarına yapılan göçlere olumlu yaklaşarak, göçmenlerin mağdur olmamaları için olabildiği kadar hızlı bir şekilde önlemler almaya çalışmışlardır.²³⁹ Osmanlı Devleti beklenmeyen miktarda göçmenin sınıra akın etmesi üzerine acil önlemler almak zorunda kalmıştır.²⁴⁰ Bu yönde yapılan ilk icraat, göçlerin başladığı andan itibaren bütün göç hareketliliğini yürüten, göçmenlerin nereye iskân edileceğini tespit eden ve ihtiyaçlarını karşılayan Şehremaneti'nin göçmenlerle ilgili bütün görevleri alınarak, 5 Ocak 1860 tarihinde Trabzon Valisi Hafız Paşa yönetiminde kurulan Muhacirin Komisyonu'na devredilmesiydi.²⁴¹ Bu tarihten itibaren göçlerin bütün işleriyle bu komisyon ilgilenmeye başladı. Bu gelişme göçlerin doğurabileceği sorunlar açısından önemli bir fayda sağlamıştı. Çünkü oluşturulan Muhacirin Komisyonu'nun temel amacı, Şehremaneti'nin göçler hakkında yapmış olduğu bütün görevleri aynen yerine getirmek ve artan göçmen sayısı karşısında hızlı kararlar alarak, göç hareketliliğini ve iskanları tek elden yürütmektir. Bu komisyonla birlikte bir nevi görevi sadece göçlerle ilgilenmek olan bir kurum hayata geçirildi.

Muhacirin Komisyonu'nun göçlerle ilgili bütün yetkiyi ele almasından kısa bir süre önce Osmanlı Devleti, göçler hakkında uzun bir iskân talimatnamesi de yayınlamıştı. Özellikle 1859 yılında artan Çerkes ve Nogay kabilelerinin göçlerinden hareketle, göçler karşısında alınacak tedbirler, göçmenlerin iskanları ve diğer yapılacak işlere yönelik yayınlanan bu talimatnameye göre: 1) *Rumeli'ye kara ve deniz yolu ile gelen Muhacirlerin ilk ihtiyaçlarının karşılanması için şimdilik, ilk yardım olarak, iki bin kese akçe tahsis edilerek gönderilmiştir.* 2) *Osmanlı Devleti'ne iltica eden ister Müslüman ister Hristiyan olsun hepsine sonsuz merhamet ve lütufta bulunulacaktır.* 3) *Osmanlı Devleti'ne iltica eden muhacirlerin mali durumu düzelince ve belli bir servete sahip oluncaya kadar on sene bütün vergilerden muaf olacaktır.* 4) *Muhacirlerin 25 sene askerlikten muaf olarak Kura'dan kaide dışı bırakılacaktır.* 5) *Muhacirlerin ayrı ayrı kazalara yerleştirilmesinin ne kendilerine ne de devlete fayda sağlamayacağından dolayı bu Muhacirlerin miktarlarına göre ve münasip ölçüde suyu mevcut, nehirlere veya denize yakın boş ve verimli araziler tahsis edilerek birbirine*

²³⁹ Jülide Akyüz, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Hareketleri", *Bilig Dergisi*, Sayı: 46, (Yaz 2008), s. 39.

²⁴⁰ Sedat Kanat, *Osmanlı Devleti'ne Yapılan 1864 Kafkas Göçü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2011, s. 35.

²⁴¹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 106.

yakın köyler teşkil edilecektir. Muhacirlerden çiftçiliği bilenler bu alanda, sanat ve ticaret ile uğraşanlar ise kendi mesleklerini icra edecekleri münasip yerlerde iskân edilecektir. 6) Muhacirlerin barınma sorunu olacaktır. Bu nedenle zengin olanlar kendi evlerini yapacaklar, fakir olanlara ise devlet tarafından yeniden ve ücretsiz olarak haneler yapılacaktır. Yapılacak hanelerin kereste ihtiyaçlarının karşılanması, sair işlerin yapılmasında ahalinin yardım etmesi ve ahalinin bu işleri angarya olarak görmeden komşuluk ilişkileri çerçevesinde yapılması hükümetçe beklenmiştir. 7) Osmanlı Devleti'ne iltica etmiş olan muhacirlere, bazı münasip yerlerde kendilerine ekilebilecek olan arazi ve emlakın ücretsiz olarak verilecektir. 8) Muhacirlere verilecek olan arazinin işlenmesi için lazım olacak olan tohumluk, öküz, araba ve diğer tarım araçları devlet tarafından tedarik edilecektir. 9) Muhacirlerin iskân edildikleri her köye kendi aralarından imamlar, muhtarlar seçilecek ve durumuna göre bu köyler bir veya birkaç kaza itibar olunacaktır. Yine kendi aralarında birer kaza müdürü, nüfus kâtibi ve nazırı tayin edilip ehven maaş bağlanacaktır. 10) Zirai araç ve gereçlerin temininde civar komşular tarafından yardım şeklinde yapılmasına gayret edilecektir. Bu hususlar dışında, merkezden sorulacak, Muhacirlerin istirahatleri ve asayişleri için her türlü tedbir alınacaktır.²⁴²

Yazılan bu talimatname, Osmanlı Devleti'nin artan göçler karşısında ortaya çıkabilecek sorunlara mahal vermemek için en ufak detaya kadar düşünme gereği duyduğunu gösteriyordu. Devlet, özellikle göçmenlere ücretsiz tohum ve tarım araç gereçleri vererek, göçmenlerin tarımsal faaliyetlerde bulunmasını sağlamak istedi. Böylece göçmenlerin hem kendi geçimlerini sağlamaları hem de ülke ekonomisine katkı yapmaları amaçlandı.²⁴³

Kırım ve Kafkasya göçleri, Osmanlı Devleti'nin teşkilat, demografik ve sosyal yapısını da etkiledi. Demografik yapısında zaten çok uluslu bir millet olma özelliği taşıyan Osmanlı Devleti, bu göçlerle birlikte yeni milletleri de bünyesine katarak nüfusunu bir hayli artırdı.²⁴⁴ Osmanlı Devleti, bölgelerinden ayrılarak topraklarına gelip kendi vatandaşlığına geçecek olan özellikle Çerkes ve Nogayların, Rusya vatandaşlığından tamamen çıktığına dair bir evrakla gelmelerini istedi.²⁴⁵ Böyle bir

²⁴² Karataş, "Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskanı", s. 358-359.

²⁴³ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 168-169.

²⁴⁴ McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 43-44; Demirtaş, "Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", s. 18.

²⁴⁵ BOA, İrade Hariciye (İ. HR), D: 173, G: 9438, Leff: 1, (9 Cemaziyü'l ahir 1276/3 Ocak 1860).

isteğin nedeni, Rusya'nın Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti içerisinde bulunan Ortodoksların hamiliğini talep ederek Osmanlı içişlerine karıştığı gibi ileride yine bu milletleri de kullanarak Osmanlı Devleti iç işlerine karışabileceği düşüncesi idi.

Kafkasya göçleri sırasında göçmenlerle ilgili halledilmesi gerek sorunlardan bir diğeri de Kafkasya'dan gelen göçmenlerin yaşadıkları yerlerde kabile yaşamı şeklinde hayat sürmüş olmalarıydı. Bu yaşam tarzı modern devlet düzeninde pek kabul gören bir yaşam biçimi değildi. Osmanlı Devleti'nde hayatını devam ettirmeye çalışan bu göçmenlerin, çoğunlukla devletin kural ve kaidelerine bağlılıkta ve devlet işleyişine saygı hususunda sorun yarattığı görülür. Göçmenlerin yerleştirildiği birçok yerden bu konuyla alakalı şikayetler gelmiştir. Bu sorun, Osmanlı teşkilat yapısının olumsuz yönde etkilenmesinde ve gözden geçirilmesi gerektiği hususunun dile getirilmesinde önemli bir gelişme olmuştur.²⁴⁶

Göçlerin, Osmanlı Devleti kurumları içerisinde en çok etkilediği alan ekonomiydi. Kafkasya'dan gelen göçmenlerin yiyecek, giyecek, tarımsal malzeme, konaklama yeri ve yol masrafları tamamen devlet ekonomisinden karşılanmıştı. O dönem için Osmanlı Devleti ekonomisinin çok iyi durumda olduğu da söylenemezdi. Çünkü devlet, daha birkaç sene önce Kırım Savaşı'nın ekonomik yükünü kaldıramadığından, İngiltere'den borç para almak zorunda kalmıştı. Ancak ekonomide yaşanan bu büyük sıkıntı, Müslümanların koruyucusu sıfatı olan Halife Abdülmecid'in göçmenleri reddetmesine yeterli değildi.²⁴⁷ Çünkü İslam Halife'sinin diyarının aynı zamanda bütün Müslümanların sığınabileceği bir yer olması, hiçbir bahaneye yer bırakmamıştı. Hatta başta Sultan Abdülaziz olmak üzere bazı Şehzadelerin de kendi ceplerinden göçmenlere para yardımı yaptıkları görülür.²⁴⁸ Ancak göçmenlerin birçok ihtiyacı ise yerli Osmanlı tebaası ve memurlar tarafından karşılanmıştı.²⁴⁹ Özellikle yerli halk, ülkenin hemen her yerinde bulunan göçmenlere gıda, para ve barınak

²⁴⁶ Berber, "Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", s. 24.

²⁴⁷ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 105-106.

²⁴⁸ "Efendimiz hazretleri canib-i seniyelerinden 50.000 ve devletlü, necabetlü şehzade Yusuf İzzeddin Efendi hazretleri cenablarından dahi, 25.000 gurusluk altun ihsan ve ita buyurularak..." Tasvir-i Efkâr, "Pay-ı Taht", (6 Recep 1280/17 Aralık 1863), Numro: 154.

²⁴⁹ Niş sancağında bulunan memurlar ile ahalinin Çerkes ve Nogay muhacirleri için yardım amaçlı 31.977 gurusluk vermeleri bu yardımlardan sadece bir tanesidir. Bkz. Takvim-i Vekayi, "Tevcihat-ı İlmiyye", (26 Cemaziyü'l ahir 1277/9 Ocak 1861), Sayı: 604.

yapımı gibi sayısız konuda yardım etmiştir.²⁵⁰ Hatta bazı göçmenlerin ev kiralari dahi halk tarafından karşılanmıştır.²⁵¹ Ayrıca Osmanlı Devleti, halkı göçmenlere yardım konusunda teşvik etmek maksadıyla, yapılan bütün yardımları dönemin gazetelerinde yayınlamaya özen göstermiştir. Halkın göçmenler karşısında göstermiş olduğu bu duyarlılık, ülke ekonomisi üzerindeki yükü de bir nebze olsun azaltmıştı.

Göçmenlere gıda konusunda Osmanlı Devleti dışında, İngiltere'nin de yardım ettiği görülür. Dönemin vakanüvisi Ahmet Lütfi Efendi İngiltere hükümeti tarafından: “Üç yüz kıyye mikdarı peksimet itasına karar verildi. Alem-i İslamiyetce memnuniyeti mucip oldu.”²⁵² Diyerek yapılan peksimet yardımına değinmişti. Ahmet Lütfi Efendi, İngiltere tarafından yapılan peksimet yardımını her ne kadar memnuniyetle karşılamış ise de Osmanlı Devleti'ne gelen göçmen sayısı göz önüne alındığında, yapılan peksimet yardımının ne kadar az olduğu görülebilir. Göçmenlere yapılan bütün bu yardımların yanında, gelen göçmenlerin de yerli halka katkıları olmuştur. Özellikle yerli Osmanlı tebaası gelen göçmenleri tarım alanında kullanarak, bunlardan iş gücü bakımından faydalanmıştır.²⁵³ Bu durum hem işçi hem de işveren ilişkisi açısından iki taraf içinde kazançlı bir gelişme olmuştur. Çünkü o dönem için göçmenlerin işe, yerli halkın da işçiye ihtiyacı vardı. Bu olumlu denebilecek ilişkilerin yanında hem yerli halktan hem de muhacirlerden kaynaklı irili ufaklı sorunlar da görüldü.²⁵⁴ Bu sorunların başında, göçmenler arasında yerleştirildikleri yerleri beğenmeyenler sorunu geliyordu. Osmanlı Devleti, yerlerini beğenmeyen bu göçmenlerin yerlerini genelde münasip bir yer bulduğunda değiştirdi ve bu şekilde de onların mutlu olmalarını sağladı.²⁵⁵ Bunun yanında devlet, göçmenlerin keyfi yer değiştirmelerini, yurt içinde

²⁵⁰ Mesela Kütahya'ya iskân edilen göçmenler için yapılacak olan evlerin bütün masrafları, yerli halk tarafından karşılanmıştır. Bkz. BOA, A. MKT. MHM, D: 226, G: 69, Leff: 1, (12 Muharrem 1278/20 Temmuz 1861).

²⁵¹ Gözleve'de bulunan muhacirlere yapılan kira yardımı bunlardan birisidir. Bkz. BOA, A. MKT. MHM, D: 83, G: 48, Leff: 1, (29 Cemaziyü'l evvel 1272/6 Şubat 1856).

²⁵² Ahmed Lütfi, *Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, Cilt: X, s. 123; İngiltere'nin yapmış olduğu peksimet yardımları için ayrıca bkz. Nazan Çiçek, “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti”: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 64, Sayı: 1, (2009), s. 72-76.

²⁵³ Takvim-i Vekayi, “Havadisat-ı Dahiliye”, (11 Rebiü'l evvel 1281/2 Ağustos 1864), Sayı: 861.

²⁵⁴ Yerli halk veya göçmenler kaynaklı sorunlar için bkz. Abdullah Saydam, “Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsineden Memalik-i Mahrusaya” *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2014, s. 96-106.

²⁵⁵ BOA, A. MKT. MHM, D: 191, G: 76, Leff: 1, (27 Muharrem 1277/15 Ağustos 1860).

gezmelerini ve iskân edildikleri yerleri beğenmediğini bahane ederek izin almadan başka yerlere gitmelerini ise yasaklamıştı.²⁵⁶

Göçmenler arasında geçim sıkıntısından dolayı ahlaki olmayan birtakım olaylar da meydana geldi. Bu olayların başında da hırsızlık vakaları geliyordu. Tarsus bölgesinde tarla ve pamuk işlerinde çalıştırılan Kodman Musa'nın, Nogay göçmenlerinin para ve eşyalarını alıp kaçması bu hırsızlık vakalarından sadece bir tanesiydi.²⁵⁷

1856-1864 yılları arasında gerçekleşen Kırım ve Kafkasya göçleri, Osmanlı Devleti'ni her kademede önemli derecede etkiledi. Göçlerin en büyük etkisi ise şüphesiz ki göç eden insanlar üzerinde oldu. Kırım ve Kafkasya'dan yeni bir vatan umuduyla yollara düşen bu insanlar, belki de o zamana kadar hiç karşılaşmadıkları birçok hastalıkla bu göçler sırasında karşılaşmışlar ve yine dünyada en öldürücü düşmanlardan biri olarak görülen salgın hastalıkların acımasızlığını yine bu göçler esnasında yaşamışlardı.

2.3. Kırım ve Kafkas Göçlerinde Salgın Hastalıklar (1856-1864)

Tarih boyunca göçler, siyasi, kültürel, ekonomik ve toplumsal alanda birçok sorun doğurmuştur. Bu sorunlar, devletlerin teşkilat ve işleyişini etkilemiştir. Göçlerin esas etkisi ise bireyler üzerinde olmuştur. Göçlerde hastalık problemi birey odaklı sorunların başında gelmektedir. Bireyler, göç ederken zor şartlar altında sayısız hastalık vakalarıyla karşılaşmışlardır. Göçlerde karşılaşılan hastalık vakaları, salgın hastalıkların göç olgusunun en vazgeçilmez unsurlarından biri olduğunu açıkça göstermiştir. Göçlerde hastalık vakalarının başlıca nedenleri açlık, sefillik, pis çevre koşulları, kalitesiz yiyecekler ve kalabalık ortamlardır. Kırım ve Kafkasya'dan göç edenlerin sayılarının yüzbinlere ulaştığı göz önüne alındığında, bu göç hareketliliğinin hem kalabalık ortam bakımından hem de diğer unsurlar açısından salgın hastalıklara uygun ortamlar sağladığı görülür.

Kırım ve Kafkas göçlerinde, Kafkasya bölgesinden göç eden insanların salgın hastalıklara hiç de yabancı olmadıkları görülür. Sadece 19. yüzyılda Kafkasya'da üç

²⁵⁶ BOA, A. MKT. NZD, D: 393, G: 38, Leff: 1, (18 Recep 1278/19 Ocak 1862).

²⁵⁷ "... kimsenin yüz adet Rusya kaimesini ve muhacirini merkumenin Tarsus sancağı maliye sandığından tahsis olunan yevmiyelerini ve bazı kesianın (kimselerin) dahi eşyasını alarak kaçtığına dair..." Bkz. BOA, A. MKT. MHM, D: 185, G: 70, Leff: 1, (30 Zilkade 1276/19 Haziran 1860).

büyük salgın hastalık meydana gelmiştir. Bunlardan ilki 1807 tarihli veba salgınıdır. Bu salgın Kafkasya halkları içerisinde sayısız can almış ve bölge halklarının sefalete sürüklenmesine neden olmuştur. Bölgede ikinci büyük salgın, 1830'larda görülen kolera salgınıdır. Bölge için 19. yüzyıl içerisinde büyük bir salgına dönüşen bir diğer hastalık, 1842 yılında meydana gelen sıtma salgınıdır.²⁵⁸ Bu üç büyük salgın henüz göç hareketliliğine başlamamış olan Kafkasya halklarının hastalıklarla erken tanışmalarına neden olmuştur. Bunun yanında salgınların tarih aralıklarına bakıldığında, Kafkasya'nın salgın hastalıklara ne denli elverişli bir coğrafya olduğunu da görmek mümkündür.

Salgın hastalıklar, Kırım Savaşı'ndan sonra da bölge için en büyük sorunlardan biri olmuştur. Savaştan sonra görülen bu salgınların, 19. yüzyılda görülen diğer salgınlara göre daha etkili olduğu söylenebilir. Bu durumun nedeni hastalıkların vazgeçilmez dostları olarak görülen göçlerle birlikte hareket etmiş olmasıdır. Bu birliktelik sonucunda Kırım ve Kafkasya'dan gelen göçmenlerin 3'te 1'i salgın hastalıklar nedeniyle hayatlarını kaybetmişlerdir.²⁵⁹ Dönemin önemli haber alma ajanslarından olan Takvim-i Vekayi de bu durumu doğrulayan kaynaklardandır. 20 Haziran 1864 tarihinde Takvim-i Vekayi de yer alan habere göre, göçlerin başlangıcından sonuna kadar, Osmanlı topraklarına varmak için yola çıkanların çoğunluğunun çeşitli hastalıklar nedeniyle öldüğü aktarılmaktadır.²⁶⁰

Kırım ve Kafkas göçlerinde hastalıklar nedeniyle yaşanan ölümler daha çok 1860 yılından sonra görülmüştür. Hastalıklardan kaynaklı ölümlerin bu dönemde fazla görülmesinde, göçmenlerin Anadolu'ya getirilmek üzere Karadeniz üzerinden vapurlarla taşınmaları ve bu taşımaların da tamamen sağlıklı koşullar altında yapılması önemli bir neden olmuştur. Göçmenler, bu taşıma faaliyetleri sırasında adeta iğne atılsa yere düşmeyecek bir şekilde vapurlara bindirilmişlerdir.²⁶¹ 1860 yılında Tatar göçmenlerinin, Rus yelken ve vapurlarına bindirilmesi gereken insan sayısının çok üzerinde bindirilerek İstanbul'a taşınmak istenmesi, bu durumun en bariz örneklerindedir. Rusya'ya ait bu yelken ve vapurların, kapasitelerinin üzerinde

²⁵⁸ 19. yüzyılda Kafkasya bölgesinde yaşanan salgın hastalıklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tuğba Kardaş, *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar ve Karantina Önlemleri (1800-1900)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2010, s. 31-50.

²⁵⁹ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 127.

²⁶⁰ Takvim-i Vekayi, "Havadisat-ı Hariciye", (15 Muharrem 1281/20 Haziran 1864), Sayı: 753.

²⁶¹ Çakmak, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, s. 77.

göçmen olarak taşımalar yapması üzerine Osmanlı yetkilileri, sayısının üzerinde yükleme yapılan bu araçlarda Rusya'nın acilen sıhhiye tedbirleri almasını talep etmiştir.²⁶² Yetkililerin Rusya'dan acilen almasını istediği bu tedbirlerde, taşımalar sırasında havanın da sıcak olması nedeniyle tifüs ve çiçek gibi birçok salgın hastalığın ortaya çıkması etkili olmuştur.

Çaresiz bir şekilde vatanlarından ayrılmak zorunda kalan bu insanlara ise ne yeteri kadar erzak ne de yol yardımı yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin yaptığı büyük yardımların yanında sadece Rusya ve İngiltere'nin cüzi miktarlarda para ve yiyecek yardımı yaptığı görülmektedir. Çaresiz ve sefalet içerisinde adeta kaderlerine terk edilerek yollara düşen göçmenler, vardıkları her yere yanlarında hastalıkları taşımışlardır. Bu insanların gittikleri hemen her yere taşıdıkları hastalıklar çiçek, tifüs, sıtma, tifo ve dizanteri gibi çoğunlukla ölümlü sonuçlanabilen hastalıklardır.²⁶³ Bu hastalıklar arasında göçmenlerin göç boyunca en sık karşılaştıkları hastalıklardan biri çiçektir.

2.3.1. Çiçek Hastalığı

Çiçek hastalığı tarihteki en eski hastalıklardan bir tanesidir. Çiçek, temas yoluyla insandan insana rahatlıkla bulaşabilen bir hastalıktır. Çiçek hastalığı ilk defa uzak doğu ülkelerinde görülmüş ve buradan da dünyaya yayılmıştır.²⁶⁴

Çiçek, Kırım ve Kafkasya göçlerinde en sık rastlanılan hastalıklardan biri olmuştur. Bu göçler sırasında her ne kadar çiçek vakalarına sıklıkla rastlanılmış ise de göçmenler arasında çiçek nedeniyle ölümlerin fazla olmadığı görülür. Bunun nedeni Kırım ve Kafkasya göçlerinden önce dünyada çiçek aşısının bulunmuş olmasıdır.

1856-1864 göçlerinde çiçek hastalığının ilk görüldüğü yerlerden birisi Samsun'dur. Çiçeğin bölgede görülmesinde en büyük etken, göçmenlerin Anadolu'ya geçerken burayı bir geçiş noktası olarak kullanmış olmasıdır. Bu geçişler sırasında göçmenler, yanlarında çeşitli hastalıkları ve özellikle de çiçek mikrobunu getirerek Samsun'da sayısız çiçek salgınına neden olmuşlardır. Bu sayısız salgınlardan ilki 1857 yılında yaşanmıştır. 1857 yılında yaşanan bu salgından haberdar olan Osmanlı Devleti yetkilileri, bölgede çeşitli tedbirler almaya çalışmıştır. Bu tedbirler doğrultusunda ilk

²⁶² BOA, HR. SYS, D: 1362, G: 11, Leff: 2-3, (8 Safer 1277/26 Ağustos 1860).

²⁶³ McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 41-44.

²⁶⁴ Kılıç, *Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, s. 32-33.

olarak, çiçek hastalığının tanı ve tedavisini yapması için bölgeye Mekteb-i Tıbbiye'den bir doktor gönderilmesi kararlaştırılmıştır.²⁶⁵ Alınan bu karardan kısa bir süre sonra Yanko Rayko adında bir doktor, Samsun'a gönderilmiştir.²⁶⁶ Doktor Rayko, Samsun'a gönderilme kararının kendisine bildirilmesiyle yanına yeterli miktarda çiçek aşısı da alarak yola koyulmuştur. Samsun'da görülen bu çiçek salgını, Kafkasya göçlerinin neden olduğu ilk salgınlardandır. Şehirde çiçek hastalığı, göçlerin başından sonuna kadar devam etmiş ve bu süre zarfında da bölgenin en korktuğu hastalıklardan birisi haline gelmiştir.

Çiçek hastalığının göçlerin ilk döneminde Samsun dışında görüldüğü bir diğer yer Rize'dir. Özellikle bu iki şehrin Karadeniz sahil şehirleri arasında olması, hastalıkların ortaya çıkmasında göçmenlerin bariz etkilerini göstermektedir. Çünkü buralar göçmenlerin vapurlardan ayrıldıktan sonra ilk ayak bastıkları yerler arasındadır. Rize'de yaşanan çiçek hastalığında da aynı Samsun'da olduğu gibi bölgeye ilk iş olarak Nikola adında bir doktor gönderilmiştir.²⁶⁷ Göçlerin ilk evresinde görülen bu çiçek vakalarında, Samsun ve Rize'deki duruma bakıldığında, göçler boyunca hastalıklar karşısında en büyük sıkıntının ilaç ve doktor yetersizliği olduğu görülür. Bu eksiklik her ne kadar devlet tarafından da görülmüş ise de tahmin edilemeyen sayılarda göçmenin Osmanlı topraklarına giriş yapmış olması, ilaç ve sağlık görevlilerinin yeterli olmasını imkânsız kılmıştı. Yine de Osmanlı Devleti yetkilileri göçler boyunca yaşanan sağlık problemlerine karşı elinden geldiğince çare bulmaya çalıştı. Özellikle göçmenler arasında artan hastalıklara pis çevre koşulları ve temizlik eksikliğinin neden olduğu fark edilmişti. Bu nedenle İstanbul'dan Karadeniz sahillerine doktor dışında, bölgenin temizliğini yapmak üzere temizlikçilerde gönderilmişti.²⁶⁸ Göçler boyunca Karadeniz sahil şehirlerine gelen göçmenler, sağlık konusu dışında yaz kış fark etmeksizin barınma sıkıntısı içerisine de girmişlerdi. Barınma sorunundan başka asıl önemli sıkıntı ise yiyecek eksikliğiydi. Vücudun temel gıda eksikliği, göçler boyunca hastalıkları ortaya çıkaran en önemli nedenlerdendi.²⁶⁹

Çiçek hastalığı, 1856-1864 Kafkasya göçlerinin ilk dönemi içerisinde Karadeniz sahil kentlerinden birisi olan Trabzon'da da görüldü. Ancak Trabzon

²⁶⁵ BOA, A. MKT. MHM, D: 106, G: 50, Leff: 1, (5 Cemaziyü'l ahir 1273/31 Ocak 1857).

²⁶⁶ BOA, A. MKT. MHM, D: 108, G: 5, Leff: 1, (7 Recep 1273/3 Mart 1857).

²⁶⁷ BOA, A. MKT. MHM, D: 163, G: 23, Leff: 1, (1 Muharrem 1276/31 Temmuz 1859).

²⁶⁸ BOA, A. MKT. MHM, D: 168, G: 34, Leff: 1, (26 Rebiü'l evvel 1276/23 Ekim 1859).

²⁶⁹ Yılmaz, "1864 Kafkas Göçünde Trabzon", s. 323.

şehrinin çiçekle esas mücadelesi, 1860 yılından sonra olmuştur. Çiçeğin bu tarihten sonra şehirde artmasına, göçmenlerin Trabzon limanı üzerinden Osmanlı Devleti topraklarına ayak basıyor olmaları önemli bir etkendi. Ayrıca Trabzon, göçmenlerin daimî olarak iskân edilecekleri bölgelere gönderilmeden önce geçici olarak bekletildikleri yerdirdi. Bu durum başta çiçek olmak üzere sayısız hastalık vakalarının ortaya çıkmasına neden oldu. Trabzon'da yaşanan çiçek salgınları karşısında halk büyük zararlar gördü. Çiçek salgınları korkusu nedeniyle fırınlar, bakkallar ve çeşitli sokak satıcıları dükkanlarını günlerce kapalı tuttu. Dükkanların kapalı tutulması, başta en temel gıda maddesi olan ekmekten yoksun kalınmasına, halkın yiyecek ve gıda sıkıntısına düşmesine ve sokakların pislikten geçilmez bir hal alarak insanların sağlıklarının bozulmasına neden oldu.

Çiçek hastalığı, göçlerin ikinci döneminde daha sık aralıklarla görülen bir hastalık haline geldi. 1863 yılının aralık ayında, Kafkasya'dan Anadolu'ya gelmek üzere Trabzon limanı istikametine doğru vapurlarla yola çıkan muhacirlerin birçoğu yolda çiçek hastalığına yakalanmıştı.²⁷⁰ Çiçeğe yakalanmış bu insanlar ve binmiş oldukları vapurlar ise daha sonra gözetim altında tutularak çiçek hastalığının geniş bölgelere yayılması önlenmeye çalışıldı. İkinci dönem göçlerinde çiçek, özellikle vapurlara kalabalık bir şekilde yüklenerek, göç etme çalışan göçmenler arasında meydana gelmişti.

Çiçek hastalığının göçler sırasında esas görüldüğü yıl 1864'tü. Rus zulmünden kaçan Kafkasya göçmenleri, bu yıl içerisinde Trabzon'a adeta akın edercesine gelmişlerdi. Bölgede yaşanan bu büyük demografik hareketlilik, başta çiçek olmak üzere birçok salgın hastalığı da beraberinde getirdi. Büyük göç ile birlikte Trabzon'a gelen göçmenlerin çoğunda çiçek virüsü tespit edildi ve bu göçmenler aynı yıl Trabzon'da büyük bir çiçek salgınına neden oldu.²⁷¹

1864 yılında yaşanan çiçek salgınları karşısında, Osmanlı Devleti yetkilileri ve Muhacirin Komisyonu şehirde bulunan muhacirlere ilaç ve gıda yardımı yaparak, hasta göçmenlere sığır eti gibi protein açısından zengin besinler verilmesini istedi.²⁷² Yetkililer, yapılan bu yardımlarla göçmenlerin yaşadıkları acıları ve yoksulluğu bir

²⁷⁰ BOA, A. MKT. MHM, D: 288, G: 89, Leff: 1, (19 Recep 1280/30 Aralık 1863).

²⁷¹ Grassi, *Yeni Bir Vatan*, s. 95.

²⁷² BOA, A. MKT. MHM, D: 293, G: 25, Leff: 1-3, (16 Ramazan 1280/24 Şubat 1864).

nebze olsun dindirmeye çalıştı. Ancak büyük göç ile birlikte Trabzon o kadar kalabalık bir hal almıştı ki, ilaç ve gıdanın herkese yetmesi hiçbir zaman mümkün olmadı. Bu insanların özellikle gıda sıkıntısı, Trabzon'a gelmeden önce başlamıştı. Gıda sorununun Trabzon'a gelmeden önce başladığını ve göçmenlerin adeta açlık içerisinde göçe başladıklarını Rus tarihçi Berje'nin şu sözlerinden anlamak mümkündür: *"Novorosisk Körfezi'nde toplanmış on yedi bin dağlının bende bıraktığı korkunç izlenimi hiç unutmuyacağım. Yılın bu sert zamanında neredeyse tamamen gıdasız kalan, tifüs ve çiçek salgınıyla kırılan bu halkın hâli içler acısıdır."*²⁷³ Berje gibi benzer tespitlerde bulunan bir Rus gazeteci de gördüğü korkunç manzaraları şu şekilde aktarmıştı: *"Dağlılar, her türlü eşyadan yoksun sefil ve muhtaç bir hâlde Anapa ve Novorossiysk limanlarında bekliyorlardı ve buralar dışında birçok koy ve iskelelerde kalabalık Çerkes grupları oluşmaktaydı. Yaklaşık yarım milyon insanı taşıyabilecek gemi bulunamadığından insanlar, kıyılarda altı ay bazen de bir yıl beklemek zorunda kalıyorlardı. Aylarca kıyıda kalan bu insanlar, adeta ölüme terk ediliyor ve açık havada, kış soğukunda, karda, yağmurda doğru dürüst yiyecek bulamadan, giysi ve parası olmadığı hâlde sadece bekliyorlardı. Açlık ve hastalıklardan her gün yüzlerce dağlı yaşamını yitiriyordu. Karadeniz'in kuzeydoğu kıyısında boydan boya cesetler seriliydi ve bu kadar cenazeyi gömecek olanak dahi yoktu. Hayatta kalanlar ise ölümler arasında beklemekteydiler. Çoğuna Osmanlı'ya ulaşmak nasib olmadı... Ölmüş annelerinin göğüslerini emen bebekler; ölmüş çocuklarını kucağından ayıramayan anneler, soğuktan donmamak için adeta birbirine yapışmış ve donarak bir tepe vaziyetini almış olan cesetler..."*²⁷⁴

Karadeniz bölgesindeki durumun vahimliği ise Kafkasya'dan göçe başlayanların hareket noktaları olan Anapa ve Novorosisk Körfezinden farksız hatta daha da kötüydü. Çünkü her yerde sayısız çiçek vakaları görülüyor ve Karadeniz sahilleri göçmenlerden geçilmiyordu. Bu durum karşısında Avrupa basınından Rusya'ya karşı tepkiler de yükselmişti. Tepkilerin ana nedeni göçmenlerin çiçek vb. hastalıklardan kırılıp geçtiği ancak Rusya'nın bu durum karşısında herhangi bir önlem almadığı üzerineydi. Rusya hem bu tepkileri gidermek hem de haklı olduğunu ispat etmek maksadıyla, 1864 yılında meydana gelen büyük göç hareketi sırasında Karadeniz sahillerine bir memur göndererek inceleme yapmasını istedi. Karadeniz'e

²⁷³ Saydam, "Soykırımdan Kaçış", s. 78-79.

²⁷⁴ Çakmak, 1864 Büyük Çerkez Göçü, s. 86.

gönderilen Grandük Michael adlı memur bölgede yaptığı incelemeler sonucunda tamamen Rusya yanlısı bir rapor hazırlayarak yetkili birimlere sundu. Adı geçen memur raporunda, Karadeniz üzerinden göç eden göçmenlerin arasında hiçbir şekilde çiçek vb. hastalıkların görülmediği, insanların durumlarının gayet iyi olduğu ve göç hareketinin başarılı bir şekilde ilerlediğini yazıyordu.²⁷⁵ Rusya güya bu raporla durumun gayet iyi olduğunu ve göç hareketinin kontrolü dahilinde yapıldığını ispat etmeye çalışmıştı. Ancak hazırlanan rapor, bir hayal ürününden başka bir şey değildi. Gerçekte ise Karadeniz sahillerine çıkmayı başaran göçmenleri hastalık ve yoksulluktan başka bir şey karşılamadı. Karadeniz'e ulaşabilen insanlar oradan da bir yaşam alanı bulabilmek için çeşitli yerlere hareket ettiler. Bu hareket sırasında da en büyük sorun yine çiçek hastalığıydı.

Osmanlı Devleti'ne sığınan göçmenler, ülke topraklarının çeşitli yerlerine özellikle de İstanbul'a sevk edilmişlerdi. Trabzon'da olduğu gibi İstanbul'a gönderilen bu göçmenlerin de çoğu yolda çiçek hastalığına yakalandı. 1864 yılı içerisinde çiçek hastalığı nedeniyle sadece Trabzon şehrinde günde 40'a yakın insan hayatını kaybetmişti.²⁷⁶ Yaşanan bu ölümler, kendilerine yeni bir vatan bulmak için bekleyen göçmenler arasında olmuştu. Günlük ölüm oranının aşısı bulunmuş bir hastalıkta bu denli yüksek olması, göçmenlerin Trabzon'da bir hayli fazla olduklarını, bu yüzden de herkese ilaç yetiştirmenin mümkün olmadığını gösteriyordu. Ayrıca bu kalabalığın içerisinde ölen insanların kefen vb. hiçbir cenaze malzemesi de karşılanamadı. Şehirde hastalıktan ölen göçmenlerin çoğu öldüğü yerde kaldı, bir kısmı denize atıldı, eğer mezarlarda yer bulunursa da mezarlığa gömüldü.²⁷⁷ Çiçek mikrobu ile gömülen veya oldukları yerlerde kalan ölülerin, şehirde yarattığı sağlıksız koşullar ve göçmenlerin ahvali ise Trabzon'da İngiliz Konsolosluğu görevini yapan Stevens'in 17 Şubat 1864 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı John Russell'a gönderdiği rapora şu şekilde yansımıştı: *“Ölüler yeterince itina gösterilmeden gömüldüğü için mezarlıkların çevresi yaşanamaz hale gelmiş ve bu durumun nahoşluğu yüzünden aileler topluca evlerini terk ediyorlar. Birkaç gün önce kasabanın çeşmelerine su taşıyan ana arkın içinde yüzen bir Çerkes'in cesedinin bulunmasıyla, su şebekesinin kirlenmiş olduğu anlaşıldı. Sokaklar ve meydanlar çok berbat vaziyette, yiyecek porsiyonları hem*

²⁷⁵ Takvim-i Vekayi, “Havadisat-ı Hariciye”, (29 Muharrem 1281/4 Temmuz 1864), Sayı: 755.

²⁷⁶ Yılmaz, “1864 Kafkas Göçünde Trabzon”, s. 319.

²⁷⁷ Saydam, “Soykırımdan Kaçış”, s. 86.

küçülmekte hem de fiyatları artmakta, yakacak bulunamamakta; bütün bunlar sefaleti artırmakta ve hastalık yayılmakta."²⁷⁸

Trabzon'daki insanlık dışı durumlar hakkında bilgiler veren Stevens, yine aynı raporda John Russell'a şehirde bulunan göçmenlerin içler acısı bir durumda olduklarını belirterek, göçmenlerin Trabzon'da toplanmasının büyük bir sorun teşkil ettiğini ve derhal önlem alınması gerektiğini bildirmişti. Ayrıca Trabzon'da yaşanan kıtlık ve sefalet nedeniyle binlerce insanın sefil bir halde yaşadığını da belirten Stevens, Trabzon Valisi Emin Paşa'nın bu vahim durum karşısında elinden geleni yaptığını, ancak onun da elinde kısıtlı imkanların bulunduğunu eklemişti. Raporunda hastalıklara da değinen Stevens, mevcut hastalıkların ve özellikle de çiçek hastalığının göçmenlerin arasında korkutucu boyutlara ulaştığını, çiçeğin göçmenler dışında yerli halka da bulaştığını ve geniş alanlara yayılmaya başladığını vurgulamıştı.²⁷⁹ Stevens, hazırladığı raporda, Trabzon'dan hastalık ve kıtlıktan dolayı yaşanan ölüm oranlarını da aktarıyordu. Stevens, 1863 yılının aralık ayından, 1864 yılının şubat ayına kadar yani bir nevi kış boyunca 3.500 kişiye yakın göçmenin hem hastalık hem de kıtlık nedeniyle hayatlarını kaybettiklerini, bunlardan 3.000'ne yakınının Çerkes, diğerlerinin ise Türk, Yunan, Ermeni ve Katolik dini inanca mensup insanlar olduğunu söylemişti.²⁸⁰

Karadeniz sahil şehirlerinde ölüm oranlarının her geçen gün artması ve göçmen sayısının giderek çoğalması, bölgeye daha önce gönderilen Doktor Rayko ve Nikola'nın da yetersiz kalmasına neden oldu. Doktor ihtiyacının giderek artmasının ardından, Trabzon ve Samsun ahalisi kendilerine daha fazla doktor gönderilmesini talep etti.²⁸¹ Bu talep doğrultusunda, 1864 yılının Ağustos ayında yine Mekteb-i Tıbbiye doktorluğu yapmış olan Yusuf Efendi, Samsun'da artan çiçek vakaları nedeniyle 750 kuruş maaş, 375 kuruşta harcırah ile bölgedeki ahaliyi aşlamak için tayin edildi.²⁸²

²⁷⁸ McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 41-42.

²⁷⁹ Muhammed Köse, Süleyman Lokmacı, "İngiliz Konsolosluk Raporlarında Rusya'nın 1864 Kafkas Soykırımını ve Çerkeslerin Anadolu'ya Göçleri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 62, (Mayıs 2018), s. 413.

²⁸⁰ Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti", s. 65.

²⁸¹ BOA, A. MKT. MHM, D: 290, G: 37, Leff: 1, (9 Şaban 1280/19 Ocak 1864).

²⁸² BOA, İrade Meclis-i Vala (İ. MVL), D: 513, G: 23171, Leff: 1-3-5, (18 Rebiü'l evvel 1281/21 Ağustos 1864).

Aynı yılın haziran ayında çiçek, Batum'a gelen ve oradan da Anadolu'ya geçmek isteyen 8.500'e yakın Abaza halkının da en büyük sorunu olmuştu. Özellikle Anadolu'ya geçmeden önce Batum'da uzun süre bekletilen bu göçmenlerin birçoğu, açlık ve sefalet ortamının getirdiği hastalıklar nedeniyle hayatını kaybetti.²⁸³

Kırım tarafından göç eden insanlar arasında da çiçek vakaları görüldü. Bunlar arasında Tuna boylarına yerleştirilen göçmenler çiçek hastalığı ile ilk karşılaşanlardı. Tuna boylarına yerleşen göçmenlerin hastalıklara yakalanmasının en temel nedeni Tuna nehrinin aralıklarla taşmasıydı. Tuna nehrinin taşması sorunu ise tarih boyunca yaşanan bir gelişmeydi. Göçmenlerin bölgeye iskânından sonra da nehir defalarca taşmıştı. Bu taşmanın konu açısından önemi, nehrin taşmadan sonra çevre kirliliğine sebep olması ve bu nedenle de salgın hastalıklara elverişli ortamlar yaratmasıydı.²⁸⁴

1862 yılında Tuna boylarına yerleşen Kırım göçmenleri arasında başta çiçek hastalığı olmak üzere birçok hastalığın görülmüş olması, Tuna nehrinin etkisinden kaynaklıdır. 1862 yılında göçmenler arasında ortaya çıkan hastalıklar karşısında Muhacirin Komisyonu harekete geçerek, bölgeye gerekli ilaç ve doktor desteğini kısa sürede sağladı.²⁸⁵

Kırım'dan gelen göçmenlerin Tuna boyları dışında, Balkanların çeşitleri bölgelerine de iskân yapılmıştı. Göçmen iskânı yapılan yerlerden birisi de Edirne şehriydi. Hastalıkları her yere götüren göçmenler bu iskân sırasında Edirne'ye de hastalık getirmişlerdi. Muhacirin Komisyonu'nun 18 Temmuz 1860 tarihli tezkeresinde, Edirne'ye yerleştirilen muhacirler arasında çeşitli hastalıkların baş gösterdiğinden bahsedilmektedir. Ancak aynı tezkerede, bu hastalıkların hangileri olduğu hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir.²⁸⁶ Edirne şehri için hazırlanmış olan ve ayrıntısı verilmeyen bu tezkerede görüldüğü söylenen hastalıklar içerisinde, çiçek salgınlarının da kuvvet ve muhtemel bir şekilde var olduğu düşünülebilir. Çünkü çiçek, göçler boyunca göçmenler arasında en fazla görülen hastalıklardan birisi olmuştur.

Örnekleriyle birlikte verilen çiçek vakaları dışında, göçler sırasında sayısız çiçek salgınları görülmüştür. Göçler boyunca çiçek, çeşitli yerlerde bulunan veya yolculuk halinde olan göçmenler üzerinde ağır tahribatlar yapan bir hastalık haline

²⁸³ Grassi, *Yeni Bir Vatan*, s. 188.

²⁸⁴ BOA, A. MKT. UM, D: 500, G: 3, Leff: 1, (13 Rebiü'l evvel 1278/18 Eylül 1861).

²⁸⁵ BOA, A. MKT. NZD, D: 399, G: 93, Leff: 1, (14 Şaban 1278/14 Şubat 1862).

²⁸⁶ BOA, A. MKT. MHM, D: 188, G: 42, Leff: 1, (29 Zilhicce 1276/18 Temmuz 1860).

gelmiştir. 1856-1864 göçleri sırasında çiçek hastalığından kaynaklı ölümler üzerine bir sayı vermek ise pek mümkün değildir. Çünkü göçmenlerin günden güne artan sayısı çok çeşitli hastalıkların mevcudiyeti ve hastalıklarla ilgili düzenli kayıt tutulmamış olması bu konuda bilgi eksikliğine neden olmuştur. Ancak en geniş perspektifte çiçek salgınları için, göçmenlerin yaşam şartlarını tehdit ederek, onların sefaletе düşmesine neden olmuştur denilebilir. Çiçek dışında göçmenlerin hayatlarını tehlikeye düşüren diğer bir hastalık tifüstür.

2.3.2. Tifüs Hastalığı

Tifüs hastalığı, 1856-1864 Kırım ve Kafkasya göçleri sırasında görülen hastalıklardan birisidir. Tifüs, göçler boyunca sadece göçmenleri etkileyen bir hastalık değildir. Yerli Osmanlı tebaasının da bu hastalıktan bir hayli etkilendiği görülür. Bunun yanında göçmenlerin tedavisi ile ilgilenen birçok doktor ve görevlinin de tifüs hastalığına yakalandığı tespit edilmiştir. Fransız Doktor Gibert'in göçmenlerin tedavisi ile ilgilenirken tifüse yakalanıp hayatını kaybetmiş olması, bu durumun en dikkat çekici örneklerindedir.²⁸⁷

Tifüs hastalığının göçler sırasında ilk görüldüğü yerler arasında, Köstence (Romanya) ve Karasu mevkiileri bulunmaktadır. Buralar çoğunlukla Nogay göçmenlerinin göç ettikleri yerlerdir. 1860 yılının sonbaharında bölgeye göç eden Nogaylar arasında büyük bir tifüs salgını baş göstermiştir. Zaten bölgede yoksulluk içerisinde bulunan Nogayların, üstüne bir de tifüs hastalığı eklenmesi onları çok zor durumda bırakan bir gelişme olmuştur. Bölgede tifüs hastalığının ortaya çıktığını haber alan Osmanlı Devleti yetkilileri, bölgede bulunan yetkililerden hastalığın süratle tahkik edilmesini ve karantina tedbirleri doğrultusunda da gereken bütün tedbirlerin alınmasını istedi.²⁸⁸

Balkanlara yerleştirilen Kırım ve Kafkas halklarının arasında tifüs hastalığının görüldüğü bir diğer bölge İslimiye'dir. İslimiye Bulgaristan sınırları içerisinde bulunan ve günümüzde Sliven şehri olarak bilinen bir bölgedir. İslimiye'de tifüs hastalığı, 1862 yılı göçleri sırasında görülmüştür. Özellikle bölgede bulunan Kırım göçmenleri bu salgından önemli derecede etkilenmişlerdi. İslimiye'deki tifüs salgını

²⁸⁷ Yılmaz, "1864 Kafkas Göçünde Trabzon", s. 327.

²⁸⁸ BOA, Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (HR. MKT), D: 357, G: 51, Leff: 1, (13 Cemaziyü'l evvel 1277/27 Kasım 1860).

bölgenin karantina işlerine bakan Bergos karantina tabibi tarafından tespit edilmiş ve yine aynı kişi önderliğinde kontrol altına alınmaya çalışılmıştır.²⁸⁹ İslimiye'ye ye tifüs hastalığını taşıyanlar ise yine göçmenler olmuşlardı. Hem Romanya hem de Bulgaristan sınırları içerisinde meydana gelen tifüs salgınları, göçmenlerin yanlarında tifüsü taşıdıkları ilk yerlendendi.

Çiçek hastalığından bir hayli zarar gören Trabzon ve Karadeniz sahilleri, benzer zararı tifüs salgınlarından da gördü. 1860 yılında göçmenlerin yığılma oluşturduğu gemi ve limanların hemen hepsinde tifüs vakalarına rastlandı. Trabzon'da hem aşırı kalabalıktan hem de çöplerin toplanmamasından kaynaklı oluşan çevre kirliliğinden, tifüs hastalığı artarak devam etti. Trabzon'da ortaya çıkan tifüs salgınlarının ana nedeni çoğunlukla bu çevresel koşullardı. Çevre koşullarının yanında şehirde bulunan göçmenlerin, hastalıklara neden olan haşerat ve böceklerin bol bulunduğu lojman ve evlerde konaklaması onları tifüsün hedefi haline getirmişti. Lojman ve evler dışında eğer mevsim uygunsuzsa göçmenlerin sahipsiz arazilere ve ağaç diplerine dahi yerleştirildikleri görülmekteydi.²⁹⁰ Özellikle göçmenlerin ev bulunmayan boş arazilere dahi yerleştirildikleri dikkate alındığında, şehirde oluşan kalabalığı tahmin etmek mümkündür. Şehre tifüs hastalığını taşıyanlar ise Kafkasya göçmenleridir. Hastalığın taşıyıcılığını çoğunlukla Çerkesler yapmıştır. 1864 yılında Trabzon'a gelmek üzere gemi ve vapurlara binerek yola çıkan Çerkeslerin çoğunluğu, tifüs hastalığına yakalanmış bir vaziyette şehre ulaşmıştır.²⁹¹ 1864 yılında başta tifüs olmak üzere çiçek, ishal ve tifo (karahumma) hastalıklarından, Trabzon'da günlük 20'ye yakın göçmenin hayatını kaybettiği, Trabzon karantina doktorunun kayıtlarına yansımıştı.²⁹²

Tifüs, göçmen taşıyan vapurlarda da sıklıkla görülen bir hastalıktı. Göçler boyunca salgın hastalıklardan en fazla etkilenen vapurlar, Kars ve Malakof vapurları olmuştu. Bu iki vapur göç boyunca muhacirleri taşıyan en önemli araçlardı. Bu taşımalar sırasında göçmenler dışında, vapurlarda bulunan gemi mürettebatı da hastalıklardan fazlasıyla etkilendi. Adı geçen bu iki vapurun, 1862 yılında yapmış

²⁸⁹ BOA, A. MKT. NZD, D: 394, G: 22, Leff: 1, (21 Recep 1278/22 Ocak 1862).

²⁹⁰ BOA, İ. MVL, D: 505, G: 22848, Leff: 7, (9 Zilkade 1280/16 Nisan 1864).

²⁹¹ McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, s. 44.

²⁹² "Trabzon'da mevcut olan muhacirinden çiçek ve ishal ve karahumma hastalıkları olarak bunlardan yevmiye yirmi kadar vefayat vukuğ bulunmakta olduğu..." Bkz. BOA, A. MKT. MHM, D: 293, G: 25, Leff: 3, (16 Ramazan 1280/24 Şubat 1864).

olduğu taşımalar sırasında mürettebatının tamamına yakını tifüs hastalığına yakalanmıştı. Hastalıklar neticesinde sefer yapamayacak bir vaziyete gelen bu görevlilerin ise ya değiştirilmesi ya da seferlerin durdurulması lazım gelmişti. Durumun ciddiyetini gören yetkililer, Kars ve Malakof vapurlarının derhal Sinop limanına gitmesini istedi. Limana gelen vapurlarda, hastalığa yakalanmış olan mürettebatın yerine yenilerin geçmesi kararlaştırıldı ve bu şekilde de vapurlarda meydana gelen tifüs hastalığı kontrol altına alınmak istendi.²⁹³

Tifüs, göçler boyunca başkent İstanbul’u da tehdit eden bir hastalıktı. Özellikle göçler sırasında İstanbul’a taşınan göçmenlerin ve göçmenleri taşıyan vapurların en korkulu rüyası tifüs salgınlarıydı. 1860 senesi içinde İstanbul’a taşınan Nogay, Çerkes ve Abazalar yanlarında tifüs hastalığını da getirmişlerdi. Bu tarihlerde tifüsün göçmenler aracılığıyla şehre giriş yapması, şehirde büyük bir korkuya mahal verdi. Yaşanan bu korku neticesinde hastalıklı göçmenlerin bir an önce şehirden çıkarılarak gidecekleri yerlere gönderilmeleri kararlaştırıldı. Bu karar ile birlikte sevkiyatların da hızlandırılması istendi ve oluşacak masrafların da devlet bütçesinden karşılanmasına karar verildi.²⁹⁴ Alınan aceleci kararlar şehrin tifüs karşısında yaşadığı tedirginliği gösteriyordu. İstanbul, göçlerin ilk evresinde göçmenlerin düzensiz bir şekilde akın ettiği şehirlerden birisiydi. Sadece 1858 ile 1860 yılları arasında, İstanbul’da 31.000’e yakın Çerkes ve Nogay muhaciri bulunmaktaydı. 1860 yılına gelindiğinde ise İstanbul’da bulunan bu 31.000 muhacirin yaklaşık 17.000’i Anadolu içlerine sevk edildi.²⁹⁵

Göçmenlerin akın ettiği yer sadece İstanbul değildi. Osmanlı coğrafyasının hemen her yeri göçmenler için yeni bir yaşam toprağı gibiydi. Dönemin vakanüvisi Ahmet Lütfi Efendi de bu duruma dikkat çekenlerdendi. Adeta bir akına dönüşen göçleri Ahmet Lütfi Efendi satırlarında şu şekilde izah ediyordu: “*O esnada Kafkasya tarafları Ahali-yi Müslimesinden ve Çerkes ve Abaza ve Nogay taifesinden birçok aileler fevç Memalik-i Mahrusa’ya dökülmeye başladılar. Bunların bir takımı mevsim-i şitda çerkezistan sevahilinden çırlak-çıplak can atarak ve iskele kenarlarına kar yağışta dökülüp kaldılar. Bunların ahval-i müteellimelerine yürekler dayanmak kabil değildi. İskân edilecek mahallere sevk olunmalarına ise, şiddet-i şita mâni*

²⁹³ BOA, A. MKT. MHM, D: 290, G: 25, Leff: 1, (8 Şaban 1280/18 Ocak 1864).

²⁹⁴ BOA, A. MKT. NZD, D: 310, G: 21, Leff: 1, (12 Ramazan 1276/3 Nisan 1860).

²⁹⁵ Nedim İpek, “Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 20, (1997), s. 293-294.

*olduğundan, havaların müsaadesine kadar barınmaları esbabının istihsaline devletçe fevkalade olunan himmet ve gayret pek büyük inayet idi.*²⁹⁶

Tifüs hastalığı, 1863 yılının kış ayları içerisinde İstanbul'a vapurlarla taşınan 2.000'e yakın göçmeni de etkilemişti.²⁹⁷ Bu dönemde İstanbul'da bulunan Çerkes ve Nogay göçmenlerinin, şehirde yaşanan tuvalet ve temizlik sıkıntısı nedeniyle tifüs ve çeşitli bağırsak hastalıklarına yakalandıkları görüldü.²⁹⁸ İstanbul'da meydana gelen tifüs salgınları sonucunda hastalanan göçmenlerin tahkikatları, hastalığın salgına dönüşmesinden korkulduğu için çok kısa sürede yapılarak erkek hastalar Gurebâ hastanesine, kadın hastalar ise Yenibahçe hastanesine yatırılmıştı.²⁹⁹

Göçmenler arasında başta tifüs olmak üzere çeşitli hastalıklara bazı göçmen kabilelerinin daha çabuk yakalandığı da görüldü. Bu duruma ise göçmenlerin yaşam tarzları ve buldukları ortamın vaziyeti neden olmuştu. Trabzon konsolosu Stevens'in 19 Mayıs 1864'te İngiliz Dışişleri Bakanı John Russel'a gönderdiği raporda: "*Trabzon'da bulunan Ubih kabilesinden göçmenler, genelde acımasız bir karaktere sahipler. Hastalığın son bulması için bir önlem almadıkları gibi temizlik konusunda da saygı duymamaktadırlar. Birlikte toplu yaşadıkları için birbirlerine hastalığı bulaştırıyorlar. Yerel yetkililerce kendilerine dağıtılan erzak ve kıyafetleri satıyorlar. Cesetleri saran patiskaları çalmak için geceleri dolaşıyorlar ve cesetleri açık alanlara terk ediyorlar. Son zamanlarda ölen kişilerin besinlerini almaya devam etmek amacıyla yerel makamlardan birkaç kişiyi öldürdüler. Çadırlardan birinde on bir gün boyunca saklanan bir ceset bulundu. Diğer göçmenler en ufak bir tikslenme duymadan aynı çadırı işgal ettiler. Böylesine sefil bir durum havaların ısınması ile enfeksiyonun daha hızlı yayılmasına yol açacaktır. Bu düzensizlik karşısında Bab-ı Ali'nin ilgisi yeniden canlanmalıdır. Yoksa iki önemli ticaret şehri olan Trabzon ve Samsun ciddi zarar görecektir.*"³⁰⁰ Şeklinde yaptığı tespitler, Ubihların yaşam tarzlarının ve yaşadıkları ortamın salgın hastalıklara ne denli elverişli olduğunu gösteriyordu.

²⁹⁶ Ahmed Lütfi, *Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, s. 155-156.

²⁹⁷ Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor", *Mavi Atlas Dergisi*, Sayı: 3, (Güz 2014), s. 139.

²⁹⁸ BOA, A. MKT. MHM, D: 175, G: 89, Leff: 1, (4 Recep 1276/27 Ocak 1860).

²⁹⁹ Demirtaş, "Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", s. 27.

³⁰⁰ Köse, Lokmacı, "1864 Kafkas Soykırımı", s. 420.

Tifüs hastalığı, Kafkasya göçlerinde en çok rastlanan hastalıklardan birisi olmuştur. Çiçek salgınlarında olduğu gibi, tifüs salgınları sonucunda da ne kadar göçmenin öldüğüne dair kesin bir bilgi vermek mümkün değildir. Ancak tifüsün görüldüğü bölgeler ve şehirlerdeki yarattığı etkiler göz önüne alındığında, göçmenlerin çoğunluğunun bu hastalıktan etkilendiği görülebilir. Göçler boyunca birçok bölge ve göçmen üzerinde etkili olan diğer bir hastalık sıtma idi.

2.3.3. Sıtma Hastalığı

Sıtma hastalığı, 1856-1864 göç hareketliliği sırasında birçok bölgede görüldü. Sıtmanın ilk görüldüğü yerlerden birisi Tuna bölgesiydi. Bölgede bulunan Tuna nehrinin taşarak hastalıklara sebep olduğu tifüs hastalığı bölümünde aktarılmıştı. Benzer şekilde, 1861 yılının sonbaharında bölgede meydana gelen sıtma hastalığı da Tuna nehrinin taşmasından kaynaklanmıştı. Taşmadan dolayı oluşan çevre koşullarının sıtmayı doğurması, bölgede bulunan birçok Kırım göçmeninin sıtmaya yakalanmasına neden oldu. Hastalığın tedavi edilebilmesi için bölgede yeterli doktorun olmaması sıtmanın şiddetini artırdı. Bölgedeki insanların sıtma nedeniyle yaşadığı zor durumu haber alan Osmanlı yetkilileri, kısa süre içerisinde bölgeye doktor gönderileceğini bildirdi.³⁰¹

Sıtma, 1860 yılının yaz ve sonbahar aylarında Kırım ve Kafkasya'dan, Anadolu ve Balkanlara gelmek için yola çıkan göçmenlerin arasında en çok ölüme neden olan hastalıklardan birisiydi. Sıtma hastalığı, 1864 yılında gerçekleştirilen büyük göç hareketliliği sırasında da görülen hastalıklardan idi. Özellikle bu dönemde göçmen hareketinin bir hayli fazla olması ve taşıma araçlarına haddinden fazla göçmenin bindirilmesi, sıtmayı tetikleyen nedenlerdi. 1864 yılının Ocak ayında Kafkasya'nın Karadeniz sahillerinde bulunan Çerkesleri alarak Trabzon limanına getirmekle görevli Hazine-i Hassa'ya bağlı Vasıta-i ticaret vapurunda sıtma hastalığı tespit edildi.³⁰² Vasıta-i ticaret vapurunda meydana gelen sıtmanın önüne geçmek isteyen yetkililer, vapura binecek olan bütün Çerkes göçmenlerinin kontrolden geçmesini istedi. Yapılan kontroller neticesinde vücudunda sıtma mikrobu tespit edilen göçmenlerin taşınmaması kararlaştırılarak, bunların bölgeden uzaklaştırılması ve bu şekilde de sıtmanın salgına dönüşmesi engellenmeye çalışıldı.

³⁰¹ BOA, A. MKT. UM, D: 500, G: 3, Leff: 1, (13 Rebiü'l evvel 1278/18 Eylül 1861).

³⁰² BOA, A. MKT. MHM, D: 289, G: 22, Leff: 1, (24 Recep 1280/4 Ocak 1864).

Sıtma, 1860-1864 yılları arasında Kuban nehri etrafında henüz göç etmek için bekleyen göçmenler arasında da en sık görülen hastalıktı. Kuban nehrinin coğrafi koşullarında bulunan bataklıklar, bu tarihlerde meydana gelen sıtma salgınlarına neden oluyordu. Sıtmanın bataklıkla olan ilişkisi Kuban nehri etrafında göç etmeyi bekleyen göçmenlerin en büyük problemlerinden biri oldu. Burada bulunan insanlar, Anadolu'ya doğru yola koyulmadan önce sıtma hastalığına yakalanmış, kimisi yolda kimisi de yeni bir hayat ümidiyle ulaştığı Anadolu topraklarında can vermişti.³⁰³

Osmanlı topraklarında ilk sıtma vakalarına, Kafkasya'dan gelen göçmenlerin ilk durak yerlerinden birisi olan Samsun'da rastlandı. Özellikle Kafkasya göçlerinde Samsun'a beklenenden fazla göçmenin gelmesi aşırı bir kalabalık yaratmıştı. Bu durum kalabalık ortamlarda hızla üreme ve yayılma özelliği olan sıtma hastalığı için uygun bir ortam sağladı. Samsun'da, 1864 yılının ilkbaharından aynı yılın kış mevsimine kadar 13.558 göçmenin sıtma hastalığından hayatını kaybettiği kayıtlara geçti.³⁰⁴ Yaklaşık on ay gibi bir süre zarfı içerisinde sıtma vakalarından yaşanan ölümler, verilen sayıdan da anlaşılacağı gibi bir hayli fazlaydı.

Kuban nehrinin yapısına benzer bir coğrafi yapısı bulunan Çukurova bölgesi de bu dönemde sıtma salgınlarının sıklıkla yaşandığı bir bölgeydi. Buraya yerleştirilen göçmenler, bu salgınlardan fazlasıyla etkilenmişlerdi. Ayrıca bölgenin Akdeniz iklimi içerisinde bulunması ve haliyle de sıcak olması, göçmenlerin adaptasyon sorunu yaşamasına da neden oldu. Kafkasya'dan Anadolu'ya yapılan göç hareketliliği boyunca göçmenlerin alışmakta en çok zorlandığı iklim Akdeniz iklimiydi. Bu iklime maruz kalan yerlere yerleştirilen göçmenlerin çoğunluğunun, mevsim şartlarının getirdiği olumsuz koşullar ve bu koşulların da ortaya çıkardığı sıtma vb. hastalıklar nedeniyle hayatlarını kaybettikleri görülmüştü.³⁰⁵

Sıtmanın, Anadolu coğrafyasında bulunan göçmenler arasında görüldüğü bir diğer yer Çanakkale'di. 1862 yılının yaz aylarında, Çanakkale'nin Biga bölgesine yerleştirilmiş olan göçmenlerin arasında sıtma en çok ölüme sebebiyet veren hastalıklardandı.³⁰⁶

³⁰³ Grassi, *Yeni Bir Vatan*, s. 97.

³⁰⁴ İpek, "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", s. 297.

³⁰⁵ Demirtaş, "Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", s. 34.

³⁰⁶ BOA, A. MKT. UM, D: 550, G: 10, Leff: 1, (24 Ramazan 1278/25 Mart 1862).

Sıtma, Kıbrıs'a iskân edilmek üzere gönderilen 2.600 Kafkasya göçmeninin yaklaşık, 2.400'e yakının hayatını kaybetmesine de neden oldu.³⁰⁷Göçmenler aracılığıyla Kıbrıs'a kadar ulaşan sıtma hastalığı, göçmenlerin göç boyunca tam bir hastalık mikrobu taşıyıcıları konumuna geldiklerini görmek açısından da önemlidir.

Sıtma salgınları, 1856-1864 Kırım ve Kafkasya göçleri boyunca daha çok henüz göçe başlamadan veya göç sonucunda ulaşılan yerlerde görülen bir hastalık haline gelmişti. Bu nedenle de göçler sırasında genellikle bölgesel sıtma salgınları görüldü. Bu salgınlar neticesinde sayısız göçmen ve yerli halk hayatını kaybetti. Göçler sırasında hem yollarda hem de göçmenlerin gittikleri yerde sıklıkla karşılaştıkları bir diğer hastalık tifo idi.

2.3.4. Tifo Hastalığı

1856-1864 Kırım ve Kafkasya göçlerinde tifo, İstanbul'da bulunan göçmenler arasında en yaygın hastalıklardan birisiydi. Özellikle 1860 yılı bu salgının en yoğun yaşandığı dönemdi.³⁰⁸ Diğer bütün hastalıklarda olduğu gibi tifo hastalığının farklı bölgelere taşıyıcılığı da yine göçmenler yapmıştı.

Göçmenlerin, Anadolu coğrafyasında tifoyu ilk taşıdıkları yerlerin başında Ege bölgesi geliyordu. 1864 yılında Uşak şehrine yerleştirilen Kafkasya göçmenleri yanlarında tifo hastalığını da getirerek, 500 kişiye yakın yerli Osmanlı tebaasına tifo mikrobunun bulaşmasına neden oldu.³⁰⁹

Tifo, Trabzon'da bulunan göçmenler arasında da yayıldı. Tifo, 1864 yılının ilk aylarında şehirde günlük ölümlere sebebiyet veren bir hastalıktı. Bu yılda şehre gelen göçmenlerin çoğunda tifo mikrobu tespit edildi.³¹⁰ Bu insanlar tifo hastalığına yolculuk şartlarının getirdiği olumsuz ortamlardan yakalanmıştı. Şehir ve şehre gelen göçmenler hakkında en sağlam bilgileri veren İngiliz konsolosu Stevens, tifo salgınları hakkında da bilgi vermişti. 1864 yılında Stevens, İngiltere'ye gönderdiği bir raporda tifonun, Trabzon'da bulunan göçmenlerin sağlığını büyük oranda tehdit ettiğini, şehirde meydana gelen hastalıklar içerisinde de tifo hastalığının giderek arttığını ve bir Fransız doktorunun da tifodan hayatını kaybettiğini aktarıyordu.³¹¹ Giderek artan tifo

³⁰⁷ BOA, İ. MVL, D: 548, G: 24600, Leff: 1, (20 Şevval 1282/8 Mart 1866).

³⁰⁸ Demirtaş, "Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları", s. 27.

³⁰⁹ Grassi, *Yeni Bir Vatan*, s. 113.

³¹⁰ BOA, A. MKT. MHM, D: 293, G: 25, Leff: 3, (16 Ramazan 1280/24 Şubat 1864).

³¹¹ Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti", s. 65.

salgını karşısında yetkili kurumlar gerekli önlemleri aldı. Ancak şehirde gıda ve sağlık malzemesi sıkıntısı tifo salgınının şiddetini artıran nedenlerdi.³¹²

Tifo hastalığı, İşkodra bölgesinde de görüldü. Anadolu coğrafyasının hemen her yerine hastalık taşıyan göçmenler, tifonun İşkodra'ya taşınmasında da aracı olmuşlardı. İşkodra'da meydana gelen tifo hastalığı, bölgeye iskân ettirilen Kırım göçmenlerini ve bölgede bulunan Osmanlı askerlerini etkiledi. Bu hastalık nedeniyle bölgede birçok asker ve göçmen tifo mikrobuna yakalandı ve hayatını kaybetti.³¹³

Tifo hastalıkları nedeniyle sayısız sivil, göçmen ve asker hayatını kaybetti. 1856-1864 Kırım ve Kafkasya göçleri boyunca tifo, çiçek, tifüs ve sıtma göçlerde en etkili ve en geniş coğrafyalarda görülen hastalıklardı. Bunlar dışında etkisi bakımından daha küçük alanları kapsayan ve göçmenleri adı geçen hastalıklara göre daha az etkileyen hastalıklar da vardı. Bunlar; kolera, ishal ve dizanteri gibi hastalıklardı.

2.3.5. Kolera, İshal ve Diğer Hastalıklar

1856-1864 Kırım ve Kafkasya göçleri boyunca nadiren görülen hastalıklardan biri kolera oldu. Bu göç hareketliliği sırasında kayıtlara geçen ilk kolera vakası, 1860 yılında İstanbul'da yaşandı. Bu tarihte şehrin çeşitli yerlerinde kolera salgınları görüldü. İstanbul'da yaşanan kolera salgınlarına, vapurlarla şehre taşınan Tatar ve Çerkes göçmenleri neden oldu.³¹⁴ 1860 yılında İstanbul'da meydana gelen kolera salgınları, göçler boyunca ender görülen kolera salgınlarındandı.

Kırım ve Kafkasya göçlerinde görülen bir diğer hastalık ishaldi. İshal koleraya göre daha sık görülen bir hastalıktı. Özellikle göçmenlerin yoksulluktan dolayı kalitesiz ve çürümüş yiyecekleri tüketmeleri, bunun yanında soğuk kış şartlarında yazlık kıyafetlerle kimi zaman da yalın ayak bir şekilde göç etmeye çalışmaları, ishalin sık görülmesinin nedenlerindendi. Yine Karadeniz sahillerine çıkmak için binilen vapurlarda deniz tutmasına bağlı yaşanan mide problemleri ishal vakalarını artıran diğer bir etkendi. 1856-1864 yılları arasında Kafkasya'dan hareket ederek Karadeniz

³¹² Yılmaz, "1864 Kafkas Göçünde Trabzon", s. 327.

³¹³ BOA, A. MKT. NZD, D: 378, G: 66, Leff: 1, (11 Cemaziyü'l evvel 1278/14 Kasım 1861).

³¹⁴ Grassi, *Yeni Bir Vatan*, s. 91.

sahillerine çıkmayı başaran göçmenlerin çoğunda ishal, en alışlagelmiş hastalıklardan biri haline gelmişti.³¹⁵

Kırım ve Kafkasya göçlerinde, hastalıklardan hayvanlarında etkilendiği görüldü. 1858 yılında Trabzon'da yaşanan hayvan hastalığı, bu etkiyi görmek açısından dikkat çekicidir. Bu dönemde hayvanlarda görülen hastalığın nedeni tam olarak tespit edilememiştir. Ancak hayvanlarda görülen hastalığın göçmenlerin şehre geldiği sıralarda ortaya çıkması, göçmenlerin yanlarında taşıdıkları hastalık mikroplarını hayvanlara da bulaştırmış olabileceğini akıllara getirmektedir. Trabzon'da yaşanan hayvan hastalığının yerli halka büyük etkileri olmuştu. Bu hastalıkla birlikte halkın en önemli geçim kaynaklarından birisi olan hayvan ticareti durmuştu. Bunun dışında hayvanlarda yaşanan hastalıklara karşı devlette önlemler alarak, şehir halkının et yemesini ve herhangi bir hayvanın kesilmesini veya satılmasını da yasaklamıştı. Alınan bu önlemlerle birlikte hayvanlarda görülen hastalığın önüne geçilmek ve şehir halkının hayvanlarla olan sağlıklı ilişkisi tekrar sağlanmak istendi.³¹⁶

2 Nisan 1861 tarihine kadar, vapurlar aracılığıyla Karadeniz sahillerine çıkmayı ve buradan da kara yoluyla Anadolu topraklarına ulaşmayı başaran 150.000 göçmenin üçte biri hastalıklar nedeniyle hayatını kaybetti.³¹⁷ Bunlar arasında sahillere aç ve susuz bir şekilde sağ ulaşan göçmenlerde dizanteri gibi bağırsak hastalıklarına rastlandı. Göçmenler arasında dizanterinin görülmesine genellikle göçmenlerin vapurlarda kirli su ve çoğu zamanda deniz suyu içmesi neden olmuştu. İçilen bu sular, dizanteri dışında çeşitli bağırsak sorunlarının da yaşanmasına neden oldu. Dizanteri ve bağırsak sorunlarından başka Samsun karantina tabibi Bay Marcoaldi'nin, 7 Temmuz 1864 tarihinde Sağlık idaresine gönderdiği raporda, Çerkesler ve bunlar içinde de özellikle çocuklar arasında kızamık hastalığının korkunç boyutlara ulaştığını aktarıyor olması, göçler sırasında kızamık hastalığının da yaşandığını gösteriyordu.³¹⁸

Göçler boyunca değişik isimlerde sağlık sorunlarına da rastlandı. Bunlardan en dikkat çeken vitaminsizlik sorunuydu. Aynı zamanda bir hastalık olarak da

³¹⁵ BOA, A. MKT. MHM, D: 293, G: 25, Leff: 3, (16 Ramazan 1280/24 Şubat 1864); Grassi, *Yeni Bir Vatan*, s. 180.

³¹⁶ BOA, A. MKT. MHM, D: 144, G: 14, Leff: 1, (22 Rebiü'l evvel 1275/30 Ekim 1858).

³¹⁷ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 127.

³¹⁸ Grassi, *Yeni Bir Vatan*, s. 186.

nitelendirilen vitaminsizlik sorununun göçmenler arasında görülmüş olması ise hiç şaşırtıcı bir durum değildi. Çünkü göçmenler tamamen gıdasız bir şekilde yollara çıkmış ve yolda da çok az gıda yardımı almışlardı. Kırım ve Kafkasya göçlerinde yine tamamen gıda eksikliğinden kaynaklı çeşitli göğüs hastalıkları da görüldü. Bütün bu hastalıklar içerisinde ise ilaç kullanımı gerektiren hastalıkları tedavi etmek genelde mümkün olmadı. Çünkü göçler boyunca yaşanan gıda ve ilaç sıkıntısı en büyük sorunların başında geliyordu.³¹⁹

1856-1864 Kırım ve Kafkas göçleri, göç eden veya etme fırsatı bulamayan insanlar için trajik bir olgu özelliğine sahip olmuştu. Bu göçlerde hastalıklar ise bu trajedinin sahnelenmesindeki en önemli aktörlerdi. Ana vatanlarını terk ederek bilmedikleri topraklara doğru yolculuk yapmak isteyen veya buna zorlanan bu insanlar, hastalıklar nedeniyle büyük acılar yaşadı. Bu yüzden tamamen zorunluluk nedeniyle yapılmış olan Kırım ve Kafkasya göçleri için açlık, sefalet, yoksulluk ve en önemlisi de hastalıktan başka bir şey değildi denilebilir. Göçler boyunca yaşanan bu hastalıkların, tetkik ve tedavilerini yapmak üzere Osmanlı Devleti bünyesinde sayısız doktor görev aldı. Bunlar içerisinde yaptığı faaliyetler ve amansız mücadelesiyle dikkatleri en çok çeken ise İtalyan Doktor Barozzi'ydi.

2.4. Dr. Barozzi'nin Trabzon ve Samsun'daki Çalışmaları

Dr. Barozzi, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bir gelenek haline gelmiş olan yabancı doktorlardan bir tanesiydi. Barozzi'yi konu açısından önemli kılan neden Kafkas göçlerinde sağlık açısından yapmış olduğu başarılı faaliyetleriydi. Barozzi Paris Tıp Fakültesi'nde eğitim almış ve 1859 yılında Meclis-i Tahaffuz da göreve başlayarak Osmanlı Devleti hizmetine girmiştir.³²⁰ Dr. Barozzi, Osmanlı Devleti'ne geldikten sonra toplumun sağlık hayatı üzerine yapmış olduğu çalışmalarla adını duyurmuştur. Yaptığı başarılı çalışmalar ile dikkatleri üzerine çeken Barozzi, daha sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 'de hastalıklar üzerine dersler vermeye başlamıştır.³²¹

Dr. Barozzi'nin meslek hayatını etkileyen önemli gelişmelerin başında, 1864 yılında Trabzon'da meydana gelen büyük göç hareketliliği gelmektedir. Trabzon'da

³¹⁹ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 178.

³²⁰ Özgür Yılmaz, "1864 Kafkas Göçünde Trabzon'da Yaşanan Sorunlara Bir Örnek: Dr. Barozzi-Yaver Efendi Çatışması", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 4, Sayı: 5, (2018), s. 9.

³²¹ Yılmaz, "Dr. Barozzi-Yaver Efendi Çatışması", s. 9.

yaşanan aşırı kalabalık ve yığılmanın salgın hastalıkları ortaya çıkarması, Dr. Barozzi'nin bölgeye gönderilmesine neden olmuştu. Dr. Barozzi, Trabzon'da oluşan aşırı kalabalığın düzenlenmesi ve şehrin biran önce eski haline getirilerek hastalıklardan arındırılması göreviyle, Meclis-i Tahaffuz'un Fransız üyesi Fauvel'in de baskısıyla 1864 yılının mart ayında aylık 6.000 kuruş maaşla Trabzon'a sağlık müfettişi olarak tayin edilmiştir.³²² Dr. Barozzi, 10 Mart 1864 günü Trabzon'a ayak bastığında, şehirde kalabalıktan adım atılamayan, göçmenlerin çoğunlukla dükkan önleri gibi boş yerlerde yatmak zorunda kaldığı ve hemen her mahallede tifüs, sıtma vb. salgın hastalıkların baş gösterdiği korkunç bir şehir manzarası ile karşılaşmıştı. Durumun ciddiyetini gören Barozzi, şehir hakkındaki ilk tespitlerini şehrin Fransız konsolosuna gönderdiği raporda yapmıştı. Bu rapora göre Barozzi, şehirdeki sorunların asıl nedenini, şehre gelen göçmenlerin sefalet ve hastalıklı bir şekilde gelmeleri ve yine bu göçmenlerin yetkililer tarafından şehre uygunsuz bir şekilde dağıtılmaları olarak göstermişti.³²³

Barozzi'nin Trabzon'a gelerek işe başlaması her kesimden insanı memnun etmişti. Bu tayinden memnuniyet duyanlardan birisi de o dönem Trabzon'un Fransız konsoloslugu görevini yürüten Schefer'di. Schefer, bu tayinden duyduğu memnuniyeti şu şekilde dile getiriyordu: *"11 Şubat tarihli ve dün elime ulaşan mektupta bana, Meclis-i Tahaffuz'un (Conseil de la Santé) Karadeniz'deki Osmanlı limanlarında ve özellikle de Trabzon'da hijyen tedbirlerini almak için gerekli yetkilerle özel bir komiser tayin ettiğini bildirdiniz. Daha önce valiye ve meslektaşlarıma bu görev için bizim delegemizin seçildiğini bildirdim. Emin Paşa önceleri bunu önemli görmese de Barozzi'nin buradaki misyonu memnuniyetle karşılandı. Bununla birlikte Emin Paşa'nın sorumluluklarının, Barozzi'nin tayin edilmesiyle birlikte, bir dereceye kadar azaldığını anladığımı düşünüyorum... Barozzi'ye gerekli olan tüm yardımları yapmaya hazırım. Bunun yanında Barozzi'nin Trabzon'a gelmesinin göç dalgasının cesaretini kırdığı Hıristiyan ahaliyi teskin edeceğinden de eminim."*³²⁴

Şimdilik her kesimin desteğini alan Barozzi, şehirdeki görevine öncelikle şehrin çöplerini toplatmak ve çevre temizliğini yaptırmakla başladı. Daha sonra ise karantina binalarında bulunan hasta göçmenleri boşaltarak buraları dezenfekte ettirdi.

³²² Yılmaz, "Dr. Barozzi-Yaver Efendi Çatışması", s. 10.

³²³ Yılmaz, "1864 Kafkas Göçünde Trabzon", s. 337.

³²⁴ Yılmaz, "Dr. Barozzi-Yaver Efendi Çatışması", s. 17.

Buralardan boşalttığı göçmenleri şehrin dışına kurduduğu kamplardaki³²⁵ çadırlara taşıttı ve şehrin bir nebze olsun havalanmasını sağladı. Halkın temiz su içerek hastalıklardan korunabileceğini düşünen Barozzi, su kanallarını temizletti ve mezarlık yakılarından geçen su yollarını değiştirtti. Yine halkın yaşadığı gıda sorununu da fark eden Barozzi, şehre dışarıdan yeni gıda takviyeleri yaptırttı. Barozzi'nin kısa sürede aldığı önlemlerin ardından, şehir halkı ve göçmenler üzerindeki hastalıklarda azalma görüldü³²⁶

Barozzi'nin Trabzon'daki asıl hedefi ise şehirde oluşan kalabalığı dağıtmaktı. Bunu yapabilmek için de öncelikle şehirde bulunan göçmenleri Anadolu içlerine iskân ettirmesi gerekiyordu. Barozzi'yi üstlendiği görevde sıkıntıya düşüren gelişmeler de oldu. Bunlardan en önemlisi Trabzon'da resmi görevlerde bulunan yetkililerin aralarındaki iktidar mücadelesiydi.³²⁷ 1863 yılında Trabzon'da yaşanan göç hareketliliğinin verilerini tutması ve iskân işlerini yürütebilmesi için görevlendirilen Muhacirin Komisyonu Başkatibi Yaver Efendi, bu mücadelenin bir numaralı aktörüydü.³²⁸ Bölgede iktidar mücadelesi veren diğer görevli, Trabzon Valisi Muhlis Paşa idi. Bu iki isim Barozzi'nin Trabzon'a gelmesinden sonra şehirdeki hakimiyetlerini kaybedeceklerini düşünerek, Muhacirin Komisyonu'na Barozzi hakkında görevini kötüye kullandığını ve bu nedenle de görevinden azledilmesi gerektiğini savunan sayısız tebligat göndermişlerdi.³²⁹

Şehirdeki resmi memurlar arasında yaşanan bu iktidar mücadelesi, Barozzi'yi sağlık alanındaki mücadelesinden vazgeçirmedi. Aksine daha da hırslanan Barozzi, işlerini daha bir dikkatle yaparak rakiplerinin eline koz vermek istemedi. Ancak Yaver Efendi ve yanındakilerin şehirde yolsuzluklara karıştığını öğrenen Barozzi, karşı atağa kalkarak Yaver Efendi'yi merkeze şikâyet etti ve Nisan 1864'te görevinden alınarak Amasya-Canik bölgesine gönderilmesini sağladı.³³⁰

Yaver Efendi ve bazı sağlık çalışanlarının gerçekten de birtakım yolsuzluklara karıştığı görülüyordu. Bu yolsuzluklar hakkında önemli bilgileri ise bölgede eczacılık

³²⁵ Şehir dışında kurulan kamplar: Sarıdere, Akçakale ve Kampos kamplarıdır. Oluşturulan bu üç kamp yerinde, 1864 yılının Haziran ayında yapılan tespitlere göre yaklaşık 60.000'in üzerinde göçmen kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Çakmak, *1864 Büyük Çerkez Göçü*, s. 121-122.

³²⁶ Yılmaz, "Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor" s. 143.

³²⁷ Çakmak, *Büyük Çerkez Göçü*, s. 120.

³²⁸ Yaşanan iktidar mücadelesi için bkz. Yılmaz, "Dr. Barozzi-Yaver Efendi Çatışması", s. 1-31.

³²⁹ BOA, Meclis-i Vala (MVL), D: 985, G: 20, Leff: 1, (4 Zilkade 1280/11 Nisan 1864).

³³⁰ BOA, İ. DH, D: 524, G: 36128, Leff: 3, (10 Zilkade 1280/17 Nisan 1864).

görevi yapan Es-seyyid Hüseyin adında bir sağlık çalışmanı vermişti. Eczacı Hüseyin Efendi, 16 Ağustos 1864 tarihinde Trabzon'da bulunan sağlık çalışanları ve diğer yetkililer hakkında yazmış olduğu şikâyet dilekçesinde şunlara dikkat çekiyordu:

- 1- Muhacirin için Trabzon'a gelmiş olan üç nefer hekimin birisi akdemce der saadete gitmiş ve burada kalan iki neferden Pertev vali paşa hazretlerinin yanında kalıp yirmi kadar cariyelerine baktığından memuriyetine devam etmemiş olduğu misillü diğeri dahi Tevfik Efendi'nin yanında bulunarak anın cariyelerine ve zabıta nezaretine ve Kanboz'da bulunan muhacire bakıyorum diyerek o dahi devam etmemiş ve muhacirin için der saadetten pek çok ecza gelmiş ve eczalar dahi hekimlerin elinde bulunmuş olduğundan istedikleri mahallere sarf ile akçeleri kendileri almakta bulunmuş ve geçen gece zaptiye serkerdesi Pertev efendiye beş kıyye güherçile ve beş kıyye kükürt muhacire mahsus olan eczadan verilip mumaileyh Pertev efendi fişek yaptırılıp atırılmıştır ve iş bu eczanın teslimi mumaileyh Pertev efendinin delice cemiyetinden iki gün evvel vuku bulmuştur.
- 2- Ecza sandıklarının üzerlerinde bulunan defterler hekimler tarafından alınıp meydana çıkarılmamış olduğundan baka sandık derununda bulunan eczanın hilafı olarak üzerlerine başka isimle pusula konulmuş ve defterler henüz meydana çıkarılmamış olduğundan bir sandık da ne kadar ecza olduğu meçhul bulunmuştur.
- 3- Trabzon'da bulunan asakir-i şahane için lüzum görünen ecza zabitan tarafından istenilmiş ise ve verilmesi kararlaştırılmış ise de matlub olunan ecza hekimler tarafından yok dinilerek ek serisi verilmemiş ve halbuki cümlesi ma-ziyade mevcut olup mezkûr ecza hekimler tarafından istedikleri mahallere sarf olunmakta olmasıyla bu hekimleri tebdile re'y-i 'aliye menut bulunmuştur.
- 4- Hekimler tarafından ecza Maranko'nun dükkanına döktüreceğiz diyerek götürmüş oldukları bir denk ketan tohumu henüz gelmeyip eczacı marifetiyle fûruht olunmuştur.
- 5- Vali paşa hazretleri ve Tevfik Efendi hâlâ muhacirinden esir almakta olup hatta iki gün evvel yedi sekiz dane cariyeye karantinaya İstanbul'a gitmek üzere götürülmüş ve karantina tarafından ruhsat verilmeyip çevrilmiş ve

hükümete teslim olunmak üzere gönderilmiş ise de hükümetçe alıkonmayıp esirci Hacı Osman Paşa'nın hanesine gönderilmiş ve oraya İstanbul'dan gelmiş olan bir hatuna teslim olunmuş olduğu ahbar-ı sahihadandır.

- 6- Üç dört günden berü Sere deresinde vuku bulan vefeyât için kefenlik bez verilmediğinden cenazeler meydanda kalmış fena halde teaffün eylemiştir.
- 7- Muhacirin-i merkume içinde bakes olanlarla ve bir hane ahalisi bütün hastalanıp bakacak kimsesi olmayanlara memurlar tarafından bakılmadığından çoğu aç olduğu halde telef olmakta bulunmuştur.
- 8- Ecza kaynatmak için şehri yüz yirmi kıyye kömür verilmesi kararlaştırılmış ise de yirmi beş gün verilip sonraları kat' olunduğundan orada kendü tarafımdan eczaya sarf etmek de olduğumu meyan eylerim.
- 9- Geçen salı gününden bugüne gelinceye kadar muhacirin için hekimler tarafından ecza istenilmiş ise de kendileri gelip bakmadıklarından baka eczayı dahi henüz göndermemiş oldukları.
- 10- Benim için der saadetten ısmarlanmış olan cerrah takımı gelmiş olup fakat Tevfik Efendi'nin yanında bulunan hekim kendisine alı koymuş istemiş isem de henüz vermemiş olduğu.
- 11- Bazı esnaf tarafından Sere deresine getirilip fûruht olunan me'külât ve meşrûbat pek fena halde olduğundan ve ek serisi kokmuş şeyler bulunduğundan taraf-ı acizanemden men'ine çalışılmış ise de hükümetin mu'aveneti olmadığından men'inin çaresi bulunamamıştır.
- 12- Taraf-ı saltanat-ı seniyyeden mahsus olan maaş acizaneme muhacir komisyonu tarafından yüzlük altın yüz üç kuruş hesabıyla verilmekte olduğunu dahi ifade ve ihzara ictisâr eylerim.³³¹

Hüseyin Efendi'nin sıraladığı maddeler tek tek incelendiğinde, Trabzon'da sağlık konusunda gerçekten büyük sıkıntıların olduğu görülmekteydi. Sağlık açısından yaşanan bu yolsuzlukların en büyük sonucu göçmenler üzerinde olmuştu. Şehirdeki yöneticilerin kendi cep ve çıkarlarını düşünmelerinin faturasını göçmenler canlarıyla ödemişti.

³³¹ BOA, A. MKT. MHM, D: 311, G: 68, Leff: 5, (11 Rebiü'l ahir 1281/13 Eylül 1864); Ayşe Pul, "Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-seyyid Hüseyin Efendi'nin Bir Mektubu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 16, (Kış 2011), s. 414-415.

Yaver Efendi'nin görevden alınarak Amasya-Canik bölgesine gönderilmesinin ardından, Trabzon'da göçmenlerle ilgili yetkilerin tamamını eline alan Barozzi, şehri boşaltmak için çalışmalara başladı. Bunun için daha çok deniz yolunu kullanmayı tercih eden Barozzi, Trabzon'dan vapurlarla alınan göçmenleri Samsun ve İstanbul iskeleleri aracılığıyla Anadolu içlerine gönderdi. Yaptığı bu işlemle Trabzon'da oluşabilecek daha büyük kalabalığın da önüne geçmiş oldu. Barozzi Anadolu içlerine yaptırdığı göçmen sevkinden sonra şehre yeni göçmenlerin gelmesini de engelledi. Engellenen göçmenlerin çoğunluğu Samsun'a yönlendirildi. Göçmenlerin Samsun'a yönlendirilmesinin ardından, Trabzon'da olduğu gibi Samsun'da da büyük problemler görüldü. Trabzon'daki misyonunu tamamladığını düşünen Dr. Barozzi buradan Samsun'a hareket ederek, oradaki göçmen hareketliliği nedeniyle oluşan sorunlara da ele atmak istedi.

Dr. Barozzi, Trabzon'da güvenebileceği memurları arkasında bıraktıktan sonra yola çıktı ve 15 Mayıs 1864 tarihinde Samsun'a vardı. Barozzi'nin Samsun'da gördüğü durum, Trabzon'a ilk geldiğinde gördüğü manzara ile aynıydı. Barozzi Samsun'a geldikten kısa bir süre sonra düzenlediği raporda: *"Beyler, altı gün önce Samsun'a vardım. Hiçbir kelime bulunduğum kasaba ve talihsiz göçmenlerin durumunu anlatabilmek için yeterli değildir... Her yerde hasta, ölmek üzere olan ya da ölmüş kişilere rastlarsınız. Dükkânların girişinde, cadde ortasında, meydanlarda, bahçelerde, ağaç diplerinde... Göçmenler tarafından kullanılan her konut, sokakların her köşesi, her mevkii enfeksiyon yuvası haline gelmiş. Kıyıda, karantina ofisinden birkaç adım uzaklıkta bulunan, güçlükle otuz kişi için yaşam alanı sağlanabilecek olan bir depoya evvelsi güne kadar 270 kişi konuldu. Bu kişilerin hepsi hasta veya ölmek üzeredir. Ben bu salgın yuvasını boşaltma görevini üstlendim. Hamallar bile cesaret edemezler bu korkunç durum dâhilinde. Çalışma arkadaşım Ali Efendi'nin de yardımıyla kokuşmuş vaziyette çok sayıda ceset çektim. Bu olay göçmenlerin durumunu ifade etmede zayıf bile kalabilir... Kamplar şimdi güçlükle daha az tiksindirici vaziyette.40-50 bin arasındaki göçmen son derece yoksullar, salgın hastalıklardan mustaripler. Her on kişiden biri ölüyor, korunmasız, ekmezsiz hatta gömülmeksizin. Ben şimdi ölümlerin defni için bir servis organize edilmesiyle ilgileniyorum... Göçmenlerin beslenme imkânlarının da hemen planlanması şart. Günlerdir hiçbir şeye ulaşamayanların sayısı fazla. Sonuçlandırırсам; Burada 70-80 bin göçmen var günlük yiyeceğe gereksinim duyan. Biz burada un ihtiyacını*

*karşılayamazsak, fırınlar yetersiz kalacak. Burada açlıktan ölecek insanlar var ve dört gündür bir şey ulaştırılmayan kişilerin sayısı oldukça fazla...*³³² diyerek şehirde yaşanan hemen her probleme dikkat çekmişti. Samsun'da da süratle işe koyulan Barozzi, öncelikle şehrin temizlenmesine özen gösterdi. Bazı mahallelerde gömülmemiş bir vaziyette bırakılmış cesetleri ortadan kaldırttı. Karantina binalarını ve hastalıklı evleri kendi elleriyle temizledi. Şehirde oluşan kalabalığı ise Trabzon'da yaptığı yöntem olan şehir dışına yapılan kamplar aracılığıyla azalttı.³³³ Yapılan işlemler neticesinde şehirde hastalıkların gün geçtikçe azaldığı görüldü.

Dr. Barozzi, hem Trabzon'da hem de Samsun'da üstün gayretle çalışarak oluşabilecek daha büyük salgınların önüne geçmeyi başarmıştı. Trabzon'da olduğu gibi Samsun'da da gerekli önlemleri alarak görevini tamamlayan Barozzi daha sonra İstanbul'a hareket etmişti. Barozzi'nin Samsun'dan ayrılmasının ardından, şehirdeki hayat yine eski haline dönmüştü. Bunun nedeni Barozzi'den sonra görevi devir alan şehir memurlarının görevlerini tam olarak yerine getirmemesiydi. Benzer durum Trabzon'da da yaşanmıştı.

Dr. Barozzi, bu iki şehirde attığı her adımı rapor etmişti. İstanbul'a döndüğünde bu raporlar doğrultusunda, Meclis-i Tahaffuz'un da isteği ile 14 Haziran 1864 tarihinde göçler hakkında bir sunum yaptı. Yapmış olduğu sunumda göçlerle ilgili başta sağlık sorunları olmak üzere hemen her konuda uzun uzadıya bilgiler verdi. Barozzi yapmış olduğu bu sunumdan yaklaşık iki hafta sonra yani 28 Haziran 1864 tarihinde Meclis-i Tahaffuz'a göçlerde yaşanan sorunlar ve bunun karşısında da alınması gereken önlemleri içeren geniş bir rapor daha sundu. Aşağıda, Dr. Barozzi'nin 28 Haziran 1864 tarihli raporu üzerinde hiçbir oynama yapılmadan aktarılmıştır. Bu raporda aynı zamanda göçlerde bir görgü tanığı görevini üstlenmiş bir doktorun anılarına da tanıklık edilecektir.

2.4.1. Dr. Barozzi'nin Göçlerde Yaşanan Sorunlar ve Hastalıklarla İlgili Meclis-i Tahaffuz'a Sunduğu 28 Haziran 1864 Tarihli Rapor

Baylar,

“Meclis-i Tahaffuz'un isteği üzerine İstanbul'a dönmüş ve konseyin 14 Haziran tarihli oturumunda Trabzon ve Samsun civarında Çerkes göçmenlerin maruz

³³² Kardaş, *Salgın Hastalıklar ve Karantina Önlemleri (1800-1900)*, s. 59.

³³³ Yılmaz, “Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor” s. 145.

kaldığı yaşam şartları hakkında size sözlü bir sunum yapmışım. Bu sunumun yazılı yapılmasını istediniz. Ben de bugün burada bunu yapmanın onurunu taşıyorum. Size görevimin boyunca neler yaptığımı, Trabzon ve Samsun'da ne yaptığımı yeniden anlatmak niyetinde değilim. Bu konudan size daha önce farklı raporlarımda bahsetmişim. Şu an, daha ziyade şimdiki koşullar ve mutlaka alınması gereken tedbirler hakkında bilgi vereceğim.

Durum gittikçe daha vahim bir hâl almaktadır. Zira göçmenlerin sayısı her geçen gün çoğalmakta, kaynaklar azalmakta, göçmenlerin yığılmasından kaynaklanan sakıncalar ve bunlarla mücadele etmedeki imkansızlıklar artmaktadır. Bu durum dört aydan beri sürmektedir. Baylar, esasında biliyorsunuz ki geçen mart³³⁴ ayından itibaren göç devasa bir yoğunluğa ulaştı. Göçmenler, Karadeniz kıyısında birçok noktada ve iç kısımlardaki bazı yerlerde yığıldılar. Bununla birlikte, 60-70 bin göçmen Trabzon'da, 110-120 bin göçmen de Samsun'da toplandı. Üstelik bu sayı, yeni gelenlerle sürekli olarak artmaktadır. Bazı kesin bilgilere göre, bu büyük kitle çok geçmeden daha da büyüyecektir. Bundan ötürü göç şimdilik hiç de duracak gibi gözükmemektedir. Yolculuk sırasında göçmenlerin hali korkunçtur. Göçmenler gıda ve sudan mahrum bir şekilde küçücük teknelere ya da kayıklara doluşmakta, deniz suyunu içmeye mecbur kalmaktadır. Osmanlı topraklarına çıktıklarında ise çoğu zaten ölmüştür ve canlılarla ölümler üst üstedir. Karaya ayak bastıklarında ise kamplardaki koşullar daha iyi değildi. Göçmenler, kamp yerlerinde barınaksız kendi hallerine terk edilmiş, bakımsız, sağlık polisi ya da başka bir denetim olmadan yaşamaktadır. Bu insanlar derin bir sefalet içinde, taşıyıp bulaştırdıkları çiçek hastalığından, yakalandıkları başka hastalıklardan, dizanteriden, açlık ve sefaletin yol açtığı tüm patolojik durumlardan ölmüş ve gömülememiş insanların ortasındadır. Kamp yerlerinde her ailede en az birkaç hasta vardır. Bunların birçoğu dayanamayıp ölmektedir. Hastalara hiçbir müdahale yapılamamakta, insanlar toprağın üzerinde yatmakta, kötü hava şartlarına maruz kalmakta ve hiçbir yardım alamamaktadır. Bu kamplara gönderilen dört beş doktor, hastalar için gönderilen malzemelerin acınacak durumu nedeniyle yararlı olamamaktadır. Kaçınılmaz olarak ölüm, bu zavallıları vurmaktadır. Kadavraların büyük bir kısmı ortalığa bırakılmakta ve oldukları yerde çürümektedir.

³³⁴ 1864 yılının mart ayından bahsetmektedir.

Kamp yerlerinde özellikle kadınlar ve çocuklar arasında ölüm oranı oldukça yüksektir; erkekler ise acıya, ıstıraba ve açlığa daha dayanıklıdır. Geçen nisan ayında Trabzon'da 27-30 bin göçmenin içinden günde 400 kişiden fazlası ölüyordu. Bu şehirdeki sağlık idaresi doktorunun verdiği son bilgilere göre Seradere'deki kamp yerinde günde 300'den fazla göçmen ölmekteydi. Fakat Samsun'da ölüm oranı gerçekten korkunç boyutlara varmıştır. Buradaki son ölüm oranlarını veremeyeceğim; ama ben Samsun'dan ayrıldığımda Derbent ve Irmak'taki kamp yerlerinde 40-50 bin kişilik göçmen arasında günlük ölüm oranı 500'den fazlaydı. Samsun'a iki fersah uzaklıktaki Hanianly'daki küçük kamp yerinde 3.000 kişilik bir göçmen nüfusu içinden bana bir hafta içinde günde ortalama 14 ölüm olayının olduğu bildirildi. Şunun altını çizmek gerekir ki bu kampta koşullar biraz daha iyiydi ve kampın yeri de iyi bir noktada bulunuyordu. Samsun'daki sefaletin derecesi daha büyük olduğundan, buradaki ölüm oranı daha yüksektir. Göçmenlerin hiçbir yerde yeterli derecede beslenmediklerini söylemek doğrudur. Ama özellikle Samsun'da açlık gerçekten göçmenleri kırıp geçirmektedir. Burada geçirdiğim 22 gün boyunca yetkililer dört yüz binden fazla göçmene günde sadece kırk bin okka peksimet dağıtmıştı. Bu da her biri yüz dirhem olan kırk bin tayinat etmektedir. Bu arada, bu dağıtım işinin yarım yamalak yapıldığını ve gerçekten ihtiyacı olanların yardımlardan hiç istifade edemediğini de belirtelim. Bu zavallılar günlerce bu zayıf yardımı almayı beklerken kabile şefleri ve maiyetleri hemen hemen tüm tayinatı almaktadır. Göçmenler peksimet eksikliğinden dolayı ağaç kökleri, bitkiler ve toplayabildikleri yemek artıklarıyla beslenmektedirler.

Bu içler acısı beslenmenin göçmenlerin zaten harap haldeki sağlık durumu üzerinde ölümcül etkileri vardır. Size daha önce beslenme eksikliğinden dolayı bu talihsiz halkın, özellikle de çocuk ve gençlerin maruz kaldığı vahim neticeleri belirtme fırsatım olmuştu. Göçmenler arasında sindirim yolu iltihapları, yüzde urların çıkması, bacaklarda iltihaplanmalar gibi pek çok hastalık görülmekteydi. Kaşeksi,³³⁵ sıtma ve tükenmişlik sendromu, göçmenlerin ölümüne neden olmaktaydı. Böylesine yüksek ölüm oranının bu şekilde zararlı ve yetersiz bir beslenmeden kaynaklandığı kesindir ve şimdilik açıkladığım diğer marazi sebepler, açlıktan sonra gelmektedir. Deniz ve kara yolu ile yapılan tahliyeler hem yeterli vasıta olmamasından hem de uygun bir

³³⁵ Uzun süreli açlık ve yetersiz beslenmeden kaynaklı, aşırı kilo kaybı ve kas hastalığıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Göksel Kahraman (vd.), "Kardiyak Kaşeksi", *Türk Kardiyoloji Derneği Arşivi*, Cilt: 31, Sayı: 6, (Haziran 2003), s. 347-356.

varış yeri tespit edilememesinden dolayı oldukça yavaş ilerlemektedir. Göçmenlerin nihai yerleştirilmelerinin henüz başlamadığını söyleyebiliriz. Bu arada mevsim de ilerlemektedir. Kıyıda farklı noktalara nakledilen göçmenler buralarda terk edilmiştir. Sefalet onları kemirmekte ve ölüm kırıp geçirmektedir. Canik, Amasya ve Sivas eyaletlerindeki göçmenlerin durumu da aynıdır. Genel olarak söylemek gerekir ki, göçmenlerin nakledilmesi, sadece hastalıkları bir yerden bir yere taşımaya ve bunları başkalarına da bulaştırmaya yaramaktadır. Bu sunumu bitirirken Samsun ve Trabzon'da da göçmenlerin gönderildiği bütün yerlerin sıtmalı ve sağlığa zararlı yerler olduğunu belirtelim. Aralıklı olarak görülen sıtma salgınları bu civarda hüküm sürmektedir. Göçmenler, öncelikle bataklıklardan çıkan kötü kokuların etkisinde kalmaktadır. Bu yıkıcı etki göçmenlerin içinde bulunduğu kötü hijyen koşullarının etkisiyle katlanarak artacaktır.

Baylar, özetle, yerleştikleri başlıca yerlerde göçmenlerin durumu bu şekildedir. Buna işaret etikten sonra aynı şekilde, size göçmenlerin bu durumunu ortaya çıkaran, bunları sürdüren ve kötüye götüren nedenleri göstermek benim görevimdir. Burada idarenin alanına girmek zorundayım, zira göçün sıhhi durumuna bağlı olan sorunlar sıkı bir şekilde idari sorunlar ile bağlantılıdır ve birine değinmeden diğerini ele almak imkânsızdır. Açıktır ki, bu durumun nedeni, olabildiğince çok kalabalık bir kitlenin bu derece acıklı koşullar altında bir araya gelmiş olmasıdır. Yardımların yetersizliği ve bunların uygulanışındaki yanlışlar yığılmanın ortaya çıkardığı ölümcül tehlikelere eklendi. Yapılan uygulamaların göçmenlerin ihtiyaçlarını karşılayacak durumda olmadığı konusunda hem fikir olmakla birlikte şunu da kabul etmeliyiz ki yardımların dağıtımı işi de istenilen düzeyde değildir. Devletin, göçmenlere verdiği tek gıda olan ekmek hiçbir yere yeterli değildir. Bu doğru, ancak bu miktar her ne kadar yetersiz olsa da eğer ihtiyacı olanlara verilseydi bu uygunsuzluklar da daha az yaşanırdı. Şu anda geçerli olan yardım dağıtma sistemine göre, sadece kabile şefleri, bunların adamları ve köleleri bu yardımdan yararlanmaktadır. Çünkü bunlar dağıtım sırasında öne geçmeyi becermektedirler. Bu durum her gün sadece ekmek konusunda da değil, geri kalan her şeyde tekrarlanmaktadır. Fakirler göz ardı edilmektedir. Olumsuzluklar dengeli ve zekice bir idarenin eksikliği yüzünden daha da artmaktadır. İyi bir idarenin eksikliği her yerde karşımıza çıkmaktadır. Eğer iyi niyetli olunsaydı, örneğin işin ehli insanların önerileri dinlenseydi, kamp yerleri şu an da gördüğünüz acınacak durumda olmazdı. Mali

durumun yetersizliğine rağmen koruyucu bazı tedbirler alınabilir, hastalara yardımda bulunulabilir, ölümler gömülebilir, çok gerekli olan gıda maddeleri temin edilebilir ve bu böylece istenmeyen sonuçların doğması önlenebilirdi.

Mevcut durumu iyileştirmek ve durumun içinde barındırdığı bu tehlikeyi önlemek için ne yapılabilir? Sebepler daha önce belirtildi, tatmin edici bir çözüme ulaşmak için bu duruma neden olan etkenleri ortadan kaldırmak gerekir. Öncelikle yeni geleceklerin neden olacağı yeni yığılmaları engellemek gerek, eğer Osmanlı hükümeti Çerkes kıyılarındaki göçmenlerin nakliyesini düzenlemek yetkisine sahip olur ve kendi iskân siyasetine uygun olarak bunu devam ettirirse yığılmalar bundan sonra artmayacaktır. Bu tedbir için hiç de geç kalınmış değildir. Bu tedbir önemini hala korumaktadır. Çünkü göç, büyük kitleler halinde devam etmekte ve her gün yeni göçmenler gelmektedir. Bu yeni gelenler, kaynakların yetersiz olduğu Trabzon ve Samsun'daki göçmenlerin durumunu daha da kötüleştirecektir. Ayrıca nakliye işleminin yapıldığı yerlerde yığılmaları engellemek, göçmenleri daimî olarak yerleştirilecekleri yerlere gecikmeden ulaştırmak ve bu noktalarda yığılmaları engellemek gerekmektedir. Bu nakiller ve iskânlar bir an önce yapılmalıdır. Çünkü yaklaşan kış göçmenlerin içinde yaşadığı koşulları daha da ağır bir hale getirecek ve bir felaket kaçınılmaz olacaktır. Yapılması gerekenler önemli oranda artırılmalıdır. Mali kaynakların olması elzendir. Göçmenlerin her birine günlük belli bir tayın temin edilmelidir. Ekmek ve peksimet arzulanan miktarda bulunsa bile yeterli olmayacaktır. Göçmenlerin gıdalarını acilen biraz olsun çeşitlendirmek lazımdır. Göçmenlere tahsis edilen ekmek, onların alışkanlıklarına uygun değildir. Göçmenler mısır unu ve kuru sebze tercih etmektedirler. Ayrıca devlet bu değişikliği yaparak önemli bir miktar tasarruf yapabilir. Hastalar özel bazı gıdalar talep etmektedir. Onlara et gerekmektedir. Zira açlıktan ölümün ve sefaletin hâkim olduğu bu kalabalığın sağlığı için gereken sadece tıbbi müdahale değildir. Göçmenleri sadece makul şekilde beslemek değil, en kötü durumda olanların özellikle bu iş için düzenlenmiş büyük barakalara yerleştirmek gerekmektedir. Bu talihsiz insanlar buralarda bir hekimin yardımını alabilirler.

Mevcut durumun gerektirdiği değişik hizmetler yaratmak gerekmektedir. Kısacası, şimdikinden farklı olarak gerçekten yardım edebilecek bir idare oluşturmak gerekmektedir. Yardım dağıtma işi güvenilir ve yetenekli kimselerin eline verilmelidir. Yardımlar gerçekten ihtiyacı olanlara, hiçbir kaynağı olmayanlara verilmelidir. Çerkes kabilelerin şefleri kendi kendine yetebilecekken, niçin hükümetin

üzerinde bir yük olmaktadır? Sağlık hizmetinin olmadığını daha önce söylemiştim. Bir sağlık servisi kurulmalı ve uygun araçlar ile donatılmalıdır. İdarenin tüm ihtimamı, kamp yerlerinin sağlık durumuna yönelik olmalıdır. Enfeksiyonun hâkim olduğu kamp yerleri dezenfekte edilmeli, iyi bir duruma getirilmeli ve öyle devam etmesi sağlanmalıdır. Bu işi yapacak bir birim olmadığı için, ölümler defnedilmeksizin her tarafta ortada kalmaktadır. Bu birim oluşturmak lazımdır. Sağlık koşulları açısından öncelikle şehirlerde ve köylerde göçmenlerin büyük kalabalıklar oluşturmalarına izin vermemek önemlidir. Koşulları iyi durumda olan kamp yerleri şimdilik onlar için en uygun yerler olarak gözükmektedir.

Son olarak da göçmenlerin nakliyesi organize edilmelidir. Her şey göçmenlerin bu sorununa bağlı olduğu için, Meclis-i Tahaffuz göçmenlerin nakliyesi ile ilgilenmelidir. Nakliye işi tedbirli, özenli olmalı, önceden hazırlanmış bir plana göre yapılmalıdır. Nakliye gemilerindeki yığılmaları engellemek, hastaları güvertede tutturmak ve onları sintinelere tıkmamak, alınacak en önemli tedbirlerdir. Sağlık idaresinin talimatlarına rağmen bu tedbirlerin göz ardı edilmesi sonucunda sadece göçmenler ve yerli halk değil, gemilerin mürettebatı da tifüsten şiddetli derecede etkilenmektedir. Göçmenlerin nihai olarak yerleştirilmelerini hızlandırmak için ne yapılması gerektiğini tam olarak bilemiyoruz. Göçmenlerin nakliyesi ve dağıtılmaları, büyük tehlikeleri olan bu duruma bir son verecektir. Onun için ben yığılmaların doğurduğu tehlikeler üzerinde duruyorum. Daha önce size bahsettiğim bu uygunsuz koşullar, yığılmalar, sefalet, açlık, hastalıklar ve idarenin yanlışları, ölümcül sonuçlara neden oldu. Yığılmalardaki artış, kaynaklarda devam eden azalma, durum karmaşıklaştıkça büyüyen düzensizlik, yaz sıcakları ve göçmenlerin etrafındaki enfeksiyonlu yerlerle birlikte bu sonuçlar daha da tehlikeli olmaya devam edecektir. Bundan hiç şüpheleniz olmasın. Eğer yığılmaların olduğu yerlerden göçmenler bir an önce nakledilmezse, kötü neticeler sadece göçmenler arasında değil bu karışıklıkların olduğu yerlerin yakınındaki yerli halk arasında da görülecektir. Durum o kadar vahim bir hâl almıştır ki, bazı bulaşıcı salgınların bu durumu daha kötü bir hâle sokacağından ve bunun bir felaket getirmesinin çok uzak olmadığından endişe edilmektedir. Fakat kesin, kaçınılmaz ve hayati olan şey, eğer kışa kadar bu durumda bir değişiklik olmazsa kışın beraberinde getireceği felakettir. Bütün göçmenler aç, hasta bir hâlde ve yokluk içinde topluca yerleşim yerlerine gitmekte ve buralarda gıda ve barınak aramaktadır. Bunlar arasında tifüs ve şiddet olayları patlayacak ve tam bir yıkım

meydana gelecektir. Bizi tehdit eden tehlikenin farkına varmanın zamanıdır. Her hâlükârda, bu tehlikeyi engellemek ve felaketi önlemek için uygun tedbirlerin gecikmeden alınması gerekmektedir. Yakında olacak olan bu tehlike ve felaket yaklaştığı için bu raporda bazı tedbirler sunmaktayım. Bunlar şöyle özetlenebilir:

- 1- Yığılmaları önlemek, ortaya çıktıkları her yerde gecikmeden bu yığılmaları sona erdirmek.
- 2- Para, gıda ve nakliye yardımlarını kayda değer bir oranda arttırmak.
- 3- Göçmenlerin ihtiyaçlarına daha uygun olan bir teşkilat kurmak.
- 4- Son olarak da yetkili yetkililer tarafından verilen hijyen talimatlarını titizlikle uygulamak.³³⁶

Dr. Barozzi'nin bu raporu konumuz olan salgın hastalıklar için elzemdir. Bu rapor, Kafkasya göçlerinde hastalıkların nedenleri ve etkilerine dair geniş bir perspektif sunmaktadır. Raporda, Karadeniz bölgesinin göçler sonucunda ne hale geldiğini de görmek mümkündür. 1864 yılında Trabzon'a sağlık müfettişi olarak tayin edilen Dr. Barozzi, yaptığı çalışmaları ve bunun karşısında da aldığı neticelerle Kafkasya göçlerinde hastalıklar konusunun önemli bir parçası olmuştur. Ayrıca hem Trabzon hem de Samsun özelinde, sağlık açısından aldığı önlemlerle oluşabilecek daha büyük faciaların da önüne geçmeyi başarmıştır. Dr. Barozzi'nin Kafkasya göçleri sırasında yaptığı başarılı işlerin yanında, Osmanlı Devleti 'de önemli denilebilecek işlere imza atmıştır. Bunların başında, savaş ve göçler sırasında uygulanmaya çalışılan koruyucu tedbir uygulamaları gelmektedir.

³³⁶ Grassi, *Yeni Bir Vatan*, s. 189-197; Yılmaz, "Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor" s. 149-152.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KORUYUCU TEDBİR UYGULAMALARI VE FLORENCE NIGHTİNGALE

Osmanlı Devleti, Kırım savaşı ve göçler sırasında görülen salgın hastalıklara karşı çeşitli tedbirler almıştır. Bu tedbirlerin, kimi zaman doktorlar aracılığıyla kişisel kimi zamanda oluşturulan bazı kurumlar ile devlet nezdinde alındığı görülür. Kırım Savaşı ve göçler boyunca yaşanan ölümlerin birçoğunun sağlık sorunları nedeniyle olması, bu tedbirlerin alınmasında önemli bir etkidir. Sağlık sorunları nedeniyle alınan önlemlerin ise daha çok hastalıkların ortaya çıkması ve yayılmasını önleme şeklinde olduğu görülmüştür. Bu yönde alınan koruyucu tedbirlerin başında karantina uygulamaları gelmektedir.

3.1. Karantina Uygulamaları

Karantina; herhangi bir salgın hastalığın yaşandığı bölgeden gelen kişilerin, gemilerin veya hayvanların bir yerde geçici olarak gözlem altında tutulduğu bir çeşit sağlık önlemidir.³³⁷ Sağlık açısından sorunlu olarak görülen canlı veya cansız bütün varlıkların gözlem altında tutulduğu yerlere de karantinahane denmiştir.³³⁸ Karantina uygulamalarının tarihte sayısız defa uygulandığı görülür. Avrupa’da ilk karantina uygulaması, 14. yüzyıl ortalarında İtalya’da yapılmış ve buradan da uygulama bütün Avrupa şehirlerine yayılmıştır.³³⁹ Osmanlı Devleti’nde ise en eski karantina uygulamalarından birisinin, 16. yüzyıl ortasında Sakız adasında yapıldığı kayıtlara geçmiştir.³⁴⁰ Osmanlı Devleti’nde modern anlamda ilk karantina, 1831 yılında Sultan II. Mahmud ’un hükümdarlığı zamanında İstanbul’da uygulanmıştır.³⁴¹ Karantinanın bu tarihlerde uygulanmasına, Akdeniz kıyı devletlerinde şiddetli görülen kolera salgınları neden olmuştur. Bu salgın nedeniyle İstanbul’da başlatılan ilk karantina uygulaması daha çok İstanbul Boğazı’na giriş yapan yabancı gemilere uygulanmıştır.³⁴² İstanbul’da 1838 yılında Kuleli karantinası, 1840’da Küçükçekmece

³³⁷ Parlatır (vd.), *Türkçe Sözlük*, Cilt: 2, s. 1209.

³³⁸ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: II, s. 199.

³³⁹ Bayat, *Tıp Tarihi*, s. 331.

³⁴⁰ Kılıç, *Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, s. 81.

³⁴¹ Gülten Sarıyıldız, “Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, Cilt: LVIII, Sayı: 222, (Ağustos 1994), s. 332.

³⁴² Nuran Yıldırım, “İstanbul Boğazı’nda Karantina Uygulamaları”, *Deniz Mecmuası*, Sayı: 1, (Mart 2016), s. 45.

karantinası ve ilerleyen zamanlarda da boğaz içinde Servi burnu karantinası oluşturuldu.³⁴³ Osmanlı Devleti'nde karantina uygulamaları, 1838 yılında "Karantina Meclisi" adı altında birleştirilerek resmi bir kurum halini aldı.³⁴⁴ Bu tarihten sonra yapılan bütün karantina uygulamaları bu meclis tarafından yönetildi. II. Mahmud döneminde başlatılan modern karantina uygulamasının, din açısından da sakıncasız olması gerekmişti. Özellikle şeriat yasalarının hemen her konuda geçerli olması, Sultan II. Mahmud'u karantina konusunda Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi'den fetva almaya mecbur etti. Bu nedenle Sultan II. Mahmud karantina uygulamalarına başlamadan önce Şeyhülislam Mustafa Asım Efendi'den fetva istedi. Şeyhülislam da bu konuda şu şekilde fetva vermişti: "*Bir beldeye taun isabet edip Hâk Süphânehû ve Teâlâ Hazretlerinin kahrından lütfuna iltica ile esbabı tahaffuziyeye teşebbüs etmekte beis var mıdır, Elcevap: Yoktur.*"³⁴⁵ Verilen bu fetva ile birlikte karantinanın dini bakımdan da bir mahsuru olmadığı, halk nezdinde kabul görmüş oldu.

Osmanlı Devleti'nde karantina uygulamaları, belli prosedürler çerçevesinde yapılmıştı. Bunlar içerisinde en önemlisi, ülkeye gelecek yabancı gemilerin geldikleri yerden temiz bir şekilde gelmiş olmalarıydı. Karantina müdürlüğünde dikkat edilen diğer bir husus, gemilerde bulunan insanların herhangi bir sağlık sorununun bulunmadığına dair sağlık belgelerini çıktıkları limanlardan alarak yanlarında getirmesiydi.³⁴⁶ Karantina neticesinde hastalık tespit edilen gemilerin sancaklarına sarı bantlar bağlanır ve gemiye doktor ve memurlar bırakılarak hastalıkların ortadan kaldırılması amaçlanırdı. Adı geçen belge ve prosedürlere sahip olduğu tespit edilen gemilere serbest geçiş hakkı tanınırdı. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti sınırları içerisinde sayısız karantina uygulaması yapılmıştı. Bunların çoğu, İstanbul Boğazı'nda uygulanmıştır. 19. yüzyıl içerisinde İstanbul Boğazı dışında ticaret gemileri ve tüccarların uğrak yeri olan İzmir'de de karantina uygulamalarına rastlanmıştır.³⁴⁷ Önemli güzergahlar üzerinde bulunan İstanbul ve İzmir dışında, 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti sınırları içerisinde birçok karantina uygulanmıştır. 19. yüzyılda

³⁴³ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 224.

³⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sarıyıldız, "Karantina Meclisinin Kuruluşu", s. 334-340.

³⁴⁵ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 82.

³⁴⁶ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 225.

³⁴⁷ 19. yüzyılda İzmir'de uygulanan karantinalar için bkz. Pelin Böke, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: 8, (Bahar-Güz 2009), s. 137-159.

Osmanlı topraklarında hastalıklar ve diğer sağlık sorunları nedeniyle Erzurum, Bursa, Sinop, Aydın, Kastamonu, Ereğli, Balıkesir, Bergama, Bozok, Menteşe, İzmit, Kayseri, Bolu, Erdek, Kütahya, Ankara, Samsun, Edirne, Isparta, Eskişehir, Antalya gibi yerlerde karantina uygulamaları yapılmıştır.³⁴⁸

19. yüzyılda karantinanın en çok uygulandığı dönem Kırım Savaşı yıllarıdır. Kırım Savaşı'nda müttefik ordusuna mensup askerlerin gemilerle Kırım'a taşınması, bu taşımaların da Çanakkale ve İstanbul Boğazı aracılığıyla yapılması, karantina uygulamalarını gerektirmiştir.

Kırım Savaşı yıllarında ilk karantina uygulaması, Çanakkale Boğazı'na girişte yapıldı. Bu bölgede oluşturulan karantinaya ise Gelibolu karantinası adı verildi. Gelibolu karantinası, gemilerin Osmanlı topraklarına giriş yaptıkları ilk yerde bulunduğundan önemli bir denetleme görevi üstlendi. 1854 yılının bahar ayında birçok İngiliz ve Fransız gemisinin, Kırım'a geçmeden önce Gelibolu karantinasında günlerce kontrol altında tutulduğu ve gemi mürettebatının tamamının burada sağlık kontrollerinden geçirildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı boyunca karantina konusunda bağımsız hareket etmiştir. Bunun nedeni Kırım Savaşı'nın başında müttefik devletlerin (İngiltere, Fransa, Osmanlı Devleti, Sardunya), savaş boyunca ortaya çıkabilecek sağlık sorunlarına karşı kendi aralarında herhangi bir izin gerekmeksizin karantina uygulayabilme antlaşması yapmış olmalarıydı.³⁴⁹ Bu antlaşma müttefik devletlerin savaş boyunca en korkulu rüyaları olacak olan hastalıklara karşı hazırlıklı olmaya çalıştıklarını da gösteriyordu.

Kırım Savaşı boyunca karantinanın en fazla uygulandığı yer Varna'ydı. Bölgenin savaşta bir üs olarak kullanılması ve geçici hastanelerin de bu bölgede konuşlandırılması, karantina uygulamalarına neden olmuştu. Varna karantinası, savaş boyunca bölgedeki her türlü sağlık işleriyle ilgilendi. Kırım Savaşı'nda Varna karantinası müdürlüğü görevini Mustafa Ağa adında bir memur yapmıştı.³⁵⁰ Mustafa Ağa'nın bu görevde bir hayli başarılı olduğu da arşiv belgelerine yansımıştır. Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru Varna karantina müdürü Mustafa Ağa'nın, savaş boyunca yaşanan salgın hastalıklar ve diğer karantina hususlarında gösterdiği iyi hizmet ve

³⁴⁸ Yıldız, *Anadolu'da Salgın Hastalıklar*, s. 76.

³⁴⁹ BOA, HR. MKT, D: 54, G: 100, Leff: 1, (7 Rebiü'l ahir 1269/18 Ocak 1853).

³⁵⁰ BOA, MVL, D: 278, G: 53, Leff: 1, (6 Zilkade 1270/31 Temmuz 1854).

gayretleri nedeniyle önce rütbesi terfi ettirilmiş,³⁵¹ daha sonra da kendisine beşinci rütbeden mecidiye nişanı verilmiştir.³⁵² Mustafa Ağa yönetimindeki Varna karantinası, Kırım'dan gelen hasta askerlerin tedavi merkezleri ve Kırım'a gidecek askerlerin de ilk kontrollerinin yapıldığı önemli bir yerdi. Varna karantinası, Kırım Savaşı'nın başlangıcından sonuna kadar faaliyet göstermiş ve hastalıkların engellenmesi konusunda önemli görevler üstlenmiştir.

Sağlık sorunları nedeniyle, Varna dışında karantina uygulanan bir diğer bölge Rusçuk'tu. Rusçuk, Kırım Savaşı boyunca özellikle kolera salgınlarının sıklıkla yaşandığı bir bölgeydi. Bu yüzden bölgede Rusçuk karantinası adı altında bir karantina merkezi oluşturulmuştu. Rusçuk karantinası doktorları, 1855 yılında yaşanan kolera salgınları esnasında bir hayli gayret göstererek, ilaç ve diğer sağlık sorunları hakkında merkeze ayrıntılı bilgiler sunmuşlar ve bölgede hastalıkların önüne geçilmesinde önemli rol oynamışlardı.³⁵³

Kırım Savaşı'nda karantina merkezinin oluşturulduğu bir diğer yer Kafkasya'ydı. Bu bölgede üstlendiği görev açısından, Kars karantinası önemli bir yer tutmaktadır. Kars ve çevresinde yerli ahalinin bizzat savaşa katılması salgın hastalıkları artırmıştı. Ayrıca bölgeye şiddetle saldıran Rus askerleri yanlarında çeşitli hastalıklar da getirmişlerdi. Bu nedenle Kars karantina müdürlüğü hem savaşta hem de göçler sırasında yoğun çalıştı. Savaş boyunca Kars karantina müdürlüğü görevini Hurşid Ağa adında bir memur yerine getirmişti. Aynı memurun, Kırım Savaşı'nın bitmesinden kısa bir süre sonra hayatını kaybettiği arşiv belgelerine yansımıştır.³⁵⁴ Hurşid Ağa'dan boşalan Kars karantina müdürlüğü görevini, 15 Kasım 1856 yılında Hacı Ömer Ağa devralmıştır.³⁵⁵ Kars karantinası, savaş ve göçler sırasında önemli bir geçiş noktası olma özelliği kazandı. Bu nedenle Kars karantinası uzunca bir süre aktif bir şekilde çalışarak, bölgede yaşanan salgınların kontrol altında tutulması yönünde önemli başarılar elde etti.

Kırım Savaşı boyunca karantina uygulanan bir diğer bölge Eflak ve Boğdan idi. Savaşın ilk zamanlarında Rusya'nın işgaline uğrayan bölge, savaş boyunca başta

³⁵¹ BOA, A. MKT. MHM, D: 74, G: 91, Leff: 1, (22 Zilkade 1271/5 Eylül 1855).

³⁵² BOA, İ. DH, D: 330, G: 21501, Leff: 1-2, (2 Muharrem 1272/14 Eylül 1855); BOA, A. MKT. MHM, D: 77, G: 1, Leff: 1, (28 Muharrem 1272/10 Ekim 1855);

³⁵³ BOA, HR. MKT, D: 128, G: 33, Leff: 1-2-3, (18 Rebiü'l evvel 1272/28 Kasım 1855).

³⁵⁴ BOA, A. MKT. UM, D: 240, G: 12, Leff: 1, (15 Şevval 1272/19 Haziran 1856).

³⁵⁵ BOA, A. MKT. UM, D: 260, G: 57, Leff: 1, (17 Rebiü'l evvel 1273/15 Kasım 1856).

sıtma olmak üzere çeşitli hastalıkların uğrak yeri olmuştu. Bu nedenle bölgede Eflak ve Boğdan karantinası oluşturuldu ve gezici karantina gemileri bulunduruldu.³⁵⁶ Karantina uygulamalarının savaş boyunca hemen her bölgede uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Silistre ve Sivastopol karantinaları bölge bazında uygulanan diğer karantina yerlerindendi.

Kırım Savaşı'nın ardından gerçekleşen göç hareketliliği sırasında da çeşitli karantina yerleri oluşturulmuştu. Bu yerlerin oluşturulmasında, göçmenlerin ülkeye sağlık sorunları ile gelmiş olmaları etkili oldu. Bu nedenle göçmenlerin henüz Osmanlı topraklarına girmeden kontrol edilmeleri gerekmişti. Göçler sırasında oluşturulan karantina yerleri ise genelde liman bölgeleri oldu. Bunun da sebebi göçmenlerin çoğunlukla deniz yolunu tercih ederek ülkeye girmek istemeleriydi. Limanlarda oluşturulan karantina yerlerinde kontrol edilen göçmenlerin sağlık testini geçtikten sonra ülkeye girmelerine izin veriliyordu. Göçler boyunca aktif bir şekilde çalışan karantinalar, Samsun ve Trabzon'da oluşturulan karantina merkezleriydi. Özellikle bu iki şehrin göçler boyunca yoğun göçmen kitesine maruz kalması, karantina önlemlerinin alınmasını gerektirmişti. Yine bunlar dışında Rize, Sürmene ve Tirebolu limanlarına da karantina müdür ve vekilleri tayin edilerek buralardan karaya çıkacak olan göçmenlerin kontrolleri yapılmak istendi.³⁵⁷

Ege bölgesine yerleştirilen göçmenlerin kontrollerinde önemli görev üstlenen Bergos karantinası, göçler sırasında aktif görev yapan diğer karantina merkezlerinden birisiydi. Bergos karantinası, 1862 göç hareketliliği sırasında bölgede yayılan tifüs hastalığının teşhis ve tedavisi konusunda önemli işlere imza atmıştı.³⁵⁸

Göçler boyunca Osmanlı Devleti taşralarında da birçok karantina merkezleri oluşturulmuştu. Genelde devletin iç bölgelerinde görev yapan bu karantina merkezleri de yoğun mesai harcamışlardı. Bu yoğun çalışmanın nedeni göçmenlerin iskân edildikleri yerlere hastalıklarla gelmiş olmalarıydı. Taşra karantinaları, genelde hastalıklardan ölenleri kontrol etme görevi üstlendi. Taşra karantinalarının üstlendiği bu görevin nedeni ölen kişilerin vücudunda tespit edilen hastalıkların diğer bedenlere

³⁵⁶ BOA, A. MKT. MHM, D: 68, G: 83, Leff: 1, (25 Recep 1272/13 Nisan 1855).

³⁵⁷ BOA, A. AMD, D: 87, G: 45, Leff: 1, (29 Zilhicce 1274/10 Ağustos 1858).

³⁵⁸ BOA, A. MKT. NZD, D: 394, G: 22, Leff: 1-2, (21 Recep 1278/22 Ocak 1862).

bulaşmasını önleyerek, hastalıkların yayılmasını engellemektir.³⁵⁹ Bu yüzden hastalıklardan ölen kişiler, karantina kararları doğrultusunda farklı yerlere gömüldü.

Kırım Savaşı'nda ve Kafkasya göçlerinde karantina yeri olarak çoğunlukla gemilerin tercih edildiği görülmekteydi. Bunun dışında sağlık sorunlarının bulunduğu bölgelerde uygun evlerin ve işyerlerinin kiralanması veya satın alınması yoluyla da karantina yerleri oluşturulmaya çalışıldı. Benzer uygulama hastaneler konusunda da yapıldı. Kırım Savaşı'nda, Rusçuk tersanesinde görev yapan hasta askerler için bölgede bulunan Hasan Ağa'nın evinin satın alınarak hastaneye dönüştürülmesi, bu uygulamanın örneklerindendi.³⁶⁰ Böyle yerler genelde geçici hastaneler olarak adlandırıldı. Fransız askerlerinin kullanması için verilen Darü'l fünun binası ile İngiliz askerlerinin kullanması için verilen Selimiye Kışlası, Kırım Savaşı'nda kullanılan bu geçici hastanelerdendi.³⁶¹ Gemiler karantina yerleri olarak kullanıldığı gibi hastane konusunda da aktif çalışan araçlardı. Kırım Savaşı'nda birçok gemi, gezici hastane olarak görev yaptı.³⁶² Bu gemiler aracılığıyla, hasta askerlerin yerinde ve hızlı bir şekilde tedavi edilmesi amaçlandı.

Kırım Savaşı ve Kafkas göçleri, Osmanlı Devleti'nde karantina uygulamalarının en yoğun yapıldığı dönemlerdi. 19. yüzyılda sağlık alanında yeni uygulama ve yöntemleri bünyesine katan Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı ve göçlerle birlikte karantina uygulamalarını iyice benimseme fırsatı buldu. Genel anlamda ise Kırım Savaşı ve göçlerde uygulanan karantinaların, başarılı sonuçlar verdiği söylenebilir. Özellikle Kırım'a gidiş yolu olan İstanbul Boğazı'nda yapılan uygulamalar hem cepheye hem de ülke topraklarına gelebilecek çeşitli hastalıkları önlemede etkili olmuştur.

Karantina uygulamaları dışında, göçler özelinde yaşanabilecek sorunları gidermek amacıyla birtakım komisyonlar da kurulmuştur. Bunlar içerisinde önemli görevler üstlenenlerden birisi Muhacirin Komisyonu'dur. Bu komisyon başta hastalıklar olmak üzere göçlerde yaşanabilecek çeşitli sorunları önlemek için oluşturulmuş koruyucu tedbirlerdendi.

³⁵⁹ BOA, A. MKT. UM, D: 397, G: 1, Leff: 1, (26 Recep 1276/18 Şubat 1860); BOA, A. MKT. UM, D: 397, G: 77, Leff: 1, (30 Recep 1276/22 Şubat 1860).

³⁶⁰ BOA, A. MKT. MHM, D: 85, G: 2, Leff: 1, (19 Cemaziyü'l ahir 1272/26 Şubat 1856).

³⁶¹ BOA, A. AMD, D: 62, G: 20, Leff: 1, (29 Zilhicce 1271/12 Eylül 1855).

³⁶² BOA, HR. MKT, D: 97, G: 9, Leff: 1, (5 Rebiü'l ahir 1271/26 Aralık 1854).

3.2. Muhacirin Komisyonu'nun Kurulması

Muhacirin Komisyonu, 1860 yılında artan Kafkasya göçleri nedeniyle kurulmuştu. Komisyonun tam kuruluş tarihi 5 Ocak 1860 idi.³⁶³ Komisyonun ilk başkanlığını Trabzon Valisi Hafız Paşa yaptı.³⁶⁴ Komisyonun kuruluş amacı; Kafkasya'dan gelen göçmenlerin iskân yerlerini belirlemek, nakil işlerini yürütmek, konaklama ve barınma yerleri temin etmek, göçmenlerin üretim yaparak hayatlarını devam ettirebilmeleri için hayvan ve tohumluk vermektir.³⁶⁵ Bunun yanında 1860 yılında artan göç hareketliliği karşısında Şehremaneti kurumunun yetersiz kalması, komisyonun kuruluş gerekçelerinden biri olarak belirtilmiştir. Bu komisyonda alanında uzman memur ve katipler görev almış ve göç hareketliliği profesyonelce yönetilmeye çalışılmıştır.³⁶⁶ Komisyonun hayata geçirilmesinin ardından yaptığı ilk icraat, iskân işlerinin düzenli yürütülebilmesi için önemli bölgelere iskân memurları tayin etmesi olmuştur.³⁶⁷ Komisyon birçok iskân talimatnamesi yayınlayarak, göç hareketliliğinin ne şekilde devam edeceği ve ne tür önlemler alınacağı hakkında da bilgiler verdi. 1860-1864 yılları arasında yoğun bir şekilde devam eden Kafkasya göçlerinde komisyon, aldığı önlem ve tedbirlerle göçlerde oluşabilecek çeşitli sorunları engellemeyi başardı. Komisyon kuruluş tarihinden itibaren, yaklaşık 15 yıl aralıksız faaliyet gösterdi. 1875 yılına gelindiğinde ise göçlerin iyice azalması da dikkate alınarak komisyonun kapatılması kararlaştırıldı. Muhacirin Komisyonu'nun 9 Mart 1875 yılında kaldırıldığı ve görevlerinin de Zaptiye Nezareti'nde bir kuruma devredildiği görülür.³⁶⁸

Muhacirin Komisyonu, göçler özelinde alınan tedbirler içerisinde en önemlilerindendi. Komisyonun yaptığı çalışmalar, başta Karadeniz kıyı limanlarında olmak üzere ülkenin her yerinde olumlu sonuçlar verdi. Bu sonuçlar içerisinde hastalıklar konusunda alınan neticeler önemlidir. Komisyon, hastalıkların görüldüğü bölgelere yetkili memur, doktor ve sağlık malzemeleri göndererek hastalık kaynaklı oluşabilecek hasarları en aza indirmiştir. Kırım Savaşı ve göçler bir bütün olarak

³⁶³ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 106.

³⁶⁴ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 108.

³⁶⁵ Mehmet Demirtaş, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskanları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 41, (2009), s. 217.

³⁶⁶ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 106.

³⁶⁷ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 108.

³⁶⁸ Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 109.

düşünüldüğünde, Muhacirin Komisyonu'nun işlevi ve faaliyetlerinin karantina uygulamaları kadar önemli olduğu ve yine bir o kadar da başarılı sonuçlar alındığı görülmüştür.

Kırım Savaşı ve göçler sırasında alınan koruyucu tedbirlerin başarıya ulaştığı yerlerden birisi de başkent İstanbul'dur. Hem savaş hem de göç yıllarında İstanbul bir hayli sorunla karşılaşmıştır. Bu sorunlar içerisinde İstanbul halkını en çok etkileyen salgın hastalıklardır. Kırım Savaşı ve göçler sırasında şehirde yaşanan sağlık sorunlarını en aza indirmek için çeşitli koruyucu tedbirler alınmıştır.

3.3. Kırım Savaşı ve Göçlerde İstanbul'da Alınan Önlemler

Kırım Savaşı ve göçlerden en fazla etkilenen Osmanlı şehri başkent İstanbul'du. Çünkü savaş yıllarında müttefik askerlerine verilen hastaneler ve konaklama yerleri buradaydı. Yine göçler sırasında göçmenlerin ilk yerleştirildikleri yerlerin başında da İstanbul geliyordu. Şehirde yaşanan sağlık sorunları nedeniyle bir takım koruyucu tedbirler alınması gerekmişti. Şehirde meydana gelen sağlık sorunlarının temel nedenlerinin başında ise İstanbul'un pis sokak ve caddeleri geliyordu. Kırım Savaşı'na kadar belirli görevliler, şehrin temizlik ve diğer ihtiyaçlarını karşılamışlardı. Ancak Kırım Savaşı ile birlikte görülen salgın hastalıklar, İstanbul'un şehir düzeninin tekrardan gözden geçirilmesine neden oldu. Savaş ve göçler sırasında sayısız ferman ve hatt-ı hümayun çıkarılarak şehrin her açıdan kontrolü sağlanmak istendi. Ancak şehirde oluşan kalabalık ve düzensiz yerleşme alınan tedbirleri yetersiz bırakmıştı. Bu nedenle şehrin bütün işlerine bakabilecek bir kurumun hayata geçirilmesi bir ihtiyaç haline geldi. Bu doğrultuda atılan ilk adım ise Şehremaneti'nin kurulması oldu.

3.3.1. Şehremaneti'nin Kurulması

Şehremaneti, Kırım Savaşı sırasında İstanbul'da yaşanan sağlık ve çevre sorunları nedeniyle 13 Haziran 1854 tarihinde kurulan modern belediyeciliğin ilk örneklerindedir.³⁶⁹ Günümüzde İstanbul Belediyesi'nin eski adı olarak da tanımlanan Şehremaneti'nin başındaki görevliye şehremini denilmiştir.³⁷⁰ İstanbul'da Kırım Savaşı'na kadar modern anlamda bir belediye düzeninin bulunmadığı görülür. Kırım

³⁶⁹ Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 505.

³⁷⁰ Şehremaneti birimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: III, s. 320-327.

Savaşı'nın beraberinde getirdiği olumsuz koşulların yanında, şehre gelen elçilerin, bürokratların ve diğer devlet yöneticilerinin Osmanlı Devleti'nden, İstanbul'un sokak ve cadde koşullarını iyileştirmesi talepleri birimin kurulmasındaki önemli nedenlerdendir.

Temelinde Kırım Savaşı etkisiyle kurulan Şehremaneti'nin şehirde ilgilenmesi gereken sorunlar, İstanbul'da başı boş gezen yabancı askerlerin hırsızlık vakalarına karışmaları, şehirde taciz ve tecavüz gibi ahlaki açıdan olumsuz olayların yaşanması, pis çevre koşullarının hat safhaya ulaşması, kanalizasyon sorunları ve en önemlisi de şehirde oluşan kalabalık nedeniyle çöplerin zamanında toplanamaması şeklindeydi. Şehirde görülen bu sorunlar ise sağlık sorunlarını tetikliyordu. Şehremaneti'nin temel görevleri, İstanbul'un mahalle, cadde ve sokaklarının düzenlenmesi, su yolları ve kanalizasyonların tamir ve inşa edilmesi, temizlik ve aydınlatma işlerinin yapılması şeklinde açıklanmıştı. Şehremaneti üzerine almış olduğu bu önemli görevleri oluşturulan Şehremaneti meclisinden yürüttü. Şehremini başkanlığında 15 üyeden oluşan bu meclis aynı zamanda birimin kesin karar organıydı.³⁷¹

Şehremaneti'nin aynı zamanda Kafkasya göçlerinin 1860 yılına kadar olan bölümüyle de ilgilendiği görülmekteydi.³⁷² Yani bu tarihe kadar gelen göçmenlerin iskân yerlerini tespit etme, konaklama ve barınma yerleri temin etme, yolculuk ücretlerini karşılama gibi görevler Şehremaneti tarafından yürütülmüştür. Şehremaneti, sokak ve caddelerin temizliği, kanalizasyonların bakımı ve diğer çevre şartlarının düzenlemelerini yaparak salgın hastalıkların ortaya çıkmasını engellemede başarılı olmuştu. Bu birim, 1860 yılına kadar yürütmüş olduğu göç hareketliliği görevini aynı tarihlerde kurulacak olan Muhacirin Komisyonu'na devretti. Bu devir teslimin nedeni, İstanbul'un göçmen alamayacak bir vaziyete bürünmesi ve bu nedenle hem belediyeçilik işlerinin hem de göç hareketliliğinin tek elden yürütülememesiydi.

Şehremaneti, İstanbul'un yapısında önemli bir yere sahip olan kurumların başında gelmektedir. İlk belediye oluşumu olmasının yanında, Kırım Savaşı'nın bir sonucu olma niteliğine de sahiptir. Kırım Savaşı'nda, şehirde görülen salgın hastalıklara karşı alınan en önemli tedbirlerden biri olarak da görülebilir. Kırım Savaşı

³⁷¹ Fuat Yörükoğlu, "Türk Belediyeçiliğinin Gelişim Süreci", *Mevzuat Dergisi*, Sayı: 135, (Mart 2009), s. 7-8.

³⁷² Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 107.

ve göçler sırasında İstanbul'un sokak ve caddelerinin temizliğine büyük önem gösterilmiştir. Bu yönde çeşitli ferman ve emirnameler çıkarılarak, şehrin temizliği sağlanmak istenmiş ve alınan diğer önlemlerle de yaşanabilir bir ortam yaratılmaya çalışılmıştır.

3.3.2. Sokak ve Caddelerin Temiz Tutulması ve Diğer Önlemler

Kırım Savaşı ve göçler boyunca sokak ve caddelerin temiz olmaması, İstanbul için büyük sağlık sorunları tehdidi oluşturmuştu. Bu tehdit, Kafkasya göçleri esnasında fazlasıyla hissedildi. Kafkasya göçlerinde, şehre haddinden fazla göçmen alımı yapılması ve bu nedenle de barınacak yerlerin kalmaması, sokak ve caddelerin göçmenler için adeta birer konaklama yeri gibi kullanılmasına neden oldu. Oluşan bu kalabalık, sokakların pislenmesine ve buna bağlı olarak da hastalık mikroplarının ortaya çıkmasına olanak sağladı. Bu yüzden daha Kırım Savaşı yıllarında başta Şehremaneti kurumu olmak üzere bütün memurlar şehrin sokak ve caddelerinin temizliğiyle yakından ilgilendi. Ayrıca İstanbul'un başkent olması ve yine Padişah'ın da bu şehirde olması, tedbirlerin daha sıkı alınmasına neden oldu. Salgın hastalıklara sebep olacağı düşünülen sokak ve caddelerin temizliğine dair ilk tedbirler, emirnameler çıkarılarak uygulamaya konulması şeklindeydi. Emirnameden hariç ferman çıkarılması talepleri de olmuştu.³⁷³ Çıkarılan ferman ve emirnamelere uymayarak, İstanbul sokaklarını kirletenler cezalandırıldı. Ceza uygulamaları ile sokak ve caddeleri kirletenlere karşı caydırıcı önlemler alınmak istendi.³⁷⁴ İstanbul'da hastalıklar, uzun süredir görülmekteydi. Kırım Savaşı'nın hemen öncesinde kolera, şehirde hayatı tehdit eden bir hastalık haline gelmişti. Bu dönemde yaşanan kolera salgını, sokakların temiz tutulması ve çöplerin zamanında alınması gibi konularda önlemler alınmasına neden oldu.³⁷⁵

Sokakların kirliliği ve hastalıklar konusunda, yabancı devletlerin elçi ve memurları da rahatsızlık duymuş ve bu konuda düzenlemeler yapılması için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmışlardı. Dile getirilen bu sorunlar doğrultusunda ise çeşitli önlemler içeren layihalar tanzim edildi. 1856 yılında yaşanan salgınlarında etkisiyle,

³⁷³ BOA, A. MKT. NZD, D: 116, G: 64, Leff: 1, (6 Zilhicce 1270/30 Ağustos 1854).

³⁷⁴ BOA, A. MKT. NZD, D: 142, G: 63, Leff: 1, (20 Recep 1271/8 Nisan 1855).

³⁷⁵ BOA, A. MKT. NZD, D: 65, G: 18, Leff: 1, (3 Safer 1269/16 Kasım 1852).

Bâb-ı Âli'nin büyük kapısından itibaren şehrin bütün sokaklarının temizliğine dair çıkarılan layiha bunlardan birisiydi.³⁷⁶

İstanbul sokakları en büyük sorunları göçler sırasında yaşamıştı. Ancak yaşanan bu sorunların yanında memurlar, sokak ve mahallelerin temiz tutulduğunu ve herhangi bir problemin bulunmadığını dile getiriyordu.³⁷⁷ 1860-1864 yılları arasında şehirde göçmen sayısının artması, salgın hastalıkların da artmasına neden oldu. Bu durumun şehirde büyük bir panik yaratacağını, sokak ve caddelerin bu kalabalıktan etkileneceğini ön gören Altıncı Daire-i Belediye (Galata-Beyoğlu), 104 maddelik uzunca bir nizamname yayınladı. Bu nizamnamede, başta Galata ve Beyoğlu sokakları olmak üzere bütün şehir sokaklarının temizliğinin yapılması, kaldırım inşası ile birlikte bozuk olanların tamiri ve şehirde diğer yapılması gereken görevler hakkında genel tedbir ve önlemleri içeren konular ele alınmıştı.³⁷⁸

Arşiv belgelerine de yansıdığı şekliyle, Kırım Savaşı ve göçler sırasında İstanbul'un sokak ve caddeleri hakkında önemli tedbirler alındığı görülüyordu. Bu tedbirlerin alınmasının temel nedeni çevre düzeninden ziyade, hastalıkların buralarda rahatlıkla üreyip yayılmasıydı. İstanbul'da hem Şehremaneti kurumunun hem de devlet yetkililerinin aldığı sokak ve caddelerin temizliği gibi çevresel önlemler, hastalık risklerini azaltmıştı. Kırım Savaşı ve göçler boyunca İstanbul'da alınan önlemlerin, Trabzon ve Samsun'da alınan önlemlere göre daha başarılı olduğu görülmekteydi. Şehirler arası farklılığın görülmesinde, İstanbul özelinde sokak ve caddelerin temiz tutulmasına dair verilen emir ve nizamnamelerin etkili olduğu söylenebilir.

İstanbul'un temizliği konusunda alınan tedbirlerden birisi de kanalizasyonların bakım ve temizliğiydi. Kanalizasyonların her türlü hastalık için önemli bir konaklama yeri olması, bu konuda alınan önlemin yerinde olduğunu göstermekteydi. Şehirde yaşanan kolera salgınları sırasında ilk iş olarak hamamların sokağa çıkan bağlantıları ve Demirkapı'da bulunan kanalizasyonun temiz tutulması kararlaştırılmıştı.³⁷⁹ Bu karar koleranın kanalizasyonlar aracılığıyla şehirde salgına dönüşmesini engellemek için alınmıştı.

³⁷⁶ BOA, A. MKT. MHM, D: 94, G: 12, Leff: 1, (16 Zilhicce 1272/18 Ağustos 1856).

³⁷⁷ BOA, A. MKT. UM, D: 115, G: 71, Leff: 1, (19 Safer 1269/2 Aralık 1862).

³⁷⁸ BOA, İ. MVL, D: 416, G: 18210, Leff: 1-2-3-4-5-6-7-8, (17 Ramazan 1275/20 Nisan 1859).

³⁷⁹ BOA, A. MKT. NZD, D: 118, G: 71, Leff: 1, (20 Muharrem 1271/13 Ekim 1854).

İstanbul'da hastalıklara karşı alınan bir diğer tedbir ise şehrin giriş ve çıkışlarının kontrol edilmesiydi. Bu kontrol özellikle göçler sırasında yapılmıştı. Çünkü göçmenler, keyfi olarak şehre izinsiz gelebiliyorlardı. Bu durumda şehrin kontrol altında tutulmasını zorlaştırıyordu. Göç hareketliliğinin ikinci evresi içerisinde Kütahya'da bulunan muhacirlerin herhangi bir zaruretleri olmadan İstanbul'a gelmek istemeleri, bu keyfi hareketin örneklerindendi. Aynı göçmenlerin izinsiz bir şekilde böyle bir harekete kalkışmaları nedeniyle, İstanbul'a gelmelerine izin verilmemişti.³⁸⁰ İstanbul'a gelemeyen bu göçmenlerin bir an evvel iskanlarının yapılması ve yeni yurtlarına gitmeleri istendi.³⁸¹ Şehrin giriş çıkışları konusunda alınan bu tedbirlerde hastalık korkusu etkili oldu.

İstanbul'da sadece Kırım Savaşı ve göçler için tedbirler alınmamıştı. 1858 yılında Trablusgarp'ın Bingazi şehrinde meydana gelen sarı illet adında bir hastalık nedeniyle, oradan gelen gemi ve insanlara karşı da tedbirler alındığı görüldü.³⁸²

1860 yılından sonra şehre göçmen alımı da kısmi olarak durduruldu. Bu tarihe kadar gelen göçmenlerin yanlarında hastalıklarla gelmiş olmaları bu kararda önemli etkendi. Şehirde hastalıklara karşı alınan önlemlerin yanında, askerler ve göçmenlere yönelik önlemler alınıyordu. Kırım Savaşı'nda yaralanmış ve İstanbul hastanelerinde tedavi görmekte olan askerlerin çevreden mikrop kapmamaları için hastanelerin yakınlarında bulunan mezarlıkların etrafının duvarlarla çevrilmesi, bu önlemlerden birisiydi.³⁸³ Göçmenlerin şehirde oluşan kalabalık nedeniyle konaklama yeri sıkıntısına düşmeleri, bunlar için çeşitli yerlerde barınaklar inşa edilmesi de göçmenler özelinde alınan tedbirlerdendi.³⁸⁴

Alınan önlemler, İstanbul'un sağlık açısından daha güvenli bir şehir olmasını sağlamıştı. Genel perspektifte, savaş ve göçler sırasında şehirde yaşanabilir bir ortam yaratılması, oluşan kalabalık ve hastalıklardan kaçınılabilmesi bakımından, alınan önlemlerin hayati nitelikte olduğu görülür. Kırım Savaşı beraberinde getirdiği birçok sorunun yanında, dünya sağlık hayatına önemli bir isim de kazandırmıştı. Daha sonra meşhur olan bu kişi Florence Nightingale adında bir hemşireydi.

³⁸⁰ BOA, MVL, D: 615, G: 16, Leff: 2, (27 Safer 1278/3 Eylül 1861).

³⁸¹ BOA, A. MKT. UM, D: 496, G: 65, Leff: 1, (27 Safer 1278/3 Eylül 1861).

³⁸² BOA, A. MKT. NZD, D: 258, G: 68, Leff: 1, (21 Zilkade 1274/3 Temmuz 1858).

³⁸³ BOA, HR. SYS, D: 1351, G: 16, Leff: 2, (14 Rebiü'l ahir 1271/4 Ocak 1855).

³⁸⁴ BOA, A. MKT. MHM, D: 199, G: 17, Leff: 1, (19 Rebiü'l ahir 1277/4 Kasım 1860).

3.4. Florence Nightingale ve Modern Hemşireliğin Doğuşu

Florence Nightingale, 12 Mayıs 1820 günü İtalya'nın zengin ticaret merkezlerinden biri olarak görülen Floransa'da dünyaya gelmiştir.³⁸⁵ Ailesinin doğan çocuklarına doğduğu şehrin ismini verme geleneğinden, kendisine Florence (Floransa) ismi verilmişti. İtalya'ya da dünyaya gelen Nightingale'nin ailesi ise İngiliz'di. Ailenin çok varlıklı olduğu ve bu nedenle de Nightingale'nin çok rahat bir ortamda büyüdüğü aktarılmıştır. Florence Nightingale, çocukluğundan itibaren çevresine ve canlılara karşı ilgi duymuştur. Anılarında çevreye göstermiş olduğu aşırı sevgi ve şefkati örnek göstererek, kendisini bu konuda eşsiz birisi olarak tanımlamıştır.³⁸⁶ Çevrenin ve çevrede bulunan canlıların, Nightingale'nin hayal dünyasına da etki ettiği görülür. Daha küçük yaşlarda arkadaşlarına ve ailesine hayali olarak kurduğu hastanelerden bahsettiği, buralarda hasta olanları yine hayali bir şekilde anlatarak tedavi etmeye çalıştığı görülmüştür.³⁸⁷ Nightingale, çocukluğundan itibaren dine de bağlı bir birey olarak yetiştirilmiştir. Dini öğretileri takip etmesi ve bu öğretiler içerisinde de insanlara yardım, sevgi ve merhamet gibi duygusal terimleri benimsemesi onu hastabakıcılığına götüren temel taşlardandır.

Nightingale'nin ailesi kendi hayatlarından hareketle, kızlarının iyi bir eğitim alarak sosyete içerisinde üstün bir mevkide olmasını istemiştir. Ancak Nightingale, kendisini insanlara yardıma adayacağını bunun içinde hastabakıcılığı eğitimi alacağını ailesine bildirdi. Ailesi Nightingale'nin bu düşüncesine şiddetle karşı çıktı ve böyle bir şeye izin vermeyeceklerini kendisine ilettiler. Çünkü ailenin varlıklı bir aile olması ve İngiltere toplumunda da hastabakıcılığı işini toplumun daha alt kademelerinden kadınların yapıyor olması, kızlarının isteğine karşı koymalarında ki en önemli nedendi.³⁸⁸ Ancak Nightingale, hastabakıcılığı konusunda ısrarcıydı ve ailesinin karşı çıkmasına pekte aldırış etmedi. Nightingale'i bu konuda kararlı kılan bazı nedenler vardı. Bunlardan en önemlisi, tanrının bir ilahi davet göndererek kendisini yoksullara

³⁸⁵ Serap Torun, *Hasta Bakımı*, s. 93.

³⁸⁶ Gül Yüksel, *Florence Nightingale'in Kırım Harbi Esnasında Hasta Bakımı ve Hastaneciliğe Getirdiği Yenilikler*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1998, s. 7.

³⁸⁷ Constance Evelyn Padwick, *Florence Nightingale Hasta Bakım Meleği*, (çev. Serap Torun), Akademisyen Tıp Kitabevi Yayınları, Ankara 2014, s. 3.

³⁸⁸ Padwick, *Florence Nightingale*, s. 6.

ve hastalara bakmakla yükümlendirdiğini iddia ederek benimsemiş olmasıydı. Bu konuda: “Allah bana hitap etti ve kendi hizmetine çağırdı” diyordu.³⁸⁹

Nightingale tanrıdan davet aldığını iddia etmeye başladığında henüz 17 yaşındaydı. Bu yaştan itibaren hayali olan hastabakıcılığı mesleğine atılmak için fırsat kollamaya başladı. Bu sırada da tanrıdan aldığını iddia ettiği ilahi davet konusunda aklındaki şüpheleri gidermek maksadıyla, Amerikalı bir rahip olan Dr. Howe’a danışmak istedi. Dr. Howe’a tanrıdan böyle bir davet aldığını ve bunun için neler yapması gerektiğini sorduğunda, davet varsa geciktirmemesi yönünde bir tavsiye aldı.³⁹⁰ Ancak Nightingale hem daha tam yetişkinliğe erişmemesinden hem de ailesinin meslek hakkındaki olumsuz tavırlarından dolayı acele etmeyerek beklemeye koyuldu. Bu dönemde ise boş durmayarak sağlık alanında okumalar yaptı ve kendini hayalindeki mesleğe hazırlamaya çalıştı.

Nightingale 24 yaşına geldiğinde, İngiltere’nin önemli hastanelerinden birisi olarak kabul edilen Salisbury hastanesini ve yine o dönemde hastabakıcılık konusunda eğitimlerin verildiği Papaz yardımcıları enstitüsünü ziyaret etmek istedi.³⁹¹ Nightingale’nin bu isteği, tahmin edileceği gibi ailesi tarafından kesin bir tavırla reddedildi. Mesleği olmasını istediği hastabakıcılığı konusunda ailesinin tavırlarından iyice sıkılan Nightingale, 1848 yılında Mısır ve Yunanistan seyahatlerine çıktı.³⁹² Gezdiği bu iki tarihi ülkede uğradığı yerler özellikle hastanelerdi. Nightingale, bu geziler sırasında dünyanın farklı yerlerindeki hastaneleri ve hayır kurumlarını görme fırsatı bulmuştu. Özellikle Mısır seyahatinde sağlıkla ilgili kan alma, pansuman yapma, vb. konularda önemli bilgiler elde etti. Bu iki ülke gezilerinden sonra da yine bir fırsatını bularak, İngiltere ve Avrupa’nın değişik şehirlerinde bulunan hastaneleri gezmeyi başardı. Yapmış olduğu bu önemli geziler, onun sağlık hayatına girmeden önce tecrübe kazanmasında etkili oldu. Bu geziler sayesinde sadece hastabakıcılığı değil, ileride yapacağı birçok yenilik için de yeni fikirler elde etmiş ve kendini geliştirmeyi başararak artık mesleğe atılmaya hazır hale gelmişti. Nightingale, hastane

³⁸⁹ Cecil Woodham Smith, *Sonsuz Fedakarlık Hemşirelik Nasıl Kuruldu*, Amerikan Bord Neşriyat Yayınları, İstanbul 1954, s. 9.

³⁹⁰ Smith, *Sonsuz Fedakarlık*, s. 32.

³⁹¹ Padwick, *Florence Nightingale*, s. 6-7.

³⁹² Yüksel, *Hastaneciliğe Getirdiği Yenilikler*, s. 10.

ve hastabakıcılığı konusunda elde ettiği bu yenilikçi fikirleri çok kısa bir süre sonra göreceği Kırım Savaşı'nda uygulama fırsatı bulacaktı.

Florence Nightingale, 1853 yılında Londra'da bulunan ve tamamen soylu kadınlara hizmet eden "Hastalık Hallerinde Kibar Hanımlara Bakım Enstitüsü" ne müdüre olarak girme fırsatı buldu ve burada ilk mesleki deneyimini yaşadı.³⁹³ Müdüreliliğini yaptığı bu enstitüde birçok sorunla karşılaşan Nightingale, hepsinin üstesinden gelmeyi başardı. Üstesinden geldiği en önemli sorunlardan biri de din ve mezhep farkı gözetmeksizin hastabakıcılığının herkese yapılmasını sağlaması olmuştu. Nightingale'nin 1854 yılında İngiltere'de adından söz ettirmesine neden olan bir gelişme yaşanmıştı. 1854 yılında özellikle Londra şehri kolera salgınına teslim olmuştu.³⁹⁴ Nightingale bu salgın sırasında yaptığı gayret ve çabasıyla, kamuoyunun dikkatini çekmeyi başardı.

Florence Nightingale'nin hayatında dönüm noktalarından birisi Kırım Savaşı'na katılması oldu. Savaşta bulunan Times gazetesi muhabiri savaş şartları, yaşanan hastalıklar ve askerlerin durumu hakkında acı verici mektupları her gün gazeteye gönderiyordu. Bu mektupları okuyan Nightingale, artık ilahi davetin kendisini göreve çağırdığını düşünerek İstanbul'a gitmek istediğini savunma bakanlığına bildirdi.³⁹⁵ Bakanlıkta zaten birkaç gün önce kendisine İstanbul'a gitmesi için bir davet mektubu göndermişti. İki tarafta isteğe olumlu yaklaşınca, savunma bakanı Sidney Herbert, Florence Nightingale'i "Doğudaki İngiliz Umumi Asker Hastaneleri Kadın Hasta Bakıcılar Müdürü" olarak atadı.³⁹⁶ Bu atanmanın ardından ilahi daveti bambaşka bir boyuta taşıyan Nightingale, bu iş için Katolik ve Anglikan Kilisesi'nden yetenekli gördüğü rahibeleri yanına alarak, toplam 38 kişilik bir kafiye ile 4 Kasım 1854 günü İstanbul'un Üsküdar semtine ayak bastı.³⁹⁷ İstanbul'a geldiği tarihlerde savaş giderek şiddetini arttırmış ve Kırım'dan bir hayli yaralı asker İstanbul'a gönderilmişti. İngilizlere mensup bu yaralı askerler, İngiltere'ye savaş boyunca hastane yapılması için verilen Selimiye Kışlası'na getiriliyordu. Florence Nightingale'in de görev yeri burasıydı. Nightingale Selimiye Kışlası'na geldiğinde, hastanenin her yerinin pislik içinde, askerlerin adeta üst üste ve sıkışık bir şekilde

³⁹³ Pam Brown, *Florence Nightingale*, İlkaynak Yayınları, Ankara 1996, s. 21-22.

³⁹⁴ Smith, *Sonsuz Fedakarlık*, s. 71.

³⁹⁵ Padwick, *Florence Nightingale*, s. 20-21.

³⁹⁶ Torun, *Hasta Bakımı*, s. 97.

³⁹⁷ Padwick, *Florence Nightingale*, s. 23.

yatırıldığını ve her yerde hamam böcekleri ve farelerin cirit atıyor bir vaziyette olduğunu gördü.³⁹⁸ Nightingale karşılaşmış olduğu bu korkunç manzara karşısında: “*Bu hastanenin sağlık şartlarına hiç dikkat edilmemiş olduğu için ölüm işini serbestçe yapmış.*”³⁹⁹ gibi dikkat çekici bir tespitte bulunmuştu.

Nightingale, hastane vaziyetinin bir an önce düzeltilmesi ve askerlerin daha hijyenik ortamlarda yatırılması için ilk iş olarak bütün kışlayı temizletti. Daha sonra bütün yatakların çarşafalarını ve hasta askerlerin kirli elbiselerini hastane dışında bir ev kiralayarak burada yıkattı. Yine her hastalığın farklı bir yiyeceği olduğunu göz önüne alarak her hastalık için farklı yiyecekler hazırlattı ve sağlıksız pişirilen ve servis edilen yemek düzenini ortadan kaldırdı.⁴⁰⁰ Hastaneye yeni koğu düzeni getirerek ara bölmeler yaptırdı. Her koğu 9 metre genişliğinde, 39 metre uzunluğunda ve her yatağa bir asker düşecek şekilde düzenledi.⁴⁰¹ Ayrıca her koğuşta yaralı ile bizzat ilgilenen hemşireler bulunmasını da istedi. Bunun yanında, yeni tuvalet ve banyo düzenlemeleri yaptırdı. Askerlerin boş zamanlarında eğlenmeleri ve moral depolayarak hastalıkları daha çabuk atmaları amacıyla, oyunlar oynayabilecekleri yerler oluşturarak hastane ortamına farklı bir hava kattı. Nightingale, hastane olarak kullanılan kışlanın hemen her işiyle yakından ilgilendi. Kimi zaman bir aşçı gibi yemek yaptığı, kimi zamanda bir bahçıvan olduğu görülmüştü.⁴⁰² Bununla birlikte geceleri yaralı ve hasta askerleri sık ziyaret etmesi ve bu ziyaretlere de sürekli el feneriyle gitmesi nedeniyle, askerler kendisine “Lambalı Kadın” lakabını takmışlardı.⁴⁰³

Nightingale, Selimiye Kışlası’nda sağlık açısından yapmış olduğu işlerin karşılığını kısa süre içerisinde aldı. Nightingale’nin Selimiye Kışlası’na geldiğinde yaralıları arasında ölüm oranları %50’ye yakındı, ancak bu oran onun gelişinden sonra %2’lere kadar düşmüştü.⁴⁰⁴ Bu azalmanın en temel nedeni kışla içinde ve çevresinde aldırılmış olduğu temizlik önlemleriydi. Ayrıca hastalıklar nedeniyle yaşanan ölümleri de azaltmayı başarmıştı. Bunda koğuşları havalandırılarak, farklı hastalıklara

³⁹⁸ Yüksel, *Hastaneciliğe Getirdiği Yenilikler*, s. 20-21

³⁹⁹ Padwick, *Florence Nightingale*, s. 25.

⁴⁰⁰ Smith, *Sonsuz Fedakarlık*, s. 100.

⁴⁰¹ Torun, *Hasta Bakımı*, s. 98.

⁴⁰² Padwick, *Florence Nightingale*, s. 31.

⁴⁰³ Brown, *Florence Nightingale*, s. 24.

⁴⁰⁴ Kübra Yılmaz Şenyüz (vd.), “Florence Nightingale’in Işığında Cerrahi Hemşiresinin Evde Bakım Rolü”, *Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 4, (2017), s. 284.

yakalanmış askerleri farklı koşullarda yatırması etkili olmuştu.⁴⁰⁵ Nightingale'nin hastalık farklarını gözetererek yaptığı bu uygulamaya ise daha önce hiçbir yerde rastlanmamıştı. Uygulamanın ilk olmasının yanında başarılı da olması, Nightingale üzerindeki kamuoyu dikkatini iyice artırmaya başlamıştı.

Nightingale, Kırım'dan gelen askerlerin hastalığa yakalandıkları yerleri de görmek istedi. Bu şekilde belki de hastalıkların etkilerini azaltacağını düşünüyordu. Bunun nedenle Kırım'a gitmeye karar verdi. Ancak Nightingale'in emir ve yetkilerinin sadece İstanbul'la sınırlı olması, Kırım'da herhangi bir düzenleme yapmasına olanak vermedi. Kırım'a çok isteyerek gitmesine rağmen, mesleğinin gereğini burada yapamaması çok ağrına gitmiş ve savunma bakanlığına bir mektup göndererek emir ve yetkilerinin genişletilmesini aksi takdirde derhal istifa edeceğini bildirmişti.⁴⁰⁶ Nightingale'in bu tavrı kendisinin ne kadar inatçı olduğunu ve işini yapma yolunda gözünün hiçbir şeyi görmediğini de gösteriyordu. Bu kesin tavır karşısında savunma bakanlığı Nightingale'in yetkilerini genişletmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Kırım'a ilk gidişinde yapamadığı düzenlemeleri, ikinci defa gittiğinde yapma fırsatı buldu. Kırım'da aldığı sağlık önlemleriyle, askerler arasında hastalık kaynaklı yaşanan ölüm oranlarını bir hayli düşürmeyi başardı. Askerlerin sağlığını yerine getirmeyi başaran Nightingale, bu seyahat sırasında kendi sağlığından oldu ve Kırım ateşi denilen bir hastalığa yakalanarak geri döndü. Nightingale, Kırım'dan döndükten sonra yakalanmış olduğu bu hastalık nedeniyle daha çok kışlada kalmak zorunda kaldı. Savaşın bitmesinin ardından da 30 Mart 1856 günü İngiltere'ye bir halk kahramanı olarak döndü.⁴⁰⁷

Florence Nightingale, Selimiye Kışlası'nda yaptığı düzenlemeler ve üstün gayreti nedeniyle Sultan Abdülmecid tarafından madalya ile ödüllendirilmişti.⁴⁰⁸ İngiltere'ye döndüğünde ise "Ordunun Sağlık Düzenleri ve Hastane Yönetimi Hakkında Notlar" adlı bir kitap yazarak Kraliçe Victoria'ya sundu ve askeri hastanelerde uygulanacak yöntem ve düzenlemelere dair ayrıntılı bilgiler verdi. Selimiye Kışlası'nda elde ettiği bilgi ve tecrübeler onu dünya çapında bir hemşire yaptı. Ünü kısa sürede dünyanın her yerine yayıldı. Her yerden yapılacak hastanelerin

⁴⁰⁵ Torun, *Hasta Bakımı*, s. 99.

⁴⁰⁶ Yüksel, *Hastaneciliğe Getirdiği Yenilikler*, s. 22-24.

⁴⁰⁷ Brown, *Florence Nightingale*, s. 36-37.

⁴⁰⁸ Torun, *Hasta Bakımı*, s. 100.

plan ve düzenlemelerini yapması için mektuplar aldı. Selimiye Kışlası'nda yaptığı hastane düzenlemesi ve koğuş şekilleri, İngiltere'de Herbert hastanesi ile Londra'daki Saint Thomas hastanesinin yapımında kullanıldı.⁴⁰⁹ Nightingale, Selimiye hastanesinde daha önce eğitimi aldığı istatistik bilgisini de kullandı ve bunu yapan ilk kişi olarak da tarihe geçti. Ölümün grafiği, hastalıkların türüne göre oranları ve ölüm verilerini istatistiksel olarak tutması, sağlık alanına farklı bir bakış açısı getirilmesini sağladı.⁴¹⁰

Florence Nightingale'nin sağlık alanındaki etkisi savaştan sonra da devam etti. Özellikle İngiltere'de modern hastanelerinin oluşturulmasında ve hemşirelik mesleğinin hastanelerde uygulanmasında büyük etkileri oldu. Nightingale, geliştirmiş olduğu hemşirelik mesleğini süreklilik haline getirmek için 1860'ta "Nightingale Training School" ve 1862'te de Liverpool'da hemşirelik okulları açtı.⁴¹¹ Açtığı bu okullar modern hemşireliğin ilk eğitim yerleriydi. Buralardan yetişen hemşireler Amerika ve Asya gibi dünyanın çeşitli kıtalarına kadar giderek görev yaptı. Bu hemşirelerin bazıları Amerika iç savaşında görevler aldı ve savaştan sonra Amerika'da modern hemşireliğin kurulmasında etkili oldu.⁴¹² Yine İngiltere askeriyesinin savaşlarda karşılaşıcağı sağlık sorunları karşısında neler yapılacağı hakkında da fikirler verdi.

Dünya'da Kırım Savaşı ile başlayan Nightingale etkisi, ölümüne kadar giderek arttı. En büyük etkilerinden biri ülkesi İngiltere'nin sosyal hayatında görüldü. Nightingale kadar, İngiltere sağlık hayatında sağlık hizmeti verilirken zengin fakir farklılığı gözetiliyor ve ona göre hizmet veriliyordu. Bu durum Nightingale'den sonra tek tip sağlık hizmetine dönüştü. Bununla birlikte zengin kadınların hemşirelik eğitimi aldıktan sonra fakir kadınların evlerine giderek hastabakıcılık hizmeti vermeye başlaması, toplumsal statüde de devrim niteliğinde olmuştu. Kırım Savaşı nedeniyle askeri alanda başlattığı modern hemşirelik tanımı, Nightingale'den sonra her alanda kullanılmaya başlandı.

⁴⁰⁹ Yüksel, *Hastaneciliğe Getirdiği Yenilikler*, s. 35.

⁴¹⁰ Gülcan Taşkıran, Ayla Bayık Temel, "Tutkulu bir İstatistikçi: Florence Nightingale", *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, (2017), s. 115-118.

⁴¹¹ Şenyüz (vd.), "Florence Nightingale'in Işığında", s. 284.

⁴¹² Hatice Gürgen Şimşek, Ayla Bayık Temel, "Halk Sağlığı Hemşireliğine Adanmış Yıllar: Dünya Örnekleriyle Öncü Halk Sağlığı Hemşireleri", *Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 1, (Şubat 2018), s. 58-59.

Nightingale, Osmanlı Devleti sağlık hayatına da etki eden bir hemşireydi. Osmanlı Devleti modern hemşirelik ve hastane dzenlerini gorek, Nightingale tarzında hastaneler inřa etmeye başladı. Nightingale'nin Kırım Savaşı ozelinde yaptığı temel dzenleme ve yeniliklerle, askerler arasındaki olum oranlarını dūřurdūđu, askerlerin pozitif olmasına katkı sağladığı ve temiz hastane ortamlarıyla buraları yaşanabilir bir hale getirmeyi başardığı gorlr. Bütün hayatını ilahi davet yolunda hastalıklar ve hastalığa yakalanmış insanları tedavi etmeye adayan Nightingale, kaderin bir cilvesi denecek bir şekilde hastalanmış ve uzun yıllar yatalak kalmıştı. Hasta yatağında da yine tüm gayesi hastalıklar üzerine bir şeyler yapabilir miyim çabası ile geçmişti. Florence Nightingale, uzun ve başarı dolu, bir o kadar da ıstıraplı yıllardan sonra 13 Ađustos 1910 yılında hayata gozlerini yumdu ve tarihin tozlu sayfaları içerisinde kaybolup giden kahramanlar arasındaki yerini aldı.

SONUÇ

Salgın hastalıklar, dünyada en çok ölüme sebebiyet veren doğal afetlerden biri olmuştur. Çoğunlukla görüldüğü bölgede önceden kestirilemeyen bu afet, devletlerin siyasi, ekonomik ve toplumsal yapılarını etkileyerek onların varlıklarını dahi tehlikeye sokmuştur. Salgın hastalıkların, toplumların psikolojisini etkilediği ve insanlar arasında doğa üstü varlıkların olduğu inancının yayılmasına da neden olduğu görülmüştür. Orta Çağ Avrupa'sında, kilisenin sorgulanarak yeni dini ritüeller ve inanışların ortaya çıkmasında, salgın hastalıkların payının azımsanamayacak kadar fazla olduğu dönemin kaynaklarına yansımıştır. Ayrıca dünyanın demografik yapısının şekillenmesinde de hastalıkların etkisi olmuştur.

Tarih boyunca hemen her dönemde ve mekânda karşımıza çıkmış olan salgın hastalıklara en uygun ortamları, savaşların sağladığı tespit edilmiştir. Savaşlar, insanlık tarihi için en büyük felaketlerden birisidir. Bu felaket içerisinde, ölüm oranını artıran nedenlerin başında hastalıklar gelmektedir. 19. yüzyıla kadar yapılan savaşlarda hastalıkların etkilerinin büyük olmasında, modern sağlık hizmetlerinin yeteri kadar geliştirilememesi, sağlık malzemesi eksikliği ve uygun tedavi ortamlarının yaratılamaması önemli nedenlerdir. Bu eksikliklerin görüldüğü savaşlardan biri de Kırım Savaşı'dır. Bu savaşta 600.000'nin üzerinde insan hayatını kaybetmiştir. Hayatını kaybedenler arasında askerler, sağlık çalışanları ve sivil halktan insanlar bulunmaktadır. Kırım Savaşı'nda en çok ölüm, Rus askerleri arasında görülmüştür. Ruslar arasında görülen ölümlerin çoğunlukla salgın hastalıklar nedeniyle olduğu, dönemin gazetelerine ve diğer eserlere yansımıştır. Savaşa katılan müttefik orduları içerisinde en çok asker kaybını Fransa yaşamıştır. Fransa bu savaşta 95.000'e yakın askerini kaybetmiştir. Bu miktarın yarısından fazlasının ölümüne yine hastalıkların neden olduğu tespit edilmiştir. Diğer müttefik birliği olan İngiltere'nin, Takvim-i Vekayi'den elde edilen bilgilere göre 50-60 bin civarında askerini kaybettiği ortaya çıkmaktadır. Yine İngiliz askerleri arasında yaşanan ölümlerin yarısına kolera, tifüs, sıtma ve dizanteri gibi salgın hastalıkların neden olduğu askerlerin anılarından ve ailelerine yazdıkları mektuplardan anlaşılmıştır. Savaşta en az asker kaybı veren müttefik birliği Sardunya'dır. Sardunya, savaşa yaklaşık 15.000 asker göndermiştir. Savaşa gönderilen bu askerlerden, 3.000'i hayatını kaybetmiştir. Sardunya ordusu içinde yaşanan bu ölümlerin ise sadece 30'u savaş nedeniyledir. Geriye kalanların

koleradan yaşamını yitirdiği kayıtlara geçmiştir. Bu savaşta Osmanlı ordusu, 50.000'e yakın askerini toprağa vermiştir. Osmanlı ordusunda görülen ölümlerin çoğunluğunun, sefillik ve açlık nedeniyle ortaya çıkan salgın hastalıklardan olduğu arşiv belgelerine yansımıştır.

Kırım Savaşı'nda görülen salgın hastalıklar, sadece cephede bulunan Osmanlı askerlerini etkilememiştir. Hastalıkların etkileri Osmanlı Devleti'nin her kademesinde hissedilmiştir. Savaşta yaşanan sağlık sorunları, devletin birçok sağlık uygulamasını görmesine de neden olmuştur. Osmanlı Devleti bu savaşla birlikte, yeni sağlık malzemeleri, hastane düzenleri ve hastabakıcılığı gibi mesleki terimleri görmüştür. II. Mahmud döneminde uygulanmaya başlanan ilk karantina uygulamaları, bu savaş ile birlikte anlam kazanmış ve modern anlamda uygulanmaya başlanmıştır. Savaş sırasında görülen yeni uygulamalar ve teknikler Osmanlı Devleti'nin ilerleyen dönemler için deneyimler kazanmasında önemli etken olmuştur. Kırım Savaşı, Osmanlı Devleti'ne etkilerinin yanında, dünya sağlık hayatı açısından da dikkate değer bir dönemdir.

Victor Hugo der ki: "Bir hastayı tedavi eden doktordur, kurtaran hastabakıcı." Bu sözün tam olarak neyi ifade ettiğini anlamak için Kırım Savaşı'na bakmak gerekecektir. Kırım Savaşı'nda yaşanan salgın hastalıklar, günümüzde hemşirelik ve hasta bakımında bir idol olan Florence Nightingale'i dünyaya duyurmuştur. Victor Hugo'nun dikkat çektiği hastabakıcılık mesleğinin bir üyesi olan Florence Nightingale'nin, savaş sırasında geliştirdiği yeni hastane düzenleri ve yöntemler sağlık alanında reform niteliği taşımaktadır. Bu reformlar, aşı ve tedavi çağı olarak bilinen Yakın Çağ'a yeni bir bakış açısı getirmiştir. Bu döneme kadar hastalıkların türüne göre ayrımı yapılmazken, Louis Pasteur ve Robert Koch gibi bilim uzmanları öncülüğünde, hastalıkların türüne, mikrobuna ve etkilerine göre modern ayrımı yapılmıştır. İnsanlar arasında hastalıkların tanrının bir gazabı olduğu algısı da yine bu çağda yok edilmiştir. Bu yüzden Kırım Savaşı sadece bir savaş değil, bunun yanında sağlık alanındaki yeni reformların da başlangıç noktası olmuştur. Bu reformların öncüsü olan Florence Nightingale'nin sağlık reformlarını, İngiltere hemşirelik okullarında, Amerika hemşireliğinde, Hindistan hastanelerinde ve Osmanlı sağlık çalışmalarında görmek mümkündür.

Kırım Savaşı, dünya tarihinde en önemli göç hareketliliğinden birisi olarak kabul edilen Kafkasya göçlerinin de yaşanmasına neden olmuştur. Yaşanan göçler beraberinde büyük sorunlar getirmiştir. Göçlerin beraberinde getirdiği sorunların başında salgın hastalıklar gelmektedir. Kafkasya'dan yeni bir yaşam alanı bulmak için yollara düşen göçmenler yollarda, limanlarda ve iskân edildikleri yerlerde hastalıklar nedeniyle hayatlarını kaybetmişlerdir. Göçlerde görülen salgın hastalıkların, Kafkasya halklarına verdiği zararların yanında, Rusya'ya Kafkasya bölgesindeki siyasi emellerine ulaşmada da bir kolaylık sağladığı söylenebilir. Genel perspektifte ise Kafkasya göçlerinde görülen salgın hastalıklar; siyasi, ekonomik ve toplumsal açıdan bir domino taşı görevi görmüştür.

Göçler ve göçlerde görülen hastalıklardan en fazla etkilenen devlet yine Osmanlı Devleti olmuştur. Bu sırada ekonomik anlamda zaten dar bir boğazda olan devlet, hesaplanamayan göçlerle birlikte iyice sıkıntıya düşmüştür. Ancak yine de göçmenlere yardımcı dini bir vazife sayan devlet erkanı, göçlerin ekonomik yükünü halkın üzerine yıkarak bu dini görevi yerine getirmeye çalışmıştır. Kafkasya göçleri, Osmanlı sosyolojik hayatına renk katmış ve yeni milletlerin devlet bünyesine katılmasıyla kültürel bir canlılık yaratmıştır. Göçler sırasında Anadolu içlerinde yapılan zorunlu göç hareketleri ile yaşanan yoksulluk ortamının yarattığı dengesiz beslenme, salgın hastalıkların Anadolu fakir halkına kadar bulaşmasına neden olmuştur. Hastalıkların en büyük etkileri ise göçmenler üzerinde görülmüştür. Rusya baskısı ile anavatanlarından hiç bilmedikleri topraklara doğru sonucunu bilmedikleri bir yolculuğa çıkan bu insanlar, salgın hastalıklar gibi acı bir gerçekle yüz yüze kalarak hayatlarını kaybetmişlerdir.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A. AMD), 63/96; 63/79; 58/85; 87/45; 62/20.

Sadaret Divan Kalemî Evrakı (A. DVN), 151/23.

Sadaret Mektubi Kalemî Deavi Evrakı (A. MKT. DV), 154/75.

Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Evrakı (A. MKT. MHM), 78/38; 68/83; 74/54; 82/78; 226/69; 83/48; 191/76; 185/70; 106/50; 108/5; 163/23; 168/34; 288/89; 293/25; 290/37; 188/42; 290/25; 293/25; 175/89; 289/22; 144/14; 311/68; 74/91; 77/1; 85/2; 94/12; 199/17.

Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Devair Evrakı (A. MKT. NZD), 115/15; 152/35; 168/64; 393/38; 399/93; 394/22; 310/21; 378/66; 116/64; 142/63; 65/18; 118/71; 258/68.

Sadaret Mektubi Kalemî Umum Vilayat Evrakı (A. MKT. UM), 161/70; 161/30; 163/6; 169/26; 163/97; 174/54; 167/4; 209/34; 213/47; 500/3; 550/10; 240/12; 260/57; 397/1; 115/71; 496/65.

Hatt-ı Hümayun (HAT), 1648/2.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (HR. MKT), 357/51; 54/100; 128/33; 97/9.

Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (HR. SYS), 1189/44; 1349/54; 80/61; 1352/37; 1339/33; 1362/11; 1351/16.

İrade Dahiliye (İ. DH), 524/36128; 330/21501.

İrade Hariciye (İ. HR), 173/9438.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS), 22/961.

İrade Meclis-i Vala (İ. MVL), 513/23171; 505/22848; 548/24600; 416/18210.

Meclis-i Vala (MVL), 985/20; 278/53.

1.2. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Arşivi (ATASE)

ATASE, Dosya: 1/10, Klasör: 55, Fihrist: 3.

ATASE, Dosya: 1/10, Klasör: 55, Fihrist: 3/1.

ATASE, Dosya: 1/10, Klasör: 55, Fihrist: 3/4.

ATASE, Dosya: 1/10, Klasör: 55, Fihrist: 3/5.

ATASE, Dosya: 1/10, Klasör: 55, Fihrist: 3/6.

1.3. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Ankara 2006.

Kanunname-i İhtisab-ı Bursa, Türk Standartları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013.

2. Gazeteler

Ceride-i Havadis; 633, 636, 688, 704, 706, 718, 728, 790,

Takvim-i Vekayi; 604, 753, 755, 760, 861.

Tasfir-i Efkâr; 154.

Tercüman-ı Ahval; 314, 321.

3. Kitaplar

Abdurrahman Şeref; *Tarih Musahabeleri*, (çev. Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

Ahmed Cevdet; *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, Matbaa-i Ebüzziya, İstanbul 1307/1890.

Ahmed Cevdet; *Tezakir*, (yay. Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953.

Ahmed Lütfi; *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, IX, (yay. Münir Aktepe), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1984.

Ahmed Lütfi; *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, X, (yay. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

Ahmet Muhtar Paşa; *Kırım Harbi'nde Silistre Müdafası*, (1853-1854 Tuna Seferi), (haz. Gültekin Yıldız, Fatih Tetik), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Ahmet Rasim; *Osmanlı Tarihi*, IV, Çevik Matbaacılık, İstanbul 2000.

Ahmed Rıza Trabzonci; *Manzume-i Sivastopol*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Ahmed Vefik Paşa; *Fezleke-i Tarih-i Osmani*, (haz. Şakir Babacan), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.

Armaoğlu, Fahir; *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Badem, Candan; *Kırım Savaşı ve Osmanlılar* (çev. Eşref Bengi Özbilen), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2017.

Bayat, Ali Haydar; *Tıp Tarihi*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

Broquiere, Bertrandon de la; *Denizaşırı Seyahati*, Eren Yayınları, İstanbul 2000.

Brown, Pam; *Florence Nightingale*, İlkaynak Yayınları, Ankara 1996.

Çetin, Mehmet; *Kırım Savaşı: Emperyal Güçlerin Dünya Savaş Pratiği*, Avrasya Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2016.

Diamond, Jared; *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, (çev. Ülker İnce), Tübitak Yayınları, Ankara 2010.

Figes, Orlando; *Kırım Son Haçlı Seferi*, (çev. Nurettin Elhüseyni), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.

Fontmagne, Durand de; *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul*, (çev. Gülçiçek Soytürk), Kervan Kitapçılık Yayınları, İstanbul 1977.

- Gözaydın, Ethem Fevzi; *Kırım: Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri*, Vakıf Matbaası Yayınları, İstanbul 1948.
- Grassi, Fabio L; *Yeni Bir Vatan: Çerkezlerin Osmanlı İmparatorluğu'na Zorunlu Göçü (1864)*, (çev. Birgül Göker Perdise), Tarihçi Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.
- Habiçoğlu, Bedri; *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Nart Yayıncılık İstanbul 1993.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal; *Son Sadrazamlar*, I, Dergâh Yayınları, İstanbul 1982.
- İnalcık, Halil; *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları (İSAM), İstanbul 2010.
- Karal, Enver Ziya; *Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri 1789-1856)*, V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Karpat, Kemal H; *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, (çev. Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Kılıç, Orhan; *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ 2004.
- Kukul, M. Halistin; *Şeyh Şamil ve Çeçenistan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- Mahmud Celaleddin Paşa; *Mirat-ı Hakikat*, (haz. İsmet Miroğlu), Berekât Yayınları, İstanbul 1983.
- McCarty, Justin; *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, (çev. Fatma Sarıkaya), Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2018.
- Nikiforuk, Andrew; *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (çev. Selahattin Erkanlı), İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Ortaylı, İlber; *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat Yayınları, Ankara 2016.
- Özdemir, Hikmet; *Salgın Hastalıklardan Ölümler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- Özenbaşı, Ahmet; *Çarlık Hakimiyetinde Kırım Faciası*, (çev. İsmail Otar), Tarih ve Kültür Serisi Yayınları, Eskişehir 2004.
- Padwick, Constance Evelyn; *Florence Nightingale Hasta Bakım Meleği*, (çev. Serap Torun), Akademisyen Tıp Kitabevi Yayınları, Ankara 2014.
- Pakalın, Mehmet Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimler Sözlüğü*, III, İstanbul 1993.
- Panzac, Daniel; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.
- Ponting, Clive; *Kırım Savaşı Efsanesinin Arkasındaki Hakikat*, (çev. Hakan Abacı), Alfa Tarih Yayınları, İstanbul 2014.
- Roberts, J.M; *Avrupa Tarihi*, (çev. Fethi Aytuna), İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.
- Parlatır, İsmail (vd.); *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1, Ankara 1998.

- Saydam, Abdullah; *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1977.
- Slade, Sir Adolphus; *Müşavir Paşanın Kırım Harbi Anıları*, (çev. Can Badem), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Smith, Cecil Woodham; *Sonsuz Fedakarlık Hemşirelik Nasıl Kuruldu*, Amerikan Bord Neşriyat Yayınları, İstanbul 1954.
- Unat, Ekrem Kadri (vd.); *Osmanlı Tıp Terimleri Sözlüğü*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- Ünal, Ahmet; *Hititler Devrinde Anadolu*, I, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002.
- Waller, John; *Mikrobun Keşfi*, (çev. Fahri Öz), Tübitak Yayınları, Ankara 2014.

4. Makaleler

- Ak, Mehmet; “19. Yüzyıl da Antalya’da Kolera Salgını”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 17, (Bahar 2011), s. 254-268.
- Akdere, Mevlüt; “Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. Yüzyıllarda İstanbul’da Görülen Veba Salgınları”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: XXXV, (Ağustos 2018), s. 314-344.
- Akgündüz, Ahmet; “Osmanlı İmparatorluğu ve Dış Göçler 1783-1922”, *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı: 80, (Bahar 1999), s. 144-170.
- Akın, Haydar; “Felaket Geliyorum Demişti: Ortaçağ’da Yaşanan Büyük Veba Salgını ve Toplumsal Yaşamdaki Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Kebikeç Dergisi*, Sayı: 46, (2018), s. 247-296.
- Akyüz, Jülide; “Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu’ya Göç Hareketleri”, *Bilig Dergisi*, Sayı: 46, (Yaz 2008), s. 37-56.
- Altın, Hakan; “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü)”, *Belgi Dergisi*, Sayı: 14, (Yaz 2017), s. 580-591.
- Arık, Feda Şamil; “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 26, (1991), s. 27-57.
- Baytugan, Barasbi; “1855-1865 Yıllarında Kuzey Kafkasyalıların Türkiye’ye Göçleri”, *Kafkasya Dergisi*, Sayı: 1, (Ağustos, Eylül, Ekim 1964), s. 6-12.
- Bayraktar, Rasim; “Zorunlu Göç’ten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 24, (2013/2), s. 109-126.
- Berber, Ferhat; “19 Yüzyılda Kafkasya’dan Anadolu’ya Yapılan Göçler”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 31, (Güz 2011), s. 17-49.
- Böke, Pelin; “İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: 8, (Bahar-Güz 2009), s. 137-159.
- Bulut, Fatma; “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tehlikeli Bir Miras: Frengi”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: III, (İlkbahar 2009), s. 109-123.

- Çetin Mehmet, Kök Recep; “Kırım Savaşı’nda Müttefik Orduların İkmali” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 39, (Ağustos 2015), s. 815-837.
- Çiçek, Nazan; “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti”: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865), *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 64, Sayı: 1, (2009), s. 57-88.
- Demirtaş, Mehmet; “Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskanları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 41, (2009), s. 215-238.
- Demirtaş, Mehmet; “Osmanlı’ya Gelen Kırım ve Kafkasya Göçmenlerinin Sorunları”, *Bilig Dergisi*, Sayı: 57, (Bahar 2011), s. 17-44.
- Eroğlu Haldun, Dinç Güven; “Osmanlı İmparatorluğunda Telkîh-i Cüderî (Çiçek Aşısı)” *Milli Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 101, (Bahar 2014), s. 193-208.
- Ertaş Mehmet Yaşar, Eğinim Kağan; “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, (Ağustos 2011), s. 83-108.
- Genç, Özlem; “Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Orta çağ Avrupa’sına Etkileri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: X, (Mayıs- Ağustos 2011), s. 123-150.
- Gümüş, Musa; “Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti’ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir mi?”, *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: XXIII, (Eylül 2015), s. 363-387.
- Güneş, Sadriye; “Rus Kaynaklarına Göre 19. Yüzyılda Yaşanan Kafkas Göçlerinin Nedenleri ve Sonuçları” *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalıhoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2014, s. 271-292.
- İpek, Nedim; “Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt: 20, (1997), s. 273-313.
- Kahraman Göksel, Öner Ender; “Kardiyak Kaşeksi”, *Türk Kardiyoloji Derneği Arşivi*, Cilt: 31, Sayı: 6, (Haziran 2003), s. 347-356.
- Karayaman, Mehmet; “Kırım Harbinde Sağlık Hizmetleri (1853-1855)”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 1 Sayı: 2, (2008), s. 59-75.
- Karataş, Ömer; “19. Yüzyılda Balkanlarda Kafkas Muhacirlerinin İskanı” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 2, (Kış 2012), s. 355-388.
- Kaya Selim, Kıyılı Rahime; “Antakya’da Orta Çağ’da Meydana Gelen Doğal Afet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 12, (2009), s. 403-428.
- Keleş, Erdoğan; “Kırım Savaşı’nda (1853-1856) Müttefik Orduların Sevk ve İdare Merkezi: Varna”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 43, (Nisan 2016), s. 773-800.
- Kılıç, Rüya; “Türkiye’de Frenginin Tarihi”, *Kebikeç Dergisi*, Sayı: 38, (2014), s. 291-305.

- Kocaoğlu, Burak; “Veba Hastalığının Osmanlı Ordusuna Etkisi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 28, (2017/3), s. 209-216.
- Köse Muhammed, Lokmacı Süleyman; “İngiliz Konsolosluk Raporlarında Rusya’nın 1864 Kafkas Soykırımı ve Çerkeslerin Anadolu’ya Göçleri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 62, (Mayıs 2018), s. 407-422.
- Macar, Oya Dağlar; “Kırım Savaşı’nda İstanbul, İzmir ve Çanakkale’deki İngiliz Hastaneleri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 2, s. 194-218.
- Muşmal, Hüseyin Semiz Esra; “Osmanlı Devleti’nde Kuduz Hastalığı ve Tedavi Süreci: Konya Örneği”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 20, (2018), s. 235-267.
- Özer, Sevilay; “II. Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul’da Tifüs”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15, Sayı: 30, (Bahar 2015), s. 171-201.
- Pul, Ayşe; “Kafkasya Muhacirlerinin Durumlarına Dair Eczacı Es-seyyid Hüseyin Efendi’nin Bir Mektubu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 16, (Kış 2011), s. 413-423.
- Saçaklıoğlu, Feride; “Aşı Üretiminin Perde Arkası”, *Türk Tabipleri Birliği*, (Mart 2003), s. 1-35.
- Sarıyıldız, Gülden; “Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Bellekten*, Cilt: LVIII, Sayı: 222, (Ağustos 1994), s. 329-376.
- Saydam, Abdullah; “Soykırımdan Kaçış: Cebel-i Elsineden Memalik-i Mahrusaya” *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoğlu), Balkar & Ircica, İstanbul 2014, s. 71-115.
- Şenyüz Kübra Yılmaz, Koçaşlı Sema; “Florence Nightingale’in Işığında Cerrahi Hemşiresinin Evde Bakım Rolü”, *Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 4, (2017), s. 283-286.
- Şimşek Hatice Gürgen, Temel Ayla Bayık; “Halk Sağlığı Hemşireliğine Adanmış Yıllar: Dünya Örnekleriyle Öncü Halk Sağlığı Hemşireleri”, *Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi*, Cilt: 26, Sayı: 1, (Şubat 2018), s. 55-67.
- Taşkıran Gülcan, Temel Ayla Bayık; “Tutkulu bir İstatistikçi: Florence Nightingale”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, Cilt: 10, Sayı: 2, (2017), s. 113-120.
- Tepekaya, Muzaffer; “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya’dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: VI., Sayı: 2, (2006), s. 463-480.
- Torun Serap, Kadioğlu Selim; “Kırım Savaşı’nda İskorbüt İletisi” *Lokman Hekim Journal*, Cilt: 2 Sayı: 2, (2012), s. 10-20.
- Turna, Nalan; “İstanbul’un Veba ile İmtihanı: 1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies Of The Ottoman Domain*, Cilt: 1, Sayı: 1, (Ağustos 2011), s. 1-36.
- Uçar Muharrem, Deniz Süleyman; “Türk Tarihinde Askeri Sağlık Hizmetleri”, *TAF Preventive Medicine Bulletin*, Cilt: 11, Sayı: 1, (2012), s. 103-118.

- Uludağ, Süleyman; “Müridizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 32, İstanbul 2006, s. 50-52.
- Ünal, Ahmet; “Hitit Tıbbının Ana Hatları” *Belleten*, Cilt: XLIV, Sayı: 175, (Temmuz 1980), s. 475-495.
- Ünal, Ahmet; “M.Ö. II. Binyıl Anadolu’sunda Doğal Afetler”, *Belleten*, Cilt: XLI, Sayı: 163, (Temmuz 1977), s. 423-472.
- Yaşayanlar, İsmail; “Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihte Kolera Pandemileri”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 296, (Ağustos 2018), s. 49-55.
- Yıldırım, Nuran; “İstanbul Boğazi’nda Karantina Uygulamaları”, *Deniz Mecmuası*, Sayı: 1, (Mart 2016), s. 45-47.
- Yıldırım, Nuran; “İstanbul’da Sağlık Hayatı”, *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Cilt: IV, (Ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ., İstanbul 2015, s. 92-137.
- Yıldırım, Nuran; “Salgın Afetlerinde İstanbul”, *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, (Ed. Said Öztürk), İstanbul Kültür AŞ., İstanbul 2010, s. 109-184.
- Yıldırım, Nuran; “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1320-1338.
- Yılmaz, Özgür; “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 1, (2017), s. 23-55.
- Yılmaz, Özgür; “1864 Kafkas Göçünde Trabzon”, *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya’da Rus Kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, (Ed. Mehmet Hacısalihoglu), Balkar & Ircica, İstanbul 2014, s. 315-345.
- Yılmaz, Özgür; “1864 Kafkas Göçü Hakkında Bir Rapor”, *Mavi Atlas Dergisi*, Sayı: 3, (Güz 2014), s. 133-156.
- Yılmaz, Özgür; “1864 Kafkas Göçünde Trabzon’da Yaşanan Sorunlara Bir Örnek: Dr. Barozzi-Yaver Efendi Çatışması”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 5, (2018), s. 1-31.
- Yörükoğlu, Fuat; “Türk Belediyeciliğinin Gelişim Süreci”, *Mevzuat Dergisi*, Sayı: 135, (Mart 2009), s. 1-22.
- World Health Organization; “Progress report 2016”, Number: 24, (December 2016), s. 1-64.

5. Tezler

- Akyüz, Duygu; *M.Ö. 2 Binyıl Anadolu Coğrafyasında Yaşanmış Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, (Yüksek Lisans Tezi), Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sinop 2018.
- Akyüz, Fatih; *Kırım Savaşı’nın Lojistiğinde İstanbul’un Yeri*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Çakmak, Gökhan; *1864 Büyük Çerkez Göçü*, (Yüksek Lisans Tezi), Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat 2017.

- Kanat, Sedat; *Osmanlı Devleti'ne Yapılan 1864 Kafkas Göçü*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.
- Kardaş, Tuğba; *XIX. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar ve Karantina Önlemleri (1800-1900)*, (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2010.
- Keleş, Erdoğan; *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
- Kurt, İsmail; *Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezlü'l-Mâ'un Adlı Eser Çerçevesinde*, (Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009.
- Merttürk, Melis; *Bildirimi Zorunlu Bazı Bulaşıcı Hastalıkların Mevsimsel Prevalansı ve Kronobiyolojisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2011.
- Öztürk, Hülya; *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Kurucusu Charles Ambroise Bernard*, (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2009.
- Sarıköse, Selma Turhan; *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, (Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013.
- Taşpınar, Aslı; *Osmanlı Devleti'nde Sağlık Teşkilatı (1827-1914)*, (Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2011.
- Torun, Serap; *Kırım Savaşı'nda Hasta Bakımı ve Hemşirelik*, (Doktora Tezi), Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Adana 2008.
- Yıldız, Fatma; *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2014.
- Yolun, Murat; *İspanyol Gribinin Dünya ve Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman 2012.
- Yüksel, Gül; *Florence Nightingale'in Kırım Harbi Esnasında Hasta Bakımı ve Hastaneciliğe Getirdiği Yenilikler*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1998.

EKLER

۴

عظمتو انتم حفته
بعضه طرفه قولرا علیه خوفی غلوا بحین اوزرین و حال تدابیر لازم حفظیه قیست اولدینغی مملو حفظه عمومی قضیه مدنفس اقتضایا بیایه هر بی دنخ اولدو نظمه
و طای تا بدیه و اصول عمیه به مع نیارده و فیه ایدیر لید اجرای مضرعا سالیسی ادم فی شعل مضامین تا جملیه موخا اولدیا دی نظیر اولدیه امریاته سقی جناب و کتبی
مطوری و نیغی هییه ایفاده عجزی اوصیه و ذرته طرفه رضی شوالو علیه مکتوبه نولطوینجه بی بد لایم تیبانه لازمیه ابتداء اولدینغی مکتوبه صوتی ادم علیه و طی حال
ایکت و اذیت هاتمه تدوییه و مجالس طرفه نیه اشاعه و زجریم و نقرعا به کیفیته جدیدیه نقریم اولدیه رده انفاذ اقتضای جیلیمه ماسمه و حوا و لونه شوالو هولک برورده
کامکه تکدی بنفخ علیه مکتوبه نولطوینجه سرعه اندغی تخیاتا فوع موقوع اجابیه قافیه و فیه ابطیه اسرار ادم حفته منه ادم مرکز مضامین

OSMANLI ARŞIVI
A. J. MKT. UM
163 97 1

Ek 1, Varna'da ortaya çıkan kolera hakkında.

معرضه چکریکبه زبردکه

جناب صد جمیع صادق و بدایه هر صاده مصونه و محفوظ بویسونه کجندره کلبله جانبیک ظور ایدنه قدر عتد محفوظی اوزرینه تدبیر لازم تحفظیه نظامیه و طیارته
 مع زیاده دفعه اوقسی کجندره امر و اشعار بویسونه و عتد مذکوره بوکوندره در سعادته دخی جزو نتیجه و نوعیله ایروکی بیاید علیکیده بوندک از فحی اسباب ظاهریس اوزرینه صیقل
 عدم اکلن و گوشه بهجا فلزیک بقیه تعضات رویه نیک نظریه ای امر و موکر سا، نایلا تاریکیده هام بیزای تنظیم و ساخته اقرای کریم اوزر امر و اشعار جناب و کاتبینا هیدیک
 مان مزاجم استمال علیس قرینه مدرکه کتری اولسه و هیز مردوزیاد معالینونه علیای صدارتینا هیدیک سرعت تقید و اجزاسنه قنابره بر مقتضای صبره و عبودیه منقلم ذمه علیهم
 بومنه اولفندناش امر و اشعار علییه قیامه زهی اداره کی محول عهده کترانم اوزر اشفوره سخی من مجبوسه فتح و قرانته و احکام مدرجه سی یکانه یکانه تقویم و من عتد بر قطع صورت
 با وضوح لواذ مذکورک هادی اولدین قضا و صریحی بنی قرینه بعث و انباج انمنه و طبع فرموده معالینونه و کاتبینا هیدیک بیزدق ارجاع امر و اشعار حفظه صد اولدوکر
 صعب چکار نموده دخی مد نظر اکتا و وقت اولدین در کار بومنه اولدین می طعم جلوه ازی صدارتینا هیدیک بیزدق ارجاع امر و اشعار حفظه صد اولدوکر

صدور
اصدره

کلیله

OSMANLI ARSIVI		
A. J. MKT. UM		
169	26	1

Ek 2, Gelibolu'da ortaya çıkan kolera salgınına karşı alınan tedbirler hakkında.

110
55
3-6

کندرمه بونته علفه نظر نماز صبا باده
سجده نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
عوم دنام بونته علفه نظر نماز صبا باده

علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده

علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده

علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده

علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده

علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده

علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده

علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده
علا نظر نماز بونته علفه نظر نماز صبا باده

Ek 3, Dar-1 Şura tarafından cepheye gönderilen ve iskorbüt hastalığının nasıl tedavi edileceğine dair önerileri içeren 21 Kasım 1854 tarihli yazı.

هذه تفرقة

١٤

موتار و بعضه جوار قضاة و طهوزا به قول اعلت در هفت سنك بقاية الله تعالى منفع اولهين و بوعلة مصاب
اولندره قار تا اول ايندريسند فائده كورد ليك افاد سنه دار توار دايدنه تحريز شريفه امانى معلوم بچي اولندره
طوخايه علاج شيرى قوتون حضرتي بالخا بره علمت ر خود قار تا اولندك ببصه رتبه نفسى اكله ر به بوزاج دنى
بجرب كرد اطيا اولد ينى شيرتا ايه حضرتى طهوزا شعاع قضاة افاده بود حله و قوتون بولوبه بخره و هفت سنك
لعلنا به بيا به حضرتي بقا
موتار و بعضه جوار قضاة و طهوزا به قول اعلت در هفت سنك بقاية الله تعالى منفع اولهين و بوعلة مصاب

OSMANLI ARŞIVI		
A.} MKT.MHM		
82	78	

Ek 4, Kolera hastalığına yakalanan askerlere kar yedirilmesinin iyi geldiğine dair.

تذکره

طوبخانه عامره بیری خصوصیت حضرتها نظور معا لوفور حضرت بارشاهی بوجه اوزره عهد و تقسیم
فغانه تذکره ای ماننده مسفا و اوله ای وجه بر سفید بوغازی بارلوتور بولور هکیمی اولوب موقعا کلمه
کوندر بلور بکره جودت اینج اولاره موبو افاندو بوبینک فوراً حضرتها موقعا کلمه اولاره
همه خدمت مغانه
سایه کونوبه جناب کدیابیک رفیق بس الخیزه خدمت فیتو بر فوطی و صرافی واقعه کجورده فی
مغنه هر نوجوم امر وضعه حضرتها موقعا کلمه و شرف و در بید بلور
کیزی خدمت اعصا
اکادره حکم اوله فی باینده تذکره

تذکره
رایه
اجتاجیه

OSMANLI ARŞIVI		
A.} AMD		
63	96.	

Ek 6, Kolera salgınında Gelibolu'ya gönderilen Bahr-i Sefid Boğazı Barlotorya'sı Hekimi Mösyö Aksandoboli'ye mükafat ve harc-ı rah verilmesine dair.

مجلس

کولرا صحتی ایسلاحت

منظوم تریک بیت هفتدین

بودک بجه مملک قولرا علمه دلهش قلمو رایدیک استخبر اونجه جناب صمد بیجه ممالک طرفه نشانی بوستلو
 فاندن مصلوبه بیورون علمه مذکور تجریم اولدوقیم کور تقضیه هواپه دره مصل اولدوقیم جته معلوم بوند
 اولدورن اولاره سویرنک و بجه بزد بیضه مباح اکتله نظیری و تداویرت هت ایجا بیجه حفظ صبر
 علمیه ماه سنک موقوف علیهای اولاره تطبیقاند هر بزد اجزای بوعلتک رفیع و عدم طرفه بیله فاندن و
 اولدوقیم بجه بجه مملک بیله ایضاً تقاضیه و طیاره ماد لیه کالمه اعت و وقت اونجه موصول
 لایم کفاره تصدیه مجاری مذکوره تقضیه نده بودک قلمو حکمیت و فیزی طرفه ایضاً و بجه
 اونجه و صوریهای بیجه مالدیه طرفه توجیه و اشراقنده اولدوقیم ذمه و لایم و ض کیتیه اعتدال
 ذمه محلیه تیره بجه و تقاضیه دایم و قدر و تقضیه بجه رجوعتانه و

niyâh - râkâde
durgun su

A. MKT. NZD, 65/18

OSMANLI ARŞİVİ		
A. MKT. NZD		
65	18	

Ek 7, Kolera salgınının önlenmesi için cadde ve sokakların temiz tutulması, çöplerin bekletilmeden toplanması ve gerekli diğer önlemlerin alınmasına dair.

داخره نوسانم در سعادت و جوازنده قول گرفته که کتب خفته فخره بقیه زبده بوسلوا و خاتمه هوا و نه باقوله طبایع مستعدہ بقصده آید در خفته کتک
 و خاتمه هوا به سبب انجمنه انتیای متعنه نیک و فی معنی جایت و باندر و لرزنده و بویته نزل محبت ابره لرزنده بوندر سو بندی و یو کند بون قطریه بوزنده
 گفته بویسی بکنده مجلس علمونه فزوده با نکره توصیه انجمنی حاله بوزر که هر طرفه بکده لایقید نقد و عتبات انجمنه به ماعدات انجمنه
 حمام و خلد مجاری با نظمو سواقاره منترا بعضی روایت و خصوصیه سزی هم بوزر ابواندن بوقیو بولیندن برویدن مجرای کبیرا ساعد قدرتی ببارنده
 بابل منترا اولیسه حواتر قورم کانه خالره مجاری کیماسد و در اولیستی اهلیند بعضی بزجاج باجه کشادید به باره انجمنه سکنه و بویسی
 بوزر کتارا انجمنه بوزر کمد بویسی حکایت انجمنه اولیسه و سابقا و کراوشا به و خاتمه هوا سببک انجمنی بوماد آید و فی تصرفه مجاری انجمنه
 بیا کرک بود و بویسی حکایت اولیسه در مجرای کبیرا و کرک میای سازه و سواقاره مجازی کور بوزر لغت و ایس انجمنی قطریه قرنیه فخره اعطاء و منترا
 انجمنه مکارا قصیدیم فخره یا بیداریندن اولیسه در وضعیم فخره در کبیرا و کبیرا و کبیرا

OSMANLI ARŞIVI		
A. J. MKT. NZD		
118	71	2

Ek 8, Savaş sırasında Dersaadet'te görülen kolera hastalığına önlem olmak üzere Demirkapı'daki kanalizasyonun temiz tutulmasına dair.

Ek 12, Florence Nightingale

Ek 13, Adolphus Slade (Müşavir Paşa)

ÖZGEÇMİŞ

4 Şubat 1992 senesinde Kayseri'nin Sarioğlan ilçesinde doğdu. İlk ve Orta öğrenimini Ahmet Baldöktü Yatılı İlköğretim Bölge Okulu'nda tamamladı ve buradan 2007 yılında mezun oldu. Lise eğitimini Mehmet Seyfi Eraltay Anadolu Lisesi'nde tamamladı ve buradan da 2011 yılında mezun oldu. Üniversite eğitimini ise Yozgat Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde gördü. Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA'nın danışmanlığında "Osmanlı Kroniklerinde Kırım Savaşı" adlı çalışmasıyla 2017 yılında lisans eğitimini tamamladı. Lisans eğitiminin ardından 2017 yılında Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitime başladı. Halen adı geçen üniversitede yüksek lisans eğitime devam etmekte ve Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA danışmanlığında "Kırım Savaşı ve Kafkas Göçlerinde Salgın Hastalıklar (1853-1864)" konulu tezini hazırlamaktadır.

